يۇلتۇزلار قەسرى
ئۇيغۇر ئىسلام تارىخىدا ئۆتكەن
ئاياللارنىڭ قىسقىچە تارىخى
ناۋال

يۇلتۇزلار قەسرى

ئۇيغۇر ئىسلام تارىخىدا ئۆتكەن ئاياللارنىڭ قىسقىچە تارىخى

ناۋال ئابدۇسالام

«دۇنيا ۋاقىتلىق بىر پايدىلىنىشتىن ئىبارەتتۇر. ئۇنىڭ ئەڭ پايدىلىق قىسمى بولسا تەقۋادار، ياخشى بىر ئايالدۇر.»

(مۇسلىم، نەسائى، ئىبنى ماجە قاتارلىقلار توپلىغان)

مۇندەرىجە

كىرىش سۆز 7

قاراڭغۇدىن يورۇقلۇققا 8

1-بۆلۈم: ھىدايەت قىلىچىنى كۆتۈرگەن ئايال 20

يۇلتۇز پەچچىم خېنىم 20

نۇرئەلانۇرخان 22

بۇۋى ئانام 24

بۇۋى مەريەم خېنىم 25

ھەدىيە تۈركەن خېنىم 30

قىزىلچى خېنىم 31

2-بۆلۈم: تارىخ بەتلىرىدە چاقنىغان ئايال 32

تۈركان خاتۇن 32

رابىيە قەشقەرى 34

بۇۋى رابىيە 36

مۇترىيبە ئاخۇنباي 37

چۇچۇك خانىم 37

ئامانىساخان 38

زىبۇننىسا بېگىم 43

بىدپارس خاتۇن 44

مەخدۇم خانىم 45

زىلەيخا بېگىم 46
مەھلىيا خېنىم 48
بۇۋى زەينەپ 51
زۇلفىيە كاشغەرى 52
ئىپارخان 52
ئىپارخاننىڭ ھەقىقي ماھىيتى 56
مەئىرەم ئەزەم (روشەنى) 62
گەۋھەر شاھناز 63
يەتتە قىزنىڭ تارىخى 64
مايسىخان 66
غۇنچە قىز 66
دىلبەر قىز 67
قەمبەرخان 67
نازۇگۇم 68
ئەسرى 77
مايىمخان 77
بۇبى مەسۇم ئەزەم 85
ئاخۇن ئاغىچا 85
سارىخان بانۇ 87
ھەمىدە 88
شەرۋانە 89
رىھىمخان ئاغىچا 90
مېھرىبانۇ ۋاك 91
مۇترىبە 92

گۈلەمخان 93

زۇمرەت 94

توختىخان بۈۋى 94

ھەمرا بۈۋى 95

رابىيە 95

شاھ نىساخان 97

زورىخان 98

خۇشنارە خېنىم 100

ئەلەنۇرخان 101

بۈۋى مەريەم خان 104

گۈلجېمىلخان 106

ئانارخان 108

تاتلىقخان 109

لالە 110

سارىخان 112

مايىسخان 113

خەلچە بانۇ 114

چىن مودەن 116

چىن مودەن تىراگېدىيىسى 119

خەلچە خېنىم 129

مەلىكىزات خېنىم 131

3-بۆلۈم: زۇلمەتكە ئوت ئاچقان ئايال 133

راھىلە خانىم 133

ئائىشە ئاۋۇستەي 136
ئايىمخان هاجى نىياز قىزى 137
شەرىخان بوۋىم 139
پاتىمە ئاۋۇستەي 140
ئايشەم سايىت هاجى خانىم 141
پاتىمە 143
مۇشفىقە خانىم 144
سوفىيە 145
بوۋى خەلچە خانىم 146
قەمبەرخان ئابدۇللا 149
بوۋەرىخان بوۋىم 151
مەريەم بوتا هاجىيوف خانىم 152
راهىلە بوتا هاجىيىۋا.. 153
بىلىقىز باهاۋىدىن مۇسابايىۋا خانىم 155
ئايخان ئانا 158
شەفىقە سەدىردىنوف 160
رىزۋانگۈل 161
رىزۋانگۈل 164
شەپقەت هەمشىرىسى رىزۋانگۈل هەققىدە 165
(رىزۋانگۈل ۋاپاتىنىڭ 60يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن) 167
ئەلنىڭ قىزى رىزۋانگۈل 169
رىزۋانگۈل هايات 170
.ئازاتلىق جەڭچىسى رىزۋانگۈل 171
سۇرەتتىكى سەككىز هەمشىرە قىزنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى 174
ئايشەم غېنى... 175
تۇخان ئۆمەر.. 176
پەرىدە 176
سائادەت مۇهەممەت 176
زەينەپ ئىسمائىل.. 177
رابىيە غېنى.. 177

زىننەت ئەخمەت.....178

پاتىمە يەھياروۋا 179

ئايشەمخان 179

رەيھان ئابدىۋا(تاتار) 180

تاتار قىزىنىڭ باسقان ئىزلىرى.....180

پىدائىي قىزچاق رەيھان ئابدىۋا.....183

نۇرخان 188

4-بۆلۈم:مۇئەللىم شام چىراغ روھ دۇنياسىغا..... 190

سالام بىرەي مۇئەللىم 191

گۈلەندەم ئاۋۇستەي 193

مۇنەۋۋەر خانىم 194

خەدىچە ئاۋۇستەي 195

سوفىيە خانىم مەسۇم خانوۋا 198

خەدىچە مۇزەپپەر خانىم 200

زەينەپ خانىم يىلقىباي 201

رەشىدە خانىم 202

5-بۆلۈم:ئىمان باغچىلىرىدىن خۇشپۇراق گۈللەر..... 204

ئىمان باغچىلىرىدىن خۇشپۇراق گۈللەر..... 204

ئۆتنۈلغان يۇلتۇز 209

ئۆنىڭ ئىزىدىن.....214

قۇرۇماس بۇلاق 223

پايدىلانغان مەنبەلەر: 229

كىرىش سۆز

بسم الله الرحمن الرحيم

ئى ئاللاھ ساڭا چەكسىز ھەمدۇسانا ئېيتىمەن. شۇنداقلا، سەن بىزگە يولباشچى قىلىپ تاللىغان سۆيۈملۈك پەيغەمبىرىمىز مۇھەممەد سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسسەللەمگە ۋە ئۇ زاتنىڭ ئائىلە تاۋاباتلىرى، ئەسھابىلىرى،ئۇنىڭ دەۋىتىگە چاقىرغۇچىلار ۋە ئۇنىڭ سۈننىتىگە قىيامەتكىچە ئەمەل قىلغۇچى شىردەك ئىرادىلىك بەندىلەرگە سېنىڭ رەھمىتىڭنى ۋە ئۇلارنىڭ خاتىرجەملىكىنى تىلەيمەن! (ئامىن)

پەرۋەردىگارىمىز بىزنى ھىدايەت قىلغىنىڭدىن كېيىن دىللىرىمىزنى توغرا يوللاردىن بۇرىۋەتمىگىن. دەرگاھىڭدىن بىزگە رەھمەت بېغىشلىغىن.شۈبھىسىزكى سەن (بەندىلىرىڭگە ئىنئاملارنى)بەكمۇ بېغىشلىغۇچىسەن!

ئى ئاللاھ بىزگە بىز ئۈچۈن مەنپەئەتلىك نەرسىلەرنى ئۆگەتكىن ۋە بىزلەرنى ئۆگەتكەن نەرسىلىرىڭ بىلەن مەنپەئەتلەندۈرگىن،ئىلمىمىزنى زىيادە قىلغىن!

ئى ئاللاھ بىز ساڭا ھەرقانداق ئەھۋالدا ھەمدۇ-سانا ئېيتىمىز ۋە سېنىڭ رەھمىتىڭ ئارقىلىق دوزاخ ئەھلىنىڭ ھالىدىن پاناھ تىلەيمىز ۋە ئاللاھ تائالادىن مەنپەئەتسىز ئىلىم،قورقماس قەلىپ،ئۆرلىمەس ئەمەل،ئاڭلانماس دۇئادىن پاناھ تىلەيمىز!

ئەزىز ئوقۇرمەن! ئۇشبۇ «يۇلتۇزلار قەسرى» كىتابى ئۇيغۇر ئىسلام تارىخىدا ئۆتكەن بىر قىسىم قىز-ئاياللىرىمىزنىڭ ھاياتىي پائالىيەتلىرى،گۈزەل پەزىلەتلىرى ھەققىدە بىزگە قىسقىچە مەلۇمات بېرىدۇ. ئويلايمىزكى ۋە ئۈمىد قىلىمىزكى، ئۇشبۇ رىسالە بارچە ئوقۇرمەنىمىزگە، خۇسۇسەن، ھەدە-سىڭىللىرىمىزغا ئىبرەت دەستۇرى بولالايدۇ، ئىنشائاللاھ!.

قاراڭغۇدىن يورۇقلۇققا

بىسمىللاھى مەدھىيەلەر بولسۇن رەببىمگە

بىر سۆز بىلەن جان بەردى ۋە ياراتتى ئالەم.

قاراڭغۇدىن يورۇقلۇققا باشلاپ ئۈممەتنى

شەرەفلىگەن مۇستافاغا بولسۇن كۆپ سالام.

شۈكۈرلەركى،ئەزىزلەندۇق تېپىپ ھىدايەت،

قانچە يۇلتۇز بۇ قەسرنى تولدۇردى نۇرغا.

سائادەتلىك ئەسرلەرنى باستى بىر-بىرلەپ،

بەرق ئۇرۇپ ئىماننىڭ خۇش پۇراقلىرىدا.

زۇلۇم-ستەم ئايرىمىدى ئىماندىن بىر پەس،
تاپتى ئۆلۈم ساقلاپ ئەركى-ئىففەتلىرىنى.
ئۇ ئاجىزە ئايال ئەمەس،گويا باھادىر
بىر جەڭچىدۇر كۆر جەڭگاھتا چۇقانلىرىنى.

قورال بىلەن،تىلى بىلەن،قەلىمى بىلەن
قىلدى كۈرەش نەرە تارتىپ زۇلمەتكە تىنماي.
شەرەپ بىلدى ئۇ .ئەل بىلەن ئۆلۈم يۈزلەنسە،
سۆيگۈ-نىكاھ ئەھدىسىنى ساقلىدى بۇزماي.

ياشىسىمۇ پاجىئەلىك بىر ھاياتنى ھېچ
چاڭ قونمىدى ئاياللىققا،مىللەت شەنىگە.
غورۇرلاندۇق ھەرئەسلىسەك كۆزياشلار بىلەن
قالدى ئۇلار ئىزلىرىدىن گۈزەل دەرسلەر.

ئۇلار كەتتى ھايات گۈلى بولغانچە خازان،
ئەمما نامى تىللاردا ۋە دىللاردا داستان.
ئاشۇ نۇرلۇق يۇلتۇزلارنى كەلدىممەن تىزىپ،
سۆزلەر بىلەن كەچمىشلەرنى ئەيلىدىم بايان.

بولسا ئەگەر ئۇلار كەبى ئاياللار سالىھە
باشىمىزنى ئەگمەس ھەرگىز زۇلۇم-كۈلپەتلەر.

ھەق ئاللاھىم رەھىم قىلغىن ئىمان قەسرىدىن

ئۈمۈدىم شۇ ئۆچۈپ قالماي يانسۇن يۇلتۇزلار.

ئۇستازىدۇر،ئانىسىدۇر ئۈممەتنىڭ ئايال،

لۇتۇپ-ئېھسان يامغۇرۇڭدىن تاپسا كامالەت.

كۇفرىنىڭ تۈز-زۇلمىتىدىن ئىمانغا قايتىپ،

بىز كۆرەيلى يەنە بىر رەت ئەسرى سائادەت.

تارىختا ئۆتكەن تالاي قىز-ئاياللارنىڭ نەمۇنە ھاياتىنى بۇ ئەسىرىمىزدە بايان قىلىشقا تىرىشىشىمىزدىكى مەقسەت-ئۈمۈدلىرىمىز شۇكى، كۈنىمىزدە كۆپلىگەن قىز-ئاياللىرىمىز, ئانىلىرىمىز ئاتالمىش ئەركىنلىك ۋە مەدەنىيلىك شوئارى ئاستىدا ھاياتىي دۇنيانىڭ ئۆتكۈنچى ماددىي ئېزىتقۇلىرىغا رام بولۇپ،نەپسىنىڭ ،ھاۋايى ئىستەكلىرىنىڭ قۇلىغا ئايلىنىپ،روھى ئاچلىق ۋە مەنىۋى موھتاجلىق ئىلكىدە قىينىلىۋاتقان بۇ كۈنلەردە،ئۆز مەجبۇرىيەتلىرىنى ئۇنتۇغان شۇ بىچارە كۆڭۈللەرگە ئۆتمۈشتىكى ئىمان-ئېتىقاد، پاكلىق، شەرمى-ھايا، ۋاپا-ساداقەت، باتۇرلۇق، گۈزەل ئەخلاق-پەزىلەتلەر بىلەن ياشىغان، ئۆز ۋەتىنى، خەلقى، ئەزىز يۇرت-ماكانى، ئەركى-ئىففەتلىرىنى قوغداش ئۈچۈن ئۆلۈم ۋە ئازاپ زىندانلىرىغا پىسەنت قىلمىغان پەخىرلىك قىز-ئاياللىرىمىزنىڭ, ئانىلىرىمىزنىڭ ھاياتىدىن بىر گۈزەل ئۆرنەك ۋە مەنپەئەتلىك دەرس تەقدىم قىلىشتىن ئىبارەتتۇر. شۇنداقلا ئەسىرلەر بىرى نامى ئۆچمەي كېلىۋاتقان ئۇ نۇرلۇق يۇلتۇزلارنىڭ پەزىلەت ۋە ئىش-ئىزلىرىدىن مەنىۋىيىتىمىزگە بىر نىسۋە ئېلىشنىمۇ ئارزۇ قىلىمىز.

خۇددى كىلاسسىك شائىرلىرىمىزدىن ئەلشىر نەۋائىي ھەزرەتلىرى:

يۈز تۈمەن ناپاك ئەردىن ياخشىراق

پاك ئايال-خوتۇنلارنىڭ ئاياق ئىزى

دەپ ئېيتقانلىرىدەك، جەمئىيەتنىڭ ھەقىقىي بىناكارى، ياخشى كىشلەرنى، ئالىملارنى، قەھرىمانلارنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرگۈچى بىر ساماۋى قۇچاق بولغان بىر ئايالنىڭ ئۆزىنىڭ يارىتىلىشتىكى غايە ۋە ئاياللىق-ئانىلىق مەسئۇلىيەتلىرىنى تونۇپ ۋە چۈشىنىپ يېتىشى ئۇنىڭ ئۆزى ئۈچۈنلا ئەمەس، ئېرى،باللىرى، ئائىلىسى،مىللىتى، ۋەتىنى-ئۈممەت ئۈچۈن ھېچنەرسىگە تەڭ قىلغۇسىز كاتتا نېمەتتۇر.

تۈركىيەلىك ئالىم ئۇسمان نۇرى توبباش ئەپەندى ھەم «رەھمەت پەيغەمبىرىدىن رەھمەت شامالىرى ۋە قۇرئان مۆجىزىلىرى»ناملىق قىممەتلىك ئەسىرىنىڭ «رەھمەت پەيغەمبىرىنىڭ ئاياللارغا قىلغان مۇئامىلىسى»دېگەن بۆلىكىدە بۇ ھەقتە بەكمۇ تەسىرلىك بايانلار بىلەن ئىسلامنىڭ ئاياللارغا بەرگەن ھەق-ھەقوقىنى،ئايال كىشىنى ياخشى تەربىيەلەشنىڭ ئەملىيەتتە بىر جەمىيەتنى تەربىيەلەشنىڭ مۇھىم باشلانمىسى ئىكەنلىكىنى ۋە ئەھمىيەتلىرىنى سۆزلەپ مۇنداق قۇرلارنى يېزىپ ئۆتىدۇ:

-ئايەتى كەرىمدە مۇنداق دېيىلگەن:

«ئاياللار بىلەن بىرلىكتە كۆڭۈللۈك ياشىشىڭلار ئۈچۈن (اللهنىڭ)ئۇلارنى سىلەرنىڭ ئۆز تىپىڭلاردىن ياراتقانلىقى،ئاراڭلاردا(يەنى ئەرخوتۇن ئارىسىدا)مېھىر-مۇھەببەت ئورناتقانلىقى ئاللاھنىڭ(كامالى قۇدرىتىنى كۆرسىتىدىغان)ئالامەتلىرىدىندۇر،پىكىر يۈرگۈزىدىغان قەۋم ئۈچۈن،شەك-شۈبھىسىزكى،بۇنىڭدا نۇرغۇن ئىبرەتلەر بار.»رۇم سۈرىسى (21-ئايەت)

يەنى،بىر بىرىگە سۆيگۈ-مۇھەببەت ۋە مېھىر-شەپقەت بىلەن يېقىنلىشىپ ھوزۇر مەنبەسى بولغان،بىربىرىگە خەيرلىك ئىشلاردا ياردەم بېرىدىغان ئەر-خوتۇنلار بەختىيار بىر ئائىلە قۇرۇپ چىقىشتا،مۇشۇنداق بەختىيار ئائىلەر بولسا ساغلام ۋە ھوزۇر-ھالاۋەتلىك بىر جەمىيەت بەرپا قىلىشتا ئەڭ مۇھىم بىر ۋەزىپىنى ئىجرا قىلغان بولىدۇ.

ئەر بىلەن ئايال تۇنجى يارىتىلغان چاغدىن باشلاپلا بىر بىرىنى تولۇقلايدىغان ئىككى بىپايان ئالەمدۇر.لېكىن بۇ تولۇقلاشتا ئاللاھ تەرىپىدىن ئايال كىشىگە تېخىمۇ تەسىرلىك بىر رول بېرىلگەن.شۇڭا جەمىيەتنى بەربات قىلغانمۇ،ئاۋات قىلغانمۇ ئايال كىشىدۇر.بۇ سەۋەپتىن ئىسلامنىڭ قارىشىچە،جەمىيەتنى ئاۋات قىلىدىغان ئاياللارنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرۈپ چىقىش ئەڭ چوڭ غايە بولۇپ ھېسابلانغان.

ھەدىس شەرىفتە مۇنداق دېيىلگەن:

«كىمكى ئۈچ قىز بالىنى ياكى قىز تۇغقانلىرىنى بېقىپ چوڭ قىلسا،ياخشى تەربىيەلىسە،تويىنى قىلىپ قويسا ۋە ئۇلارغا داۋاملىق ياخشىلىق قىلسا،جەننەتكە كىرىدۇ.»(ئەبۇ داۋۇد، تىرمىزى قاتارلىقلار توپلىغان)

باشقا بىر ھەدىس شەرىفتە رەسۇلۇللاھ سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسسەللەم:

«كىمكى ئىككى قىز بالىنى بالاغەتكە يەتكۈچە بېقىپ چوڭ قىلسا، تەربىيەلىسە، قىيامەت كۈنى مەن ئۇ كىشى بىلەن مۇنداق يېقىن تۇرىمەن» دەپ بارماقلىرىنى جۈپلەپ كۆرسەتكەن.(مۇسلىم)

.ئاندىن سالىھە ئايالنىڭ قىممىتىنى تەكىتلەپ مۇنداق دېگەن:

«دۇنيا ۋاقىتلىق بىر پايدىلىنىشتىن ئىبارەتتۇر.ئۇنىڭ ئەڭ پايدىلىق قىسمى بولسا تەقۋادار،ياخشى بىر ئايالدۇر.» (مۇسلىم، نەسائى، ئىبنى ماجە قاتارلىقلار توپلىغان)

ئادەتتە مۇۋەپپەقىيەت قازانغان داڭلىق كىشىلەرنىڭ كەينىدە ھەمىشە بىر سالىھە ئايال باردۇر.مەسىلەن:ھەزرىتى پەيغەمبەر سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسسەللەمنىڭ تۇنجى تەبلىغدە ئۇنىڭغا تۇنجى ھەم ئەڭ چوڭ ياردەم ھەزرىتى خەدىچە ئانىمىزدىن كەلگەن پەيغەمبىرىمىز خەدىچە ئانىمىزنىڭ ياردىمىنى ئۆمۈر بويى ئۇنتۇيالمىغان. شۇنىڭدەك، ھەزرىتى ئەلىنىڭ مۇۋەپپەقىيىتىدىمۇ ھەزرىتى پاتىمە ئانىمىزنىڭ ياردىمى چوڭ بولغان.

دۇنيا ھاياتىنىڭ ھوزۇرلۇق ۋە بەختلىك بولۇشى ئۈچۈن سالىھە(ياخشى)بىر ئايالنىڭ

مۇھىملىقى ھەممەيلەنگە ئاياندۇر.سالىھە بىر ئايال ئېرىنىڭ مال-مۈلكىنى ساقلايدۇ،ئۆي تۇتىدۇ،نەسلىنى ۋە ئېپپەت نومۇسىنى قوغدايدۇ.ئائىلىنى مەنئۇى شاتلىققا تولدۇرىدۇ.
ئائىلىنىڭ سائادەت ئىقلىمى ئانىنىڭ تەبەسسۇمى بىلەن باشلىنىدۇ.بالىلارنىڭ ئېغىرچىلىقلىرى ئانىنىڭ شەپقەت نەزەرى ئاستىدا كۆزگە كۆرۈنمەس بولىدۇ.ئەۋلاتلىرىغا ھايات ۋە سائادەت لەززىتىنى تېتىتىشتا ئەجىبا ئانا قەلبىدىنمۇ بەكرەك نازۇك،چوڭقۇر ۋە ھېسياتچان بىر ماكان بارمىدۇر؟...
ئانىلار ياراتقۇچىنىڭ ئىلاھىي شەپقىتىدىن ئەڭ كۆپ نېسۋە ئالغانلاردۇر.ئاياللارنىڭ سائادەت سەلتەنىتى ئۇلارنىڭ ئەخلاقلىق بىر ئانا بولۇشى بىلەن باشلىنىدۇ.«جەننەت ئانىلارنىڭ ئايىغى ئاستىدا»دېگەن ھەدىستىمۇ پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ئانىلارغا نەقەدەر يۈكسەك باھا بەرگەنلىكى مانا مەن دەپ ئېپادىلىنىپ تۇرۇپتۇ.
ئەھۋال مۇشۇنداق ئىكەن،ئايال كىشىنى پەقەتلا بىر ئويۇنچۇق ئورنىدا كۆرۈش،ئۇنىڭغا شەھۋانىي ھەۋەسنى قاندۇرغۇچى سۈپىتىدىلا مۇئامىلە قىلىش ۋە ئۇنىڭ پەقەتلا جىسمانىي ئالاھىدىلىگى بىلەن مەشغۇل بولۇش ئەڭ چوڭ ۋەيرانچىلىقتۇر.ئاللاھ ئايال كىشىگە بەرگەن يۈكسەك خۇسۇسىيەتلەرگە نىسپەتەن تۆزكورلۇقتۇر.ئاياللارنىڭ مەنئۇى شەخسىيتىگە نىسپەتەن تۆزكورلۇقتۇر.
بۈگۈن ئاياللارنىڭ ئىستىمال دۇنياسىدا يالىڭاچلىنىپ بىر ئېلان ۋاستىسى سۈپىتىدە قوللىنىلىشى ئۇنىڭ ئىززەت-ھۆرمىتى ۋە غۇرۇرىغا نىسپەتەن نەقەدەر چوڭ مەسخىرە ۋە ھاقارەت-ھە!
ئەسلىدە ئايال كىشىنى جەمىيەتنىڭ ھەقىقى بىناكارى دەپ قاراش كېرەك.ئۇ ياخشى كىشىلەرنى،ئالىملارنى،قەھرىمانلارنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرگۈچى بىر ساماۋى قۇچاق بولۇشى كېرەك...
بىز ئۆتمۈشكە نەزەر سالغىنىمىزدا،تارىخ بەتلىرىدىكى ئەشۇ قىز-ئاياللارنىڭ ئەرلەردىن

قىلىشمايدىغان جاسارىتى، ۋىجدانلىقلىقى، غورورلۇقلىقى، ئىمان-ئېتىقادلىقلىقى، ئېپپەت-نومۇسلىرىنى قوغداش يولىدىكى باتۇرانە سەرگۈزەشتىلىرى، خەلقىگە، ۋەتىنىگە، ئەزىز تۇپرىقىغا بولغان ۋاپادارلىقى ھەم ئۇلار ئۇچۇن كۆرەشكەن شانلىق ھاياتى بىلەن تارىخنىڭ ئالتۇن بەتلىرىدىن ئورۇن ئالغانلىقىنى كۆرىمىز. ئەنە شۇ ئالتۇن بەتلەردە قىسقىغىنە ھاياتىنى ئىنتايىن گۈزەل ۋە پاك بىر شەكىلدە ياشاپ ئۆتكەن خۇشپۇراق گۈللەر ۋە نۇرلۇق يۇلتۇزلاردىن يۇلتۇز پەچچىم خېنىمنىڭ، نۇرئەلەنۇرخاننىڭ، لالەنىڭ، تاتلىقخاننىڭ ۋە تالاي سالىھە قىز ئاياللارنىڭ ھۆرمەتلىك ئورنى بار. ئۇلارنىڭ پاك ھاياتى ۋە ئۆلۈمى بىزنىڭ قەلبلىرىمىزنى تاھازىرغىچە ئىللىتىدىغان شېرىن تەبەسسۇمدۇر.

چۈنكى ئۇ ھايات:

بىزمۇ ئادەم نېمىشقە
يوقتۇر شۇنچە قەدرىمىز؟
ۋەھشىي قاۋان دۈۋاڭغا
تاشار غەزەپ-قەھرىمىز.

پۈتۈمدىكى كىشەننى
كەلگەن ئاكا چاقايلى.
يەكسان قىلىپ دۈشمەننى
قانلىرىنى چاچايلى...

مويتۇغزىدا چاپقاندا

مەن ئاندا ئۆلەرمەن.

موللىلارنىڭ سۆزىگە

ئالىي شېھىت بولارمەن...

دەپ زۇلۇمغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەن ۋە شېئىرلىرى بىلەن مەردانە چۇقان سالغان ،ئۆزى يالغۇز،ئاجىزە،يار-يۆلەكسىز بىر قىز بولغىنىغا قارىماستىن دۈشمەن بىلەن ئۆلۈم كەلگۈچە كۈرەش قىلىپ،شېھىت بولغان باتۇر قىز نوزۇگۈمنىڭ هاياتىدۇر!

چۈنكى ئۇ ئۆلۈم:

ئۆلۈمدىن قورقۇنچىم يوق،

قورقۇنچۇم ئىمانىمدىن.

مېنى قەستلىگەن ئەبلەخ

چۆچىدى زۇۋانىمدىن...

دېگەن مىسرالىرىدا ئۆلۈم ياكى زالىمدىن ئەمەس،بەلكى ئىمانىدىن ئايرىلىشتىن قورققان بىر سالىھە،پاك ئايال-مايىمخانىنىڭ ئۆلۈمىدۇر!ئۇنىڭ ئاشۇ ئۆلۈمى بىلەن خەلقى ئېتىخار ۋە هۆرمەت هېسياتلىرى بىلەن:

گۈلباغ سۈپەت قەشقەردەك

يېڭى سوققان شەهەر بارمۇ؟

مايىمخان شېھىت بولدى

ئاڭا ئوخشاش ئەر بارمۇ؟

دېگەن قوشاقلاردا ئۇنىڭ ئۇچۇن مەڭگۈلۈك شەرەپ مىدالىنى تەقدىم قىلغان ئىدى ۋە

ئەرلەر دۇنياسىغا چاقىرىق بەرگەن ئىدى!

شۇنداق،«ھەربىر جان ئېگىسى ئۆلۈمنىڭ تەمىنى تېتىغۇچىدۇر»دەپ ئۆلۈمنى ياراتقان ئاللاھ«بەقا»سۈپىتىنى پەقەت ئۆزىگە خاس قىلغانلىقى ئۈچۈن جىمى مەخلۇقاتلار داۋاملىق ئۆزگىرىپ،يوقىرلاپ،تۆۋەنلەپ تۇرىدۇ.بۇ ھەقىقەتنىڭ ماددىي جەھەتتە كائىناتتا پەسىللەرنى ھاسىل قىلىدىغانلىقى مەلۇمدۇر.كامال ۋە زاۋال ئارىسىدا ئەبەدى ئۆزگىرىشكە مەنسۇپ بولغان كائىناتتا بەزىدە باھار ۋە ئۇنىڭ كەينىدىن كېلىدىغان قاتتىق سوغۇقنىڭ دەرتلىرى،بەزىدە باھارنىڭ بەرىكەت ۋە رەھمىتىنىڭ لەتاپەت ۋە ھوزۇرى بار.

ئىنسان ھاياتىمۇ كائىناتتىكى ئومۇمىي ئۆزگىرىشنىڭ ئىچىدە بولغانلىقى ئۈچۈن داۋاملىق ئۆزگىرەپ تۇرىدۇ.بىقدىن دۇنياغا كەلگەن بوۋاقنىڭ تۇنجى ئىشى يىغلاشتۇر. ھاياتنىڭ ئاخىرىمۇ پەقەت ھېس قىلىنمايدىغان ئۆلۈم ئىزتىراپى بىلەن توگەيدۇ.بىر ئەرەپ شائىرى بۇ ئەھۋالنى مىسراغا توكۇپ شۇنداق دېگەن :

سېنى ئاناڭ تۇغقان كۈنى يىغلىغان ئىدىڭ،

پۈتۈن ئالەم كۈلۈۋاتاتتى بىر ياندا.

ئەمدى بىر ھايات كەچۈرگىنكى،ئۆلگەن چېغىڭدا كۈلگىن،

جاھان كۆز ياشلىرى بىلەن يىغلاپ قالسۇن ئارقاڭدا.

ـ«ئوسمان نۇرى توپپاش،قۇرئان ۋە سۈننەت ئىقلىمىدا ئىسلام،ئىمان،ئىبادەت»

خۇددى بۇ شېئىردا تەسۋىرلەنگەن كەبى بىر ھاياتنى ياشاپ ئۆتكەن ۋە ۋاپات ئەتكەن ئۇ گۈزەل سىمالار قاراڭغۇ زۇلمەتلەرنى يورۇتۇپ،نۇرغا غەرق قىلىدىغان ئىمان ھالاۋىتى بىلەن پۈركەنگەن پاك ھاياتى سەرگۈزەشتىلىرى ئارقىلىق تارىخ بەتلىرىنى ۋە قەلبلىرىمىزنى ئايدىڭلاتماقتا. بۇندىن بىر ئەسىرلەر مۇقەددەم ئۆز غايىلىرى ۋە ۋەتەن-خەلقىنىڭ ئازادلىقى يولىدا كۈرەش قىلىپ،تۈرمىلەردە قىيىن-قىستاقلارغا

ئۈچرىغان ۋە ئۆلتۈرۈلگەن بىر ئايال:

«ئۆلگەنلەر هاياتلار قەلبىدە ياشايدۇ،هاياتلار هاياتلار قەلبىدە ئۆلۈپ كېتىدۇ» دېگەن مەشھۇر ھېكمەتلىك سۆزلەرنى قىلغان ئىكەن.ئاشۇ تارىخنىڭ نۇرانە بەتلىرىگە يېزىلغان ھەمشىرىلىرىمىز ھېلھەم قەلبلىرىمىزدە ياشىماقتا.ئەمما كۆنىمىزدە ئىمان-ئېتىقاتىنى ۋە يارتىلىشتىكى غايە،ئاياللىق بۇرۇچلىرىمىزنى ئۇنۇتقان قانچىلىرىمىز ئۆلۈكلەرگىمۇ تەڭ بولمىغان بىر ھاياتنى ياشاۋاتقاندىمىز ھە؟

بۈگۈن بۇ بەتلەر يۈزىدە سۆزلەۋاتقانلىرىمىز شۇ تەبەسسۇملاردىن ۋە گۈللەردىن كىچىككىنە كارتىنىدۇر.ئەپسۇسكى،مىڭ يىللىق ئىسلام تارىخىمىزدا بىرەر ئايال ئىسلام ئالىمەسى ھەققىدە خاتىرىلەر بولماسلىقى بەكمۇ ئېچىنارلىق ئەھۋال.(ئاللاھتىن شۇنداق ئالىمەلەرنى بىزگە نېسىپ قىلىشنى ئۈمۈد قىلىمىز.)بەلكىم تارىختا ئۇنداق ئالىمەلەر بولمىغاندۇر ياكى تارىخنىڭ رەھىمسىز جۇدۇنلىرى ئۇ خاتىرىلەرنى يەپ كەتكەندۇر. ھەممىگە ئايان بولغىنىدەك،تارىخنىڭ بوران-چاپقۇنلىرى ۋە ئەسىرلەردىن بېرى مىللىي مەدەنىيەت تارىخىمىزغا،مەدەنىي مىراسلىرىمىزغا قىلىنىۋاتقان ئۈزلۈكسىز بۇزغۇنچىلىقلار تالاي خاتىرىلەرنى ئۆچۈرگەن ۋە ئەسلىرىمىزدىن كۆتۈرگەن ئىدى.شۇ سەۋەپلەردىن ۋە ئىمكانسىزلىق-ئىقتىدارسىزلىق،بىلىم،ئەقىل ۋە شارائىتتىكى يېتەرسىزلىكلەردىن بۇ كارتىنىلارنى تېخىمۇ گۈزەل بايانلار بىلەن تەسۋىرلەشكە ئامالىمىز يوقتۇر.ئۇلارنىڭ نەمۇنە ھاياتىنى تەسۋىرلەشكە تىلىمىز ھەقىقەتەن ئاجىز بولغانلىقى ئۈچۈن،قەلبىمىزدىن تىلىمىزغا تۆكۈلگەن بۇ ئىپادىلەرمۇ ئەلۋەتتە كەڭ ۋە چوڭقۇر دەريادىكى بىر تامچە كەبى ئاز ۋە يېتەرسىزدۇر.شۇنداقتىمۇ، بۇلارنى قەلەمگە ئېلىپ خاتىرىلەش ۋە ئۇنى بايان قىلغان ۋە ئېسىمىزگە سالغان ھەرقانداق نەرسىنىڭ ئۆزىگە چۇشلۇق ئەھمىيەت ۋە قىممەتلىرى بارلىقى ئېنىقتۇر.بۇلار ئاددىيغىنا خاتىرىلا ئەمەس،ئۆز نۆۋىتىدە شۇ قىز-ئاياللارنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى بايانىدا ئۇلار ياشاپ ئۆتكەن شانلىق ۋە ئېچىنىشلىق تارىخنى قىسقىچە

بولسىمۇ سۆزلەپ ئۆتۈش بىلەن قىممەتلىكتۇر.

فېيىرباخ «ئۆز تارىخىنى بىلمىگەن مىللەت باشقىلار ئالدىدا قۇل مىللەت»دەپ بەكمۇ ھېكمەتلىك سۆز قىلغان ئىكەن.بۇلار بىزگە ۋە ئەۋلاتلىرىمىزغا شۇ ئېسىل قىز-ئاياللىرىمىزنى ۋە تارىخىمىزنى ئەسلىتىدىغان،كېچىككىنە ئىلىم-مەنپەئەت بېرىدىغان دەستۇر بولۇپ قالسا ئەجەپ ئەمەس،.ئىنشائاللاھ!

ئەزىز ئوقۇرمەن!

ھەربىر ئۇرۇق قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر،ئۇنىڭ تۇپراقتىن ئۈنۈپ چىققان گىياھسىنىڭ سۈپىتى تۇپراقنىڭ مۇنبەت ياكى مۇنبەت ئەمەسلىكىگە باغلىقتۇر.قەلىمىمىز يۈزىدە«يۇلتۇزلار قەسرى»مۇشۇنچىلىك بىخ تارتقان بولسا بۇنىڭدىكى كەمچىلىك ۋە قۇسۇرلار پۈتۈنلەي بىزگىلا ئائىتتۇر. بۇ مەقسەتتە ئاجىزانە قەلەمگە ئېلىنىپ ھازىرلانغان بۇ كىچىككىنە ئەسەردىكى نۇقسانلارنى بىلىملىك،ئەقىللىق ۋە سەگەك ئوقۇرمەن مەردلىك بىلەن ئەپۇ قىلىۋەتكەي!

ئاللاھ توغرا يولغا باشلىغۇچى پەيغەمبىرىمىز مۇھەممەد سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسسەللەمنىڭ قىز-ئاياللىرى،ساھابە ئاياللار ۋە سالىھە-تەقۋادار،ئالىم ئاياللارنىڭ مەنۋىيىتىدىن كۆڭلىمىزگە مول شەبنەملەر ۋە رەھمەت يامغۇرلىرىنى ياغدۇرغاي! قەلبىمىز ئاللاھ ۋە ئۇنىڭ رەسۇلىغا ئاشىق سۆيگۈمىزنىڭ ئەبەدى ماكانى بولغاي!جانابىي ئاللاھ ھەممىمىزنى گۈزەل جامالى ۋە جەننەتلىرىگە،پەيغەمبىرىمىزنىڭ شاپائىتىگە نائىل قىلغاي!

ئاللاھ ھەربىر ھەمشىرەمنى تارىخ بەتلىرىدە نۇرانە ئىز قالدۇرغان شۇ قىز-ئاياللىرىمىز كەبى گۈزەل ھاياتنى ياشاپ،ئۆتكىلى نېسىپ قىلغاي!ئۇلارنىڭ ھاياتى بىزلەرگە ئەينەك ۋە مايان بولغاي! يوروقلۇقنى كۆرەلمەيۋاتقان كۆزلەر ۋە دىللارغا ھىدايەت نۇرىدىن ئېھسان قىلىپ،ئىمان-ئېتىقاد،شەرمى-ھايا،گۈزەل پەزىلەتلەرگە تولغان ھاياتىي دۇنيانى

ۋە ئاخىرەت ئەزىزلىكىنى نېسىپ قىلغاي!

ئىمان-ئېتىقاد يولىدا جاپا-مۇشەققەت تارتىۋاتقان ۋە تالاي مۇسىبەتلەر-سىناقلارغا ئۇچراۋاتقان ھەربىر ھەمشىرەمگە ھاياتىدا ئۇلاردىن بەك خورلۇق ۋە مۇشەققەتلەر تارتقان،ئەمما پاجىئەلىك ئۆلۈمگە پېسەنت قىلماستىن كۈرەشكەن تارىختىكى شۇ ھەمشىرىلىرىمىزنىڭ ھايات سەرگۈزەشتىلىرىنى ئوقۇغىنىدا ئۇلاردىن ئۈلگە ئېلىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمىز.ئاخىرىدا يېگانە ئاللاھتىن باشقا ياردەمچىسى يوق ھالەتتە ئايلاپ داللاردا جان ساقلاش ئۈچۈن تىرىشقان،زۇلۇمغا قارشى كۈرەشكەن ۋە شۇنداقتىمۇ گۈزەل مىسرالىرىدا ھېلىھەم ئۈمىدۋارلىق بىلەن ياڭراق چۇقان سېلىۋاتقان نۇزۇگۇمنىڭ:

غەم بىلەن باشىڭنى ئەگمە،

ئەلنى باسقان تۈن پۈتەر.

ئاخىرى قۇياش چىقار،

بىزنى بەختلىك كۈن كۈتەر...

دېگەن ئۆلمەس شېئىرىنى نوزۇگۇمغا بولغان مۇھەببەت ۋە سۆيۈنۈش ئىچىدە يادلاپ ئولتۇرۇپ، ھەربىر ھەمشىرەمگە ھەردەقىقە ئۈمىد ۋە سەبىرنىڭ يار بولۇشلىرىنى ۋە مېھرىبان ئاللاھنىڭ ھەربىرىمىزنى ماددى ۋە مەنىۋى قاراڭغۇلۇقلاردىن قۇتۇلدۇرۇپ، دۇنيا-ئاخىرەتنىڭ ئەبەدىيلىك يورۇقلۇقىغا ئېرىشتۈرىشىنى تىلەيمىز! ئامىن

ھىجرىيە 1432-يىل زۇلھەججە

ناۋال ئابدۇسالام

1 ـ بۆلۈم : ھىدايەت قىلىچىنى كۆتۈرگەن ئايال

ئەسىرىمىزنىڭ «ھىدايەت قىلىچىنى كۆتۈرگەن ئايال»تېمىسىدىكى بۇ بۆلىكىدە، ئىسلام دىنىنى دەسلەپ قوبۇل قىلغان قاراخانىيلار دەۋرىدىكى بىر قىسىم قىز-ئاياللارنىڭ ئىسلام دىنىنى پۈتكۈل ئۇيغۇر رايونىغا كېڭەيتىش جەريانىدىكى قىسقىچە سەرگۈزەشتىلىرى بايان قىلىنىدۇ.ئەسىرىمىزگە ھەم شۇ ئىسلام يۇلتۇزلىرىدىن تۇنجى بىر يورۇق نۇر بولغان «يۇلتۇز» خېنىمنىڭ خاتىرىسى ئۈچۈن « يۇلتۇزلار قەسرى» دەپ نام بېرىلدى.

يۇلتۇز پەچچىم خېنىم

يۇلتۇز سۇتۇق بۇغراخاننىڭ تاغىسىنىڭ قىزى،سۇتۇقنىڭ ۋەدىلەشكىنى،سۇتۇقتىن قالسىلا شۇ دەۋىردە قەشقەردە ئۇيغۇرلار ئىچىدىن سۇتۇقتىن قالسا ئىككىنچى بولۇپ،ئاياللار ئىچىدە تۇنجى بولۇپ مۇسۇلمان بولغان ئۇيغۇر قىزىدۇر.ئۇ سۇتۇق بىلەن بىللە شۇ چاغدىكى خاقان ئوغۇلچاق قاراخانىيلار تەۋەسىدە ئىسلامنى تارقىتىش ۋە

پۇقرالارنىڭ ئىسلامنى قوبۇل قىلىشىنى قاتتىق چەكلىگەن قىيىن شارائىت ئاستىدا مۇسۇلمان بولغان. ئوغۇلچاق بۇددىستلىقتا تاشتىنمۇ قاتتىق،ئەشەددىي بۇددىست بولۇپ،ئۇ سۇتۇقنىڭ ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنىڭ مۇسۇلمان بولغانلىقىنى بىلگەندىن كېيىن ئۇلارنى ئۆلتۈرمەكچى بولىدۇ.شۇڭا يۈلتۈز قىز سۇتۇق ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنى ئوغۇلچاق لەشكەرلىرىدىن قاچۇرۇپ،ئۆز ئۆيىدە يوشۇرۇپ قويىدۇ.كېيىن ئۇلار سىزىلىپ قالغاندىن كېيىن،ئامالسىز چېكىنىپ ئاتۇشنىڭ شىمالىدىكى بۇلاق تار دېگەن بىر جىلغىغا يوشۇرۇنىۋالىدۇ.كىيىن ئوغۇلچاق لەشكەرلىرى ئىز قوغلاپ بۇ يەرگىمۇ باستۇرۇپ كېلىپ،سۇتۇق ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى بىلەن قاتتىق جەڭلەر قىلىدۇ.يۈلتۈز دەسلەپتە قېرىنداشلىرىغا تاماق يەتكۈزۈپ تۇرىدۇ.كېيىن ئۇمۇ قولىغا قىلىچ ئېلىپ جەڭگە كىرىدۇ ۋە قانچىلىغان كاپىر ئەسكەرلەرنى چېپىپ تاشلايدۇ.ئاخىر قىز كۆكسىگە تەگكەن يا ئوقىدا زەخمىلىنىپ ئاتتىن يىقىلىدۇ.قىزنىڭ باتۇرلارچە جەڭ قىلىشى ۋە ئۆلۈمى سۇتۇق بىلەن ئۇنىڭ ھەمرالىرىغا جاسارەت ۋە كۈچ-قۇۋۋەت بېغىشلاپ،ئاخىرىغىچە جەڭ قىلىپ دۈشمەننى جىلغا ئىچىدىن سۈرۈپ چىقىدۇ.بۇ جەڭدە شېھىت بولغان يۈلتۈز قىزنى ۋە ئۇنىڭدىن باشقا يىگىتلەرنى بۇلاق تارنىڭ ئىچىگە يەرلىككە قويىدۇ.

شاھزادە سۇتۇق يۈلتۈز قىزنى ناھايىتى ياخشى كۆرۈدىغان بولۇپ،ئۇنىڭ ئۆزىدىن كېيىنلا مۇسۇلمان بولغانلىقىدىن پەخىرلىنىدىكەن.ئۇنىڭ ئۆزى بىلەن بىلەن بىرگە جەڭ قىلىپ،جەڭدە شېھىت بولغانلىقى ئۇنى تېخىمۇ قايىل قىلغان ئىكەن.بۇلاق تارنىڭ ئىچىدە بىرىنچى قېتىم ئەزان ئاۋازى ياڭرىغانلىقى ئۈچۈن،شۇنداقلا دىنىنىڭ بىرىنچى مەسچىتى ۋە بىرىنچى شېھىتلەر جايى دەپ قاراپ،شۇنداقلا شاھزادە سۇتۇق ياخشى كۆرگەن قىز،دىنىنى قوغداپ شېھىت بولغان بىرىنچى مۇسۇلمان قەھرىمان قىز دەپنە قىلىنىپ ياتقان جاي بولغانلىقى كۆزدە تۇتۇلۇپ،بۇ بۇلاق تارنىڭ نامى كېيىن«جايى پەچچىم»گە ئۆزگەرتىلگەن ئىكەن.

سۇتۇق غەلبە قىلىپ تاغىسى ئوغۇلچاقنى يەڭگەندىن كېيىن،بۇ يەرگە يىلدا بىر قېتىم چىقىپ،ئىبادەت قىلىپ قايتىدىغان بولغان.شۇ سەۋەپلىك جاي پەچچىم ھازىرغا قەدەر ئۇلۇغلىنىپ كېلىۋاتقان بولۇپ،بۇ جايىنىڭ نامى«جاي پەچچىم»،«جاي ئانام»،«ئۇلۇغ يەر» دەپ ئاتىلىپ ئەزىزلىنىپ تاۋاپ قىلىدىغان يەر بوپ قالغان.

نۇرئەلانۇرخان

ئاتۇشتا ئىزىڭ قالدى
ئەلگە نوپۇزۇڭ قالدى.
قويلاردا كۆزۇڭ قالدى
كۆكتە يۇلتۇزۇڭ قالدى.

بۇغراخاننىڭ قىزىسەن
جىمى ئۈزنىڭ ئۈزىسەن.
ئىشت يولىدا جەڭ قىلغان
نۇرئەلانىڭ ئۆزىسەن.

ساغىندا ئىزىڭ قالدى.
تىللاردا سۆزۇڭ قالدى.
دۇتتار-قومۇزۇڭ قالدى
باراۋەت- نورۇزۇڭ قالدى.

نۇرۇن ئەلانۇر(نۇر ئۈستىگە نۇر) دېگەن ئىسىم بىلەن مەشھۇر بولغان،ئەسىرلەردىن بېرى ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان مەشھۇر ئاتۇش خەلق ناخشىسى «نۇرئەلانۇرخان» ناملىق ناخشىنىڭ بېغىشلانغۇچىسى نۇرئەلانۇرخان سۇلتۇن سۇتۇق بۇغراخاننىڭ قىزى،قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ بۈيۈك خانى شېھىت ئەبۇ ھەسەن،شېھىت ھۈسەيىنلەرنىڭ ھەمشىرىسىدۇر.گۈزەللىكى ۋە باتۇرلىقى بىلەن مەشھۇر بولغان نۇرئەلەنۇرخان باتۇرلۇقتا تەڭدىشى يوق،ئەلەم ۋە قەلەمدە كامالەتكە يەتكەن ئايال قوماندان دەپ تەرىپلىنىدۇ.

ئەينى دەۋرلەردە قاراخانىيلار سۇلالىسى بىلەن ئۇدۇن دۆلىتى ئوتتۇرىسىدا ئۇزۇن يىللار ئۇرۇش بولىدۇ.كۆلىمى زور بولغان ئۇرۇشلار كۆپ قېتىم يۈز بەرگەن بولۇپ،ئۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ دەھشەتلىك بولغان ئىككى قېتىملىق ئۇرۇش بەشىنچى ۋە ئالتىنچى قېتىملىق ئۇرۇشتۇر.مىلادى 996-يىلى ئۇدۇن بۇددىستلىرى بىلەن بولغان ئۇرۇشلارنىڭ بىرىدە خاقان ئەبۇ ھەسەن ۋە ھۈسەيىنلەر بىلەن بىر قاتاردا كاپىرلار بىلەن جەڭگە ئاتلانغان بۇ باتۇر مۇجاھىدە ئەلەنۇرخانمۇ قېرىنداشلىرى بىلەن بىللە شېھىت بولۇپ كېتىدۇ.خەلق ئارىسىدا تاھازىرغىچە نۇرئەلەنۇرخان شەرپىگە ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان ئاتۇش خەلق ناخشىسى «ئەلەنۇرخان»دىكى مىسرالاردىن كۆرە ئەلەنۇرخان ئاتۇش قۇمتاغنىڭ «ئىشق يولى«(جانلىق تىلدا ئىشت يولى)دېگەن جايدا مىلادى 996-يىللىرى ئەتراپىدا شېھىت بولغانلىقى مەلۇم .

تەزكىرەئىي ئارسلانخاندىكى نۇرئەلەنۇرخان ھەققىدىكى يەنە بىر رىۋايەتتە نۇرئەلەنۇرخاننىڭ قاراخانىيلار خانى سەئىد ئېلى ئارسلانخاننىڭ ئانىسى ئىكەنلىكى سۆزلەنگەن بولۇپ،بۇ ھەقتە مۇنداق بىر شېئىرمۇ خاتىرلەنگەن:

ئاناسى نۇرئەلەنۇرخان

ئاتاسى شاھى مەرداندۇر.

خۇدا يولىدا جان بەرگەن
شەھىدۇ ئارسلانخاندۇر.

بوۋاسى ئۆۋەيش ئەۋلىيا
كەرەملىك شاھى سۇلتاندۇر.
بىلەي دېسەڭ ئاتى ئۇنىڭ
ساتۇق بۇغرائىي خاقاندۇر.

بۇۋى ئانام

1000يىلدىن بېرى خەلق يادلاپ كېلىۋاتقان بۇ ئايالنىڭ ئىسمى مەلۇم ئەمەس .پەقەت «بۇۋى ئانا»دېگەن بۇ ھۆرمەت نامىلا قالغان بولۇپ،بۇۋى ئانامنىڭ قەبرىگاھى ئاستىن ئاتۇش مەشھەددىكى بۇرۇنقى بازارنىڭ «ئەسكى جوۋە»(كونا ئاشلىق بازىرى) نىڭ ئىچىگە جايلاشقان.بۇۋى ئانام ھەققىدە يېزىلغان تەزكىرىلە ھازىرغىچە بايقالمىغان بولۇپ،بىراق بۇۋى ئانام ھەققىدىكى ئاغزاكى رىۋايەتلەرگە ئاساسلانغاندا ئۇ سۇتۇق بۇغراخاننى ئېمىتىپ چوڭ قىلغان بولۇپ،ئوردا ئىچىدە ئالاھىدە ھۆرمەتكە ئىگە بولغان.ئۇ سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئىشەنچلىك ئادىمى،ئەڭ ئىشەنچلىك ئاشپىزى بولغان.بۇۋى ئانام سۇلتۇن سۇتۇق بۇغراخاننىڭ شەخسىي تامىقىغا مەسئۇل ئايال كىشى ئىكەنلىكى ھەققىدىكى رىۋايەتلەرنىڭ ئاساسى بار.

بۇۋى ئانام سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ يېقىن تۇغقانلىرىدىن بولۇپ،سۇتۇق بۇغراخاننى ئېمىتىپ باققان ئېنىكئانىسى،بۇ ۋاقىتتا ئۇ ئوتتۇرا ياشلىق ئايال دېيىلگەن.ئۇنىڭ سۈپەت نامى «بۇۋى»دەپ ئاتالغانلىقىنى نەزەرگە ئالغاندا بۇۋى ئانام كىچىكىدىن ياخشى تەربىيە كۆرگەن،ئوقۇمۇشلۇق ئايال بولغان.

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ھاكىمىيەتنى خاقان ئوغۇلچاقتىن تارتىۋېلىپ،ئۇيغۇر بۇددىستلىرىنى ئىسلامغا كىرگۈزىشىدە ،بولۇپمۇ ئۇيغۇر ئاياللىرىنىڭ ئىسلامغا كىرىشىدە بۇۋى ئانام زور تۆھپىلەرنى قوشقان.

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغاندىن كېيىن،بۇۋى ئانام ئىسلام دىنى ئۆگىنىش مەكتەپلىرىنى ئېچىپ،ئىسلام دىنىنىڭ تۆرلۈك بىلىملىرىدىن دەرس بېرىپ،نۇرغۇن شاگىرت تەربىيەلەپ،يۇرت-يۇرتلارغا ئەۋەتىپ ئىسلام دىنىنىڭ ئاياللار ئىچىدە تارقىلىشىغا تۆرتكە بولغان.

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان دەۋرىگە ئائىت ئاياللار قەبرىسىدىن پەقەت مەشھەت ئىنچىدە بۇد تەركەن خېنىم (سۇتۇق بۇغراخاننىڭ قىزى) بىلەن بۇۋى ئانامنىڭلا قەبرىسى بولۇپ(مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا قاراخانىيلاردىكى شۇ دەۋردە ياشىغان تۆركان خاتۇن ۋە مەلىكىلەر بۇددىستلار بىلەن بولغان ئۇرۇشلاردا غازاتقا قاتنىشىپ،شېھىت بولۇپ كەتكەن جايلاردا يەرلىككە قويۇلغان)ئۇنىڭدىن بۇ ئايالنىڭ ئوردا ئىچىدە يۇز-ئابرويىنىڭ يۇقىرى ئىكەنلىكىنى قىياس قىلغىلى بولىدۇ.

بۇۋى مەريەم خېنىم

بۈۋى مەريەم خېنىم سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ قىزى بولۇپ،ئۇ ھەققىدە ھازىرغا قەدەر يېتىپ كەلگەن ھېكايە-رىۋايەتلەردە ئۇنىڭ ئاجايىپ گۈزەللىكى ئەقىللىق، چېچەنلىكى، كىچىكىدىن باشلاپ ئوردىدا خاس تەربىيە ئېلىپ،بىلىملىك،باتۇر چوڭ بولغانلىقى سۆزلىنىدۇ.

بۈۋى مەريەم خېنىم خوتەن بۇددىستلىرى بىلەن بولغان جەڭدە نۇرئەلانۇرخېنىملار بىلەن بىللە ئۇرۇش مەيداندىن چېكىنىپ،بەشكېرەمنىڭ بەش توغراق دېگەن يېرىگە كەلگەندە ئارقىسىدىن قوغلاپ كەلگەن بۇددىست قوشۇنلار بىلەن ئۇرۇش قىلىپ شېھىت قىلىنىدۇ ۋە شۇ جايغا دەپنە قىلىنىدۇ.بىبى مەريەم خېنىمنىڭ مازىرى ھازىرقى قەشقەر كونا شەھەر ناھىيەسى بەشكېرەم يېزىسى بەش توغراق كەنتىگە يەنى يېزا مەركىزىنىڭ 3.9 كىلومېتر شەرقىي جەنۇبىي تەرىپىگە جايلاشقان بولۇپ،بۇ مازار ھازىرغىچە ئاياللار ھەپتىنىڭ چارشەنبە كۈنلىرى كېلىپ چىراغ يېقىپ،تاشلارنى قۇچاقلاپ يىغلاپ تاۋاپ قىلىدىغان،تۇغماس ئاياللار بالا تەلەپ قىلىدىغان بىر تاۋاپگاھقا ئايلىنىپ،زىيارەت قىلىنىپ كەلگەن.

خەلق ئارىسىدا بۈۋىمەريەم خېنىم ھەققىدە كۆپ رىۋايەتلەر تارقالغان بولۇپ،شۇ رىۋايەتلەر ئىچىدىكى بىرىدە مۇنداق مەزمۇنلار سۆزلىنىدۇ:

قەشقەر كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ بەشكېرەم يېزىسىدىكى بەشتوغراق كەنتىدە دائىرىسى چوڭ بىر مازارلىق بولۇپ، كىشىلەر ئۇنى «بۈۋى مەريەم خېنىم مازىرى» دەپ ئاتىشىدۇ. بۇ ھەقتە يەرلىك خەلق ئارىسىدا مۇنداق بىر رىۋايەت ساقلىنىپ كەلمەكتە: بۈۋى مەريەم خېنىم سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ قىزى بولۇپ، نۇر ئالاۋنۇر خېنىمنىڭ سىڭلىسى ئىكەن. ئۇ كىچىكىدىنلا ئەقىللىق ھەم چىرايلىق بولۇپ، سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان بۇ قىزنى تەربىلەشكە ناھايىتى ئەھمىيەت بېرىپتۇ. بۈۋى مەريەمۇ ناھايىتى ياخشى تەربىيە كۆرۈپ زاماننداشلىرى ئارىسىدا ئىلىم ئىگىسى بولۇپ كۆزگە كۆرۈنۈپتۇ.

ئوقيا ئېتىش، ھەربىي ئىلىم، تارىخشۇناسلىق جەھەتلەردىمۇ ئىلىم ئۆگىنىپ كامالەتكە يېتىپتۇ. شۇ مەزگىلدە، قەشقەردىكى مۇسۇلمانلار بىلەن خوتەن ئۇيغۇر بۇددىستلىرى ئوتتۇرىسىدا جىددىي ئۇرۇش يۈز بەرگەن بولۇپ، بۇۋى مەريەم جەڭگە بېرىشنى ئىلتىماس قىلىپ سەركەردىلەر بىلەن ئۇرۇش مەيدانى بولغان يېڭىسارغا بېرىپتۇ. ئۇ يەردە نۇرغۇن قىلىچۋازلىق، نەيزىۋازلىق بولغاندىن كېيىن، ئاخىر خوتەن بۇددىستلىرى قەشقەر مۇسۇلمانلىرىنى يېڭىپ نۇرغۇن ئەسكەرلەرنى قەتل قىپتۇ. بۇۋى مەريەم تۇتۇلۇپ قالسا بۇددىستلار تەرىپىدىن ئاياغ ئاستى بولىدىغانلىقىدىن ئەنسىرەپ قېچىپ كېتىش قارارىغا كېلىپ، ئۆزى بىلەن بىللە بارغان يەتتە قىز بىلەن قېچىپتۇ. بەختكە قارشى بەش قىز ئۇيەردە شېھت بولۇپ، بۇۋى مەريەم قالغان ئىككى قىز ئاتقا مىنىپ قېچىپتۇ. ئۇلار بەشكېرەم يېزىسىنىڭ بەشتوغراق كەنتىگە كەلگەندە، بۇۋى مەريەمگە ئوقيانى زەھەرلىك ئوقى تېگىپ بىر بۇغدايلىققا يىقىلىپتۇ. بۇ دەل ئورما ۋاقتى بولۇپ نۇرغۇنلىغان دېھقانلار ئورما ئورۇۋاتقانىكەن. بۇۋى مەريەم ئۇلارغا قاراپ: «ئى مۇسۇلمانلار، مېنىڭ ئارقامدىن بۇددىستلار قوغلاپ كېلىۋاتىدۇ، مېنى يۇشۇرۇپ قويۇڭلار ۋە قەيەرگە يوشۇرنۇۋالغانلىقىمنى ئېيتىپ قويماڭلار، ئەگەر ئېيتىپ قويساڭلار باقى ئالەمدە ھېسابلىشىمىز» دەپتۇ. دېھقانلار ماقۇل بولۇشۇپتۇ. ئارىدىن مەتسەلەي ئىسىملىك بىر دېھقان ئۇنى بۇغدايلىقتىن ئېلىپ خامانىدىكى ئۇنچىنىڭ ئاستىغا يۇشۇرۇپ قويۇپتۇ. ئارقىدىن قوغلاپ كېلىۋاتقان بۇددىستلار ئورما ئورۇۋاتقانلاردىن سوراپتۇ. مەتسەلەي بىرىنچى بولۇپ «كۆرمىدۇق »دېگەنىكەن، بۇددىستلار دەرھال ئۇنى چېپىپ تاشلاپتۇ ۋە ئاتۇش تەرەپكە قېچىپ كېتىۋاتقان ھېلىقى ئىككى قىزنى قوغلاپ كېتىپتۇ. بۇددىستلار ئۇزاپ كەتكەندىن كېيىن بۇۋى مەريەم يۇشۇرۇنغان جايدىن چىقىپ مەتسەلەينى يەرلىكدە قويۇپ، ئۆزى يىقىلغان يەرگە كەپتۇ ۋە «ئاللا مېنى مۇشۇ يەرگە يىقىتتى، مېنىڭ ئاخىرەتتە ياتىدىغان جايىم مۇشۇ بولسۇن» دەپ ئۇ يەرگە بىر گۈمبەز ياسىتىپ، گۆر

كولتىپتۇ. دەل گۈمبەز پۈتكەن كۈنى بۇۋى مەريەم قازا تېپىپتۇ. كىشىلەر ئۇ قىزنىڭ ئۆلۈغلۇقىغا قايىل بولۇپ ھەيران بولۇشۇپتۇ. شۇ يىلى بۇۋى مەريەم ئون يەتتە ياشقا كىرگەن بولۇپ تېخى ياتلىق بولمىغانىكەن. كېيىن كىشىلەر بۇۋى مەريەمنىڭ ۋەسىيتى بويىچە مەتسەلەي ئاكىنىڭ قەبرىسىنى ياستىپ قويۇپتۇ ھەم بۇ كىشىنىڭ ئۇلۇغ تۆھپىسىنى مەدھىيلەپ «مەتسەلەيكا ئورما غوجام» دەپ تەرىپلەپ، ئۆزلىرىنىڭ ئورما پىرى ھېسابلايدىغان بوپتۇ. مەتسەلەينىڭ مازىرى ھازىرقى ئاۋات يېزىسىنىڭ قالۇق كەنتىدە بولۇپ، ھازىرمۇ كىشىلەر ئورما ۋاقتىدا بۇغدايلىقتا بىرىپلا، قولىغا ئورغاقنى ئېلىپ «يا مەتسەلەيكا ئورما غۇجام پىرىم»دەۋىتىپ، ئاندىن ئورما ئورۇشنى باشلايدىكەن.

2 بەشكېرەم يېزىسىنىڭ بەشتوغراق كەنتىدە ھەممىگە تونۇشلۇق بولغان «بۇۋى مەريەم خېنىم مازىرى» بولۇپ، ئۇ بەدۆلەت زامانىسىغا كەلگەن چاغدا ۋەيرانىلىشىشقا قاراپ يۈزلىنىپتۇ. شۇ مەزگىللەردە بەدۆلەت يۇرتلارنى كۆزدىن كەچۈرۈش ئۈچۈن چىقىپ، بۇ ۋەيرانە مازارلىقتا كۆزى چۈشۈپتۇ. بەدۆلەت قەبرىلەر سىگايان بولۇپ تاملارنىڭ ئۆلى چۈشۈپ كەتكەن، گۈمبەزلىرى چاك ـ چاك يېرىلىپ كەتكەن قەبرىلەرگە قاراپ:«بۇ كىمنىڭ قەبرىسى» دەپ سوراپتۇ. ئۇ سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ قىزى ئىدى. بۇددىستلار بىلەن مۇسۇلمانلار ئوتتۇرىسىدىكى جەڭگە قاتنىشىپ، چېكىنگەندە قوغلاپ كەلگەنلەرنىڭ زەھەرلىك ئوقى تېگىپ يارىلانغان. شۇ جەرياندا ئۆزىنىڭ مەقبەرىسىنى ۋە بۇ قەبرىگاھنىڭ ۋەخپە زېمىنلىرىنى ھەم مۇشۇ يۇرتتىكى خەلقنىڭ زېمىنلىرىنى سۇغىرىش ئۈچۈن ئاتۇشتىكى سۇ مۇئەككىلىدىن (ھەزرىتى سۇلتانەمدىن) بىر ئېقىن سۇ سوراپ ئېلىپ كەلگەن قىز مۇشۇ، ـ دەپتۇ مۇتىۋەرلەردىن بىرى. بەدۆلەت شۇ ھامان دۇئاغا قول كۆتۈرۈپتۇ. ئاندىن جامائەتكە قاراپ: ــ يۇرتۇڭلاردىكى بۇ ئۇلۇغ زاتنىڭ مازىرى مانا مۇشۇنداق ۋەيرانە ھالەتتە ياتسابولامدۇ؟بۇنى چوقۇم ياساش كېرەك، ـ دەپتۇ

ۋە كىشىلەرنىڭ كۆرسىتىپ بېرىشى بىلەن بۇ يۇرتتىكى كاتتا باي ۋە دىنىي ئىخلاسمەن مەتكېرىم دېگەن باينى چاقىرىپ، بۇ مازارنىڭ خاسىيىتى ۋە ئۇنى يېڭىلاشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئېيتىپ، ـ سىز بۇ مازارنى ناھايىتى كاتتا قىلىپ ياسىتىپ چىقىڭ. ھازىر سىزگە بېرىدىغان بىر يارماقمۇ پۇلۇم يوق. مازارنىڭ پۈتۈن قۇرلۇشى پۈتكەندىن كېيىن بارلىق چىقىمىڭىزنى مۇكاپاتى بىلەن قوشۇپ قايتۇرىمەن، ـ دەپتۇ. مەتكېرىم باي زارلىق بىلدۈرگەندىن كېيىن بۇ مازارنىڭ ھەممە ئەتراپىنى رىشاتكىغا ئېلىپ، گۈمبەزنى قىممەت باھا كاھىش بىلەن ياساپ،كارىدور ۋەپەلەمپەيلىك مەسچىت ياساپ، بۇ يۇرتتا ھەيۋەتتە تەنھا قىلىپ پۈتتۈرۈپتۇ. لېكىن، مۇشۇ جەرياندا مەتكېرىم باي نۇرغۇنلىغان قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كەپتۇ، يەر، سۇلىرىنى، باغۋارانلىرىنى ۋە ماللىرىنىمۇ، ئەڭ ئاخىرىدا ئۆزىنىڭ قورۇ ـ جايلىرىنىمۇ سېتىشقا مەجبۇر بوپتۇ ۋە كەمبەغەللىشىپ كېتىپتۇ. مازارلىق پۈتۈپ،مەتكېرىم باي تولىمۇ نامراتلاشقان مەزگىللەردە بەدۆلەت كورلىدا ئۆلۈپتۇ. مەتكېرىم باي ئۆلگەن بەدەلنى قايتۇرىدىغان ھېچكىم چىقماپتۇ. ئۇنىڭ ئەڭ يېقىن بۇرادەرلىرىمۇ ئۇنىڭدىن يۈز ئۆرۈپتۇ. لېكىن، مەتكېرىم باي يۇرت ئەھلى ئۈچۈن بەدەلگە قىلچىمۇ پۇشايمان قىلماپتۇ.مەلۇم ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن مەتكېرىم باي پۈتۈن ئائىلىسى بويىچە كۆچۈپ چىقىپ بۇۋى مەريەم مازىرىدىكى ئۆزى ياساتقان بىر ئۆيدە ئولتۇرۇپتۇ. سېخىيلىق ۋە مەردلىكتە تونۇلغان مەتكېرىم باي ئەمدى نامراتلىقتا نام چىقىرىشقا باشلاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ئوغلى بىلال سوپىنى بۇۋى مەريەم خېنىم مازىرىغا شەيخ قىلىپ قويۇپتۇ. ئۆزى بولسا بۇرۇن ئۆزى ۋەخپە قىلغان يەرلەرنى قايتىدىن ئىجارىگە ئېلىپ تېرىش بىلەن تىرىكچىلىك قىلىدىغان بوپتۇ. بەزىلەر:«مەتكېرىم باي بەشتوغراقلىق ئەمەس، ئۇ سىدىرلىق بولغاندىكىن، سىدىردا ياتسۇن» دەپ زارىگاھلىقتىن ئورۇن بەرمەپتۇ. ھەق گەپ قىلىدىغان بىرى ئورنىدىن تۇرۇپ:«ئى، بەشتوغراقلىق، مەتكېرىم باي ھايات ۋاقتىدا، باي ۋاقتىدا ئۇنىڭ ئېشىنى يېمىگىنىمىز، ئۇنىڭدىن ئۆتنە ـ

يېرىم قىلمىغىنىمىز ئاز. ئۇ گەرچە سىدىرلىق بولغان بىلەن بەشتوغراقلىقنى ئوبدان يۆلىگەن. مۇشۇ مازارنىمۇ شۇ ياساتقان. ئەمدى مۇشۇ ئادەمنىڭ جەستى مۇشۇ مازارغا سىغمامدۇ؟»دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ھەممەيلەن خىجىل بولۇشۇپ بۇۋى مەريەم خېنىم مازىرىنىڭ ئىچكىرىكى ئىشىكىنىڭ يېنىغا گۆر كولاپتۇ. مەتكېرىم باينىڭ جەستى مۇشۇ يەردىن ئورۇن ئاپتۇ.

ھەدىيە تۈركەن خېنىم

ئەل ئارىسىدا سۇلتان دەرىجە خېنىم،ئوردا خېنىم،پادىشاھ دەرىجىلىك خېنىم نامى بىلەن مەشھۇر بولۇپ كېلىۋاتقان ھەدىيە تۈركەن خېنىم سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئوغلى ھۇسيىن بۇغراخاننىڭ ئايالى دېيىلىدۇ.مىلادى 997-يىللار ئەتراپىدا ھۇسەيىن بۇغراخان خوتەن بۇددىستلىرى بىلەن بولغان ئۇرۇشتا شېھىت بولغاندىن كېيىن،ئۇرۇشقا قاتناشقان ھەدىيە تۈركەن خېنىممۇ پۈتۈن سەپ بويىچە چېكىنگەن ئىسلام قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىكتە چېكىنىدۇ.ئۇلار ئۇرۇش مەيدانىدىن چېكىنىپ قاراباش دېگەن يەرگە كەلگەندە ھەدىيە تۈركەن خېنىم ئارقىسىدىن قوغلاپ كەلگەن بۇددىست قوشۇنلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا شېھىت بولۇپ كېتىدۇ ۋە قارا باشقا دەپنە قىلىنىدۇ.«سۇلتان دەرىجە خېنىم» دېگەن نام پادىشاھ دەرىجىلىك خېنىم ياكى تۈركان خاتۇن دېگەن مەنىدە بولۇپ،بۇ ھەدىيە خېنىمنىڭ ئوردا ئىچىگە تەئەللۇق ئايال ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ.مەھمۇد قەشقەرىنىڭ تۈركى تىللار دىۋانىدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا قاراخانىيلار ئائىلە ئەزالىرى ۋە ئوردا ئىچىدىكى ئاياللار «تەركەن خاتۇن ياكى تۈركان خاتۇن»دەپ ئاتالغان.

ھەدىيە تۈركەن خېنىمنىڭ مازىرى ھازىرقى يېڭىسار ناھىيەسى ماڭشىن يېزىسىنىڭ قاراباش دېگەن يېرىدە بولۇپ،«سۇلتان دەرىجە خېنىم مازىرى»دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولۇپ كەلمەكتە.

قىزىلچى خېنىم

ئاجايىپ گۈزەللىكى ۋە باتۇر-قەيسەرلىكى، جەڭگاھلاردىكى باھادىر-غەيرەتلىكلىكى بىلەن تەرىپلىنىپ كېلىۋاتقان قىزىلچى خېنىم قاراخانىيلار مەلىكىلىرىدىن بولۇپ، بەزى مەنبەلەردە ئۇنى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ كىچىك قىزى دېيىلسە، يەنە بەزى مەنبەلەردە ئۇردا خېنىم (ھەدىيە تۈركەن خېنىم؟) نىڭ قىزى دېيىلىدۇ. بىر رىۋايەتتە قىزىلچى خېنىمنىڭ بىر قانچە نەپەر ھەمراھى بىلەن بىر قېتىملىق بۇددىستلار بىلەن بولغان غازاتتا شېھىت بولغانلىقى سۆزلەنگەن.يەنە بىر رىۋايەتتە مەلىكە ئۆز ھەمراھلىرى بىلەن ئىسلام دىنىنى تارقىتىپ يۈرگەن ۋاقتىدا ئۆلتۈرۈلگەن دېيىلىدۇ.قىزىلچى خېنىم مازىرى ئاتۇش بىلەن بەشكېرەم ئارىلىقىدىكى قومال تاغنىڭ ئىچىدىكى مەشھۇر تاغ يولى-ئىشت يولىدا بولۇپ،پەقەت بىرلا گۈمبەزدىن ئىبارەت بولغان بۇ مازار ھازىرغىچە «قىزىلچى خېنىم مازىرى»دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بىر تاۋاپگاھ-زىيارەتگاھقا ئايلىنىپ خەلق ئىچىدە يادلىنىپ كەلمەكتە.بۇ مازارغا قىزىلچى خېنىم ۋە ئۇنىڭ ئۈچ ھەمراھى دەپنە قىلىنغان ئىكەن.

2ـبۆلۈم: تارىخ بەتلىرىدە چاقنىغان ئايال

تۆركان خاتۇن

تۆركان خاتۇن قاراخانىيلار خانى تابغاچ بۇغراخاننىڭ قىزى،سالجۇقلار سۇلالىسى سۇلتان مەلىك شاھ ئەبۇ فەتىھ جالالىدىن ئىبىن ئالىپ ئارسلان ئىبىن چىغرىبەگنىڭ خوتۇنى.تۆركان خاتۇن ئەقىللىق،تەدبىرلىك ئايال بولۇپ،ھاكىمىيەت ئىشلىرىدا ئېرىگە ھەردائىم يول كۆرسىتىپ مەسلىھەت بەرگەن.تۆركان خاتۇن ئەقىل-پاراستى،تەدبىرلىك سىياسەتلىرى بىلەن مەلىكشاھنىڭ يۈكسەك ھۆرمىتى ۋە ئېتىبارىغا ئېرىشكەن.

تارىخىي ماتېرىياللاردا مەلىكشاھ ھاكىمىيىتىدىكى دۆلەت باشقۇرۇش تۈزۈمى ۋە ئىچكى-تاشقى سىياسەتلەرنىڭ ۋەزىر نىزامۇلمۈلۈك ۋە تۆركان خاتۇننىڭ تەدبىرلىرى ئاساسىدا ۋۇجۇدقا چىققانلىقى مەلۇمدۇر.تۆركان خاتۇن مەلىك شاھتىن مەھمۇد ئىسىملىك بىر ئوغۇل تۇغقان بولۇپ،مەلىك شاھ ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئوغلىنى تەختكە چىقىرىش ئۈچۈن ئۆگەي ئوغلى بەركىيارىق بىلەن ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۇرۇش ئېلىپ بارغان.

تۆركان خاتۇن ھۆكۈمدارلارغا ۋە سىياسىي ئىشلارغا تەسىر كۆرسىتىپلا قالماي بەلكى

ھاكىمىيەت ئىشلىرىدا ۋە ئىقتىساد ئىشلىرىدا مۇھىم رول ئوينايدىغان كۈچلۈك بىر نوپۇز ئېگىسى بولغان بولۇپ،ئۇ تۈرك خانىشلىرى ئىچىدىكى ئەڭ مەشھۇرلىرىدىن بىرىدۇر.ئۇ دۆلەت ھاكىمىيىتىنىڭ ھەرساھەسىدە ئۇنۇملۇك بىر ئورۇنغا ئىگە بولغان.تەركەن خاتۇننىڭ ئىشلىرىنى بېجىرىدىغان مەمۇرلار ۋە ئايرىم بىر ۋەزىرى بولغان.نىزامۇلمۇلۈكنىڭ ۋارىسى تاجىلمۇلۇك ئۇنىڭ ۋەزىرى بولۇپ خىزمەت قىلغان.ئەينى دەۋردە سۇلتانغا ئىلتىماس سۇنۇشقا قارار بەرگەن دىيار بەكىر بېگى مەرۋان ناسىرۇددەۋلەنىڭ ئەلچىلەر ئۆمىكى سۇلتان مەلىكشاھ تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنمىغاچقا،بۇ ئۆمەكنىڭ باشلىقى مەرۋان تەركەن خاتۇننىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشىش كويىدا بولۇپ،ئاخىرى تۇركان خاتۇننىڭ ۋاستىچىلىقى بىلەن كۆزلىگەن مەقسىتىگە يېتىدۇ.سەمەرقەنت ھۆكۈمدارى ئەھمەدخانمۇ تۇركان خاتۇننىڭ ئىلتىماسلىرى سايىسىدە سۇلتاننىڭ ئەپۇ قىلىشىغا ئېرىشىدۇ.

تۇركان خاتۇننىڭ ئىلىم ۋە ئەدەبىيات پېشۋالىرىنى ھىمايە قىلىدىغان بىر مەرپەتپەرۋەر ئاياللىقى،ئەلچىلەر ئۆمەكلىرىنى قوبۇل قىلىدىغان دۆلەتنىڭ سىياسىي،ئىقتىسادىي،ھاكىمىيەت ئىشلىرى ۋە مەدەنىيەت پائالىيەتلىرىدە يۇقىرى ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئالىدىغان ئايال ئىكەنلىكى مەلۇم بولۇپ،مەھمۇد قەشقەرى تۈركى تىللار دىۋانىدا تۇركان خاتۇن ھەققىدە « سالجۇقلار خانىدانلىقىنىڭ ئەمەلىي ھوقوقىغا پەردە ئارقىسىدا تۇرۇپ قوماندانلىق قىلغۇچى »خانىش تۇركان خاتۇننىڭ قاراخانىيلار مەلىكىسى ئىكەنلىكى سەۋەبىدىن،قەشقەر،بالاساغۇن قاتارلىق جايلاردىكى كۆپلىگەن ئۇيغۇر،قارلۇق زىيالىيلىرى باغداتقا بېرىپ مۇھىم جامائەت خىزمەتلىرىگە ئىشتىراك قىلىشقان،مانا مۇشۇنداق سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن باغدات تېزلا تۈركلەرنىڭ نوپوزى ئاستىغا ئۆتتى،قەدىمى تۈركى تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ مەدەنىيتى قايتىدىن باش كۆتۈرۈپ، ئەرەپ مەدەنىيتى بىلەن بىلەن «تەڭ بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتتەك چېپىپ» ئۆزىنىڭ

ھاياتىي كۈچىنى نامايان قىلدى ...»دەپ يازىدۇ.

بىلىملىك ،ئىستىداتلىق تۈركان خاتۇن كۆپلىگەن مەسجىد،مەكتەپ،شىپاخانىدەك خەير-ساخاۋەت مۇئەسسەلىرىنى بەرپا قىلغان.ئىززەت-ھۆرمەت ۋە ئالىي نوپۇز بىلەن ياشىغان تۈركان خاتۇن مىلادىي 1094-يىلى رامزان ئېيىدا ۋاپات بولغان.

رابىيە قەشقەرى

رابىيە قەشقەرى قاراخانىلار خاندانلىقىنىڭ خانى يۇسۇپ قادىرخان زامانىسىدا ياشاپ ئۆتكەن شائىرە .ئۇ ھەققىدە مۇنداق بىر ھېكايە ئەل ئىچىگە تارقالغان:

رابىيەنىڭ ئاجايىپ ئادىتى بولۇپ، ھەر ھەپتىنىڭ پەيشەنبە كۈنى شامدىن يېنىپ ئۆگزىگە چىقىپ، يۇلتۇزلارغا قاراپ، مۇناجات ئوقۇيدىكەن . تۇن نىسپى بولغاندا ھوجرىسىغا چۈشۈپ ، ئازراق غىزالىنىپ، بىردەم ئارام ئېلىپ شېئىر يازىدىكەن. ئۇنىڭغا بۇ ئىشنى ئۇستازى ئۆگەتكەن بولۇپ، يەتتە يېشىدىن باشلاپ داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن ئىكەن. رابىيە رەسىدە بولۇپ ئاشقان بولسىمۇ لېكىن ئاتا-ئانىسىنىڭ ياتلىق قىلىش توغرىسىدىكى تەلىپىنى رەت قىلىپ" ۋاقتى ئەمەس" دەيدىكەن . ئامالسىز قالغان بىچارە ئاتا-ئانا ھەر قېتىم كەلگەن ئەلچىلەرنى تەسلىكتە ئۆزرە ئېيتىپ قايتۇرىدىكەن. يۇرت قازىسىنىڭ قولىقىغا بۇ ئىش يەتكەندىن كېيىن بۇ ئىشنى قارا خانلار خانى سۇلتان يۇسۇپ قادىرخانغا مەلۇم قىلىپتۇ. سۇلتان بىر كۈنى رابىيەنى ئوردىغا چاقىرتىپ، ئۇنىڭدىن ياتلىق بولماسلىقىنىڭ سەۋەبىنى سوراپتۇ.رابىيە «خوتۇن كىشىنىڭ ئىشى جىق جاپاسى ئېغىر، ئەمما بۇنى ئەرلەر بىلمەيدۇ، مەن نەچچە يىلدىن بېرى ئاسماندىكى

يۇلتۇزلارنى ساناپ، ئاياللارنىڭ ئىشى ئاسماندىكى يۇلتۇزلارنىڭ سانى بىلەن تەڭ ئىكەن دىگەن ئويغا كەلدىم. شۇڭا ئاسماندىكى يۇلتۇزلار چۈشۈپ ، ئاياللارنىڭ ئىشى ئازلاپ قالسا ئاندىن ياتلىق بولۇشنى ئويلاپ كۆرىمەن» دەپتۇ.

سۇلتان يۇسۇپ قادىرخان« ئەقىللىق قىزىم مەقسىدىڭىزنى چۈشەندىم، ئاياللارنىڭ ئىشى ھەقىقەتەن كۆپ، ئەمما بۇنى تونۇپ يەتكەنلەر يوق ھىساپتا. مەن بۇ تەڭسىزلىكنى ئوڭشاش ئۈچۈن خان نامىدىن يارلىق چۈشۈرىمەن. ئەمما ئالدى بىلەن سىز ياتلىق بولۇڭ، ئۆي تۇتۇڭ، پەرزەنتلىك بولۇڭ.. ئېلىمىزدە ھەر ئادەمنىڭ جۈپتى ۋە ئۆيى بولۇشى كېرەك. جۈپسىز، ماكانسىز كىشى يېپى يوق لەگلەگتەك تۇترۇقسىز كېلىدۇ، ياشاشقا ئىشەنچى، تۇرمۇشتا ئەخلاقى بولمايدۇ. پەرزەنت بولمىسا ئەجدادلارنىڭ نام-نىشانى يوقايدۇ، ئىزى ئۆچىدۇ، شورى قۇرۇيدۇ، ئەل يۇرت ئازىيىپ خاراپلىشىدۇ، رەقىبلەرنىڭ ۋەيران قىلىشىغا ئۇچرايدۇ. ئاتا-بوۋىلىرىمىز ياتقان خاسىيەتلىك يەرلەر خارلىنىدۇ» دەپتۇ.

رابىيە سۇلتاننىڭ مېھرىبانلىق قىلغان نەسىھىتىدىن تەسىرلىنىپ ياتلىق بولۇشقا ماقۇل بوپتۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن سۇلتان يۇسۇپ قادىرخان رابىيەنىڭ شېئىرلىرىنى كۆچۈرۈپ تارقىتىشقا پەرمان قىپتۇ شۇنداقلا « ئەلدىكى بارلىق ئەرلەر بىر ھەپتىلىك ئىش-ئوقىتىدىن كېيىن ھەر پەيشەنبە كۈنى ئاياللىرىغا چامىسىنىڭ يېتىشىچە پۇل بېرىپ ئايالىنىڭ بىر ھەپتىلىك ئەجرىنى ياندۇرۇشى، ھېيت ئايەملەردە يېڭى كىيىم ئېلىپ بېرىشى كېرەك» دەپ يارلىق چىقىرىپتۇ. شۇنىڭدىن بۇيان خەلقىمىزدە ئايالىغا پەيشەنبىلىك، ھېيتلىق بېرىدىغان ئادەت بۈگۈنگىچە داۋاملىشىپ كەپتۇ. ئايالىغا قارىمىغان ئەرلەرنى «مۇشۇكتىن پەيشەنبىلىك تىلەيدىغان » دەپ مەسخىرە قىلىش شۇنىڭدىن قالغان ئىكەن.

بۇۋى رابىيە

بۇۋى رابىيە قاراخانىيلار خاندانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە قەشقەرنىڭ ئوپال دېگەن جايىدا ياشاپ ئۆتكەن بولۇپ،موللا سەيفىددىن ئىسىملىك كىشىنىڭ قىزى،قاراخانىيلار شاھزادىسى ئەمىر ھۈسەيىنىنىڭ ئايالى ۋە مەشھۇر ئالىم مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئانىسىدۇر.خەلق ئارىسىدىكى رىۋايەتلەردە بۇۋى رابىيەنىڭ چولپان يۇلتۇزدەك گۈزەللىكى،ئەدەپ-ئەخلاقلىق،دىيانەتلىكلىكى،بىلىملىكى تەرىپلىنىپ كەلگەن.شاھزادە ئەمىر ھۈسەيىن بىر قېتىملىق شىكار سەۋەبى بىلەن بۇۋى رابىيە ئائىلىسىدە توختاپ ئۆتۈش جەريانىدا بۇۋى رابىيەنىڭ ئاجايىپ گۈزەل ھۈسنى-جامالى ،ئەقىل-پاراسىتىگە قايىل بولۇپ،ئۇنى ئەمرىگە ئالىدۇ.ئىستىداتلىق،تەقۋادار،بىلىملىك بۇۋى رابىيە ئوردىدا ئالاھىدە ئىززەت-ھۆرمەتكە ئېرىشىدۇ.ئوغلى مەھمۇد قەشقەرىنى تۇغقاندىن كېيىن،ئۇنى كىچىكىدىن باشلاپ ئۆزى ئالاھىدە تەربىيەلەيدۇ.

كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئوردىدا سىياسىي سۇيىقەست بولۇپ،شۇ چاغدا سىرتلارنى ئارىلاپ ماتېرىيال توپلاپ يۈرگەن مەھمۇد قەشقەرى ئامالسىز باغداتقا سەرسان بولۇپ چىقىپ كېتىدۇ.بۇۋى رابىيەنىڭ قېيىن ئاتىسى ۋە يولدىشى ئەمىر ھۈسەيىن سۇيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلىدۇ.يېقىنلىرىدىن ئايرىلىپ مۇسىبەت ئىچىدە قالغان بۇۋى رابىيە ئوغلى مەھمۇد قەشقەرىنىڭ دىدارىغا زار بولۇپ، ئوغلىنىڭ يولىغا تەلمۈرۈپ ئۇ كەتكەن تەرەپكە بارىدىغان يول «بۈيۈك كارۋان يولى » بويىدىكى « كۆۋرۈك بېشى »دېگەن يەردە ۋاپات بولغان بولۇپ،بۇۋى رابىيەنىڭ قەبرىسى شۇ جايدا ئىكەنلىكى مەلۇم.

مۇترىيبە ئاخۇنباي

مۇترىيبە ئاخۇنباي 12-ئەسىرلەردە خوتەندە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن بولۇپ شۇ دەۋرلەردىكى مەشھۇر شائىرە،ئاتاقلىق مۇزىكانت ئايال ئىكەنلىكى مەلۇم.

چۇچۇك خانىم

سەئىدىيە خانى سۇلتان ئابدۇرىشتخاننىڭ تۇنجى ئايالى خانىش چۇچۇك خانىم بولۇپ،ئۇ ئابدۇللىتىپ سۇلتان،ئابدۇكېرىمخان،ئابدۇرېھىمخان،سۇلتان ئىبراھىم (مەشھۇر سوفى سۇلتان)مۇھەممەتخان ۋە ئەبۇ سەئىد سۇلتان قاتارلىق ئالتە ئوغۇل تۇغقان.

سۇلتان ئابدۇرىشتخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن،چۇچۇك خانىم ۋە ئەمىرلەر ئابدۇكېرىم سۇلتاننى (ئادىل خان دەپ تەرىپلىنىدۇ) كونا رەسمىيەتلەر بويىچە مەسلىھەتلىشىپ ئاتىسىنىڭ ئورنىغا تەختكە چىقىرىدۇ.سۇلتان ئابدۇرىشتخان جايلارنى ئارىلاۋاتقاندا تۇيۇقسىز ۋاپات بولۇپ كەتكەچكە،ئۆزىنىڭ تەخت ۋارىس مەسىلىسىنى ئېنىق ئورۇنلاشتۇرمىغان بولۇپ،شۇ سەۋەپتىن تەخت ۋارىسى مەسىلىسى بىر قىيىنچىلىق پەيدا قىلىدۇ.بولۇپمۇ سۇلتانلىق تەمەسىدە يۈرگەن قارانىيەت سوپى سۇلتاننىڭ(سۇلتان ئابدۇرىشتخاننىڭ 7-ئوغلى بولۇپ،كېيىن يەنىلا شاھلىق تالىشىپ ئابدۇكېرىمخاننى

سوپىلار بىلەن بىرلىشىپ يوشۇرۇن قەستلەپ ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ) قەشقەردىن يەكەنگە كېلىشى ئوردىدا جىددىيچىلىك پەيدا قىلىدۇبۇ نازۇك ۋەزىيەت ئاستىدا تەدبىرلىك ۋە پاراسەتلىك چۆچۈك خانىم ئوتتۇرىغا چىقىپ سوپى سۇلتانغا نەسىھەت قىلىدۇ.ئابدۇكېرىمخاننىڭ سوپى سۇلتانغا ئاتا ئورنىدا ئىكەنلىكىنى،موغۇل سۇلتانلىرىنىڭ كونا رەسمىيەت قائىدىسىدىمۇ قايسى ئوغۇل ياشتا چوڭ بولسا شۇنى خان-خاقان دەپ بىلىپ بويسۇندىغانلىقىنى ئېيتىپ،كونا يوسۇن بويىچە ئابدۇكېرىمخاننى خان قىلىپ تەيىنلىگەنلىكىنى قائىدە بىلەن چۈشەندۈرىدۇ.نەتىجىدە بۇ ھوقۇق تالىشىش زىددىيىتى ئوڭۇشلۇق ھەل بولىدۇ.

ئامانىساخان

ئامانىساخان ئۇيغۇر سەئىدىيە دەۋرىدىكى تالانتلىق شائىرە، ئىستىداتلىق مۇزىكانت.سەئىدىيە سۇلتانى ئابدۇرىشتخاننىڭ ئايالى.ئۇ 1534-يىلى دولاننىڭ تىزناپ دەرياسى بويىدىكى مەھمۇد ئىسىملىك ئوقۇمۇشلۇق كىشىنىڭ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن.دادىسىنىڭ كۆڭۈل قويۇپ تەربىيەلىشى بىلەن كىچىكىدىن تارتىپ ئۇيغۇر،ئەرەپ،پارس ئەدەبىياتىنى ۋە مۇزىكا ئىلمىنى ئۆگىنىپ،شېئىر ئىجادىيەتلىرىگە كىرىشكەن.ئۇ ئۇيغۇر 12 مۇقامىنى ئىجتىھات بىلەن ئۆگىنىپ،ئۆزى يازغان شېئىرلارنى مۇقام ئاھاڭىغا سېلىپ ئوقىغان.ئامانىساخان يەنە خەتتاتلىقتىمۇ كامالەتكە يەتكەن.ئامانىساخاننىڭ گۈزەل ھۆسنى-جامالىغا،ئەقىل-پاراستى،بىلىملىكىگە مەھلىيا بولغان سەئىدىيە خانلىقىنىڭ 2-پادىشاھى ئابدۇرىشتخان ئۇنى نىكاھىغا ئالغان. ئامانىساخان ئوردىغا كىرگەندىن كېيىنمۇ داۋاملىق ئەدەبىي ۋە مۇزىكا ئىجادىيەتلىرى

بىلەن شۇغۇللانغان.ئامانىساخان 12 مۇقامنى رەتكە سېلىشتەك چوڭ بىر خىزمەتنى تاماملىغان.مۆجىزىنىڭ «تارىخىي مۇسقىيۇن» ناملىق ئەسىرىدە خانىش ئامانىساخاننىڭ ھاياتى يەنىمۇ تەپسىلىي بايانلار بىلەن خاتىرىلەنگەن:

مۇقامنىڭ يەتتىنچى پېشۋاسى مەلىكەئى ئامانىسا خېنىم ئىدى.بۇ خېنىم سۇلتان ئابدۇرىشىتخاننىڭ خانىشى ئىدى.ئۇ ئۆز دەۋرىنىڭ يېگانە شائىرەسى بولۇپ،«دىۋانى نەفسى»(نەفىسە شېئىرلىرى توپلىمى) ناملىق شېرىن بىر كىتاب يازغانىدى.خەتتاتلىقتا ئۈستۈن ماھارەتكە ئىگە ئىدى.مۇزىكا ئىلمىدىمۇ شۇنداق كامالەتكە يەتكەن ئىدىكى،سۇلتان ئۇنىڭغا تاقەتسىز ئاشىق ۋە ئىختىيارسىز شەيدا بولغان ئىدى.سۇلتاننىڭ بۇ مەلىكىنى ئۆز نىكاھىغا ئېلىش ۋەقەسى مۇنداق بولغان ئىدى:سۇلتان ئۆز ۋەزىر-ئەمىرلىرى ۋە لەشكەرلىرى بىلەن پايتەخت يەكەندىن ئاتلىنىپ چىقىپ ،تارىم دەرياسىنى بويلاپ تەكلىماكان دەشتىگە شىكارغا يۈزلەندى ۋە نەچچە كۈن شۇ ئەتراپتا بولدى.سۇلتاننىڭ كېچىلىرى دېھقانچە ساددا كىيىملەرنى كىيىپ قونۇچى مۇساپىر سۈپىتىدە سەھرا ياقىلىرىدىكى ئۆيلەردە غېرىبانە قونىدىغان ۋە شۇ يول بىلەن ئەمەلدارلارنىڭ پۇقرالارغا زۇلۇم-ستەم قىلغان-قىلمىغىنى تەكشۈرىدىغان ئادىتى بار ئىدى.بىر كۈنى سۇلتان شۇ يوسۇندا ئەكرەم ئاتلىق بىر مەھرىمى بىلەن بىر خارابە ئۆيگە قونۇچى سۈپىتىدە كىردى.بۇ ئۆي مەھمۇت ئاتلىق بىر ئوتۇنچىنىڭ ئۆيى ئىدى.بۇ مەلىكە بولسا شۇ مەھمۇتنىڭ قىزى ئىدى.سۇلتان ئۆينىڭ بۇلۇڭىدا تۇرغان بىر تەمبۇرنى كۆرۈپ قېلىپ مەھمۇددىن تەمبەر چېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى.مەھمۇد:«مەن تەمبۇر چېلىشنى بىلمەيمەن.مۇشۇ قىزىم ماڭا تەمبۇر ئېلىپ بەر دەپ خاپا قىلىپ ئالدۇرغان،قىزىم چالىدۇ »دەپ جاۋاپ بەردى.سۇلتان :«ئەمىسە قىزىڭىز چېلىپ بەرسۇن» دېدى.مەھمۇد قىزىغا ئەمىر قىلغاندىن كېيىن،قىز تەمبۇرنى ئېلىپ پەنجگاھ مۇقامىغا شۇنداق چالدىكى ،سۇلتان ھەيران قالدى.بولۇپمۇ قىز ئۆزى يازغان بىر شېئىرنى مۇقامىغا

سىلىپ ئوقىغاندا،سۇلتان قىزنىڭ مۇھەببىتىدە كۆيۈپ،بىھوش بولۇپ كەتتى.شېئىرنىڭ باشلانما بېيىتى مۇنداق ئىدى(مەنىسى):

خۇدا ساڭا يۈز شۈكرى،بىزگە ئادىل پادىشاھ قىلدىڭ.

پېقىر ـ مىسكىنگە ئابدۇرىشىتخاننى پاناھ قىلدىڭ.

ۋە غەزەل ئاخىرى مۇنداق باغلانغان ئىدى ـ مەنىسى:

ئەي نەفسى ئۇلۇغ تەڭرىگە كېچە ـ كۈندۈز دۇئا قىلغىن

كى شاھىڭ ھەققىدە دۇئا قىلماي كۆپ گۇناھ قىلدىڭ.

غەزەل تامام بولۇشىغا سۇلتان ئالدىراپ«نەفسە دېگەن شائىر كىم؟بۇ غەزەلنى سىز نەدىن ئۆگەنگەن» دەپ سورىغاندى،قىز «خەقنىڭ غەزىلىنىمۇ ياد ئېلىپ يۈرەمدىكەن،مەن نەۋائىي فۇزۇلى،زەلىلىنىڭ شېئىرلىرىدىن باشقىنى ئوقىمايمەن.بۇ غەزەل ئۆزۈمنىڭ،نەفسى مېنىڭ تەخەللۇسۇم» دەپ جاۋاپ بەردى.سۇلتان ئۇنىڭ نەچچە ياشقا كىرگەنلىكىنى سورىدى.ئاتىسى ئون ئۈچ ياشقا كىرگەنلىكىنى ئېيتتى.سۇلتان تېخىمۇ ھەيران بولدى.ئاڭغىچە ئامانىسا خېنىم تۇرۇپ ئۆزى يازغان بىر نەچچە شېئىرلارنى ئەكىلىپ كۆرسەتتى.خېنىمنىڭ ھۆسنى ئۆزىنىڭ ھۆسنى بىلەن بەسلىشەتتى.پادىشاھنىڭ بۇ خەتنى شۇنچە كىچىك بىر نارىسىدەنىڭ يازغىنىغا ئىشەنگۈسى كەلمىدى.«قېنى ئەمىسە مەن قاراپ تۇراي،بىر شېئىر يېزىپ بېقىڭ» دېگەندى،قىز دۇۋەت ـ قەلەم،قەغەز ئېلىپ كېلىپ،تۆۋەندىكى بېيىتنى يازدى ـ مەنىسى:

خۇدا،بۇ بەندە ماڭا تولىمۇ گۇمانلىق كۆزدە قارىدى

گويا بۇ ئۆيدە بوگۈن ئاخشام مەن ئۈچۈن بىر تىكەن ئۈندى.

سۇلتان كۇلۇپ« ئىشەندىم،مېنى مەسخىرە قىلماڭ» دېدى ۋە مەھرىنى بىلەن تاشقىرىغا چىقىپ « بىز ھېلى كېلىمىز » دەپ كېتىپ قالدى.ئۇ لەشكەرگاھىغا بېرىپ،ۋەزىر-ئەمىرلىرىگە بولغان ئەھۋالنى بايان قىلدى.تۈن يېرىمدا قىرىق كىشى مەھمۇتنىڭ ئۆيىگە كېلىپ مەقسىتىنى بىلدۈرۈشتى.پادىشاھ ئۆزىنى ئاشكارىلاپ،توي قىلىپ قىزنى نىكاھىغا ئالدى.بۇ مەلىكە يىگىرمە يىل پادىشاھنىڭ نىكاھىدا تۇردى.خۇدايىتالا بۇ قىزغا شۇنداق ئەقىل-پاراسەت ئاتا قىلغان ئىدىكى،تەرىپلەش تەس.«دىۋانى نەفسى» نى يازدى،قىزلارغا نەسىھەت قىلىش مەزمۇنىدا«ئەخلاقى جەمىلە (گۈزەل ئەخلاق) ناملىق بىر كىتاب يازدى،«شورۇھۇلقۇلۇپ (قەلبلەر شەرھى) » ناملىق بىر رىسالە يازدى،شائىرلىق ۋە نەغمىچىلىك توغرىسىدا بۇنىڭدەك مەنىلىك كىتاب ئاز.«ئىشرەت ئەنگىز (شادلىق قوزغىغۇچى) ناملىق بىر مۇقامنىمۇ مەلىكە ئىجاد قىلغانىدى،كۈچلۈك رەشك يۈزىسىدىن سۇلتان بۇنى ئۆز نامىدا قىلىۋالغان ۋە شۇ بويىچە نەغمىچىلەرگە ئۆگىتىلگەن.بۇ مەلىكە ئوتتۇز ئۈچ ياكى ئوتتۇز تۆت يېشىدا تۇغۇتتا ۋاپات بولغان دېيىلىدۇ.مەلىكە ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن سۇلتان ئۆزىنى ئۆلتۈرگۈدەك ھالەتكە يېتىپ،سەۋدايىلىق كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ،ئاخىر يىغلاپ ئالەمدىن ئۆتتى،دېيىلىدۇ.ئاستىدىكىسى قەشقەر يەكەندىكى ئامانىساخان قەبرىسى:

زىبۇننىسا بېگىم

زىبۇننىسا بېگىم : (1706ـ1639) تۇرپانلىق موغۇلىستان خانلىرىدىن يۇنۇسخاننىڭ قىزى قۇتلۇق نىگار خانىمدىن تۇغۇلغان زاھىرىددىن مۇھەممەد بابىئىرنىڭ چەۋرىسى ئەبۇ زەفەر مۇھىددىن ئەۋرەڭزىپ (1658ـ1707يىللىرى تەختتە بولغان) نىڭ قىزى ئىدى . ئۇنىڭ ئانىسى دىلرەسبانۇ مەشھۇر <<ھۇمايۇننامە>> كىتابىنىڭ مۇئەللىپى بابىرنىڭ كىچىك قىزى ، گۈلبەدەن بېگىمنىڭ نەۋرە قىزى بولغان . ئۇ ھافىزە مەريەم قولىدا ساۋات چىقارغاندىن كېيىن ، مەشھۇر ئالىم مۇھەممەد ئەشرەف ئىسفەھانى ۋە موللا جىۋان قولىدا پەلسەپە ، قانۇنشۇناسلىق (فىقھ) ، لوگىكا ، تارىخ پەنلىرىنى ئۆگەندى . ئۇ شېئىرىيەتكە بېرىلدى . ئۆز شېئىرىدا ئىنسانىي سەزگۈ ، جاپاكەش خەلق ۋە ئەركىنلىكنى كۈيلىدى . ئۇ پۈتۈن بابىرلەردەك ئۆز ۋەتىنىنى ۋە بوۋىلار ماكانى بولغان ئوتتۇرا-مەركىزىي ئاسىياغا كۈچلۈك سېغىنىش ھېسسىياتلىرىنى ئىپادىلەپ ئۆتتى . ئېيتىلىشىچە ، ئۇ نىكاھلىق بولماي ئۆز ھاياتىنى تەنھالىق ۋە ئىشق سۆيەر شېئىرىيەت بىلەن ئۆتكۈزگەن . ئۇ ئۆزىنىڭ خەلققە بولغان مېھرىنى ئىپادىلەپ :

«شاھ قىزى بولسامدە قىلدىم فەقر يولىن ئىختىيار ، بەس ماڭا بۇ زىبۇ زىننەتكىم ، ئاتىم زىبۇننىسا» دېسە ، ئۆز دەۋرى ۋە ئۆز خاھىشلىرىدىكى زىددىيەت ۋە مۈشكۈللۈكلەرنى:

مەن يىلان ئاغزىدىن شەككەر تىلەپمەن ،

ئۆرمۈچۈكنىڭ ئىنىدىن مەن پەر تىلەپمەن .

ئەركەك شىر كۆكسىدىن سۈت تىلەپمەن ،

يالاڭ ئاياقلاردىن سىم-زەر تىلەپمەن

دەپ يازىدۇ. ئۇ ئۆز گۆزەللىكى ۋە نىكاھسىزلىق ، پاجىئەلىك ھالىتىگە ئېچىنىپ مۇنداق يازىدۇ:

ئەندەلىب گۈلدىن كېچەر، بارىپ چىمەن كۆرسە مېنى ،

بۇتپەرەسلىك قىلماغاي گەر بەرەھمەن كۆرسە مېنى..

سۆز ئارا بولدۇم نىھان خۇش بۇي گۈللار بەرگىدەك

كىمكى كۆرمەك ئىستەسە سۆز ئىچرە سەن كۆرسە مېنى

«لەيلى» زاتىدىن ئىسمەدە ،

دىلدە مەجنۇنچە ھەۋا ،

تاغۇ تاش كەزگۈم كېلۇر ،

لېكىن يولۇم توسقاي ھەيات.

بىدپارس خاتۇن

پەزىلەتلىك،دۇنيادىكى تەڭداشسىز ئايال دەپ تەرىپلىنىپ ،بىلىقسىقا ئۇخشىتىلغان بىدپارس خاتۇن شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ كىچىك خانىشى.

تۇغلۇق تۆمۈر خان ئالمالىقتا مىلادىيە 1362~1363يىللىرى ئەتراپىدا 34 يېشىدا كېسەل سەۋەبىدىن ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن،كىچىك خانىش بىدپارس خاتۇن ئىراق ۋە سەمەرقەنتتىن ئۇستىلارنى تەكلىپ قىلىپ،تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۈچۈن بىر ھەشەمەتلىك

قەبرە ياساتقان بولۇپ،ھازىرقى ئىلىدىكى قورغاس ناھىيەسىنىڭ شەرقىي شىمالىغا 15كىلومېتىر كېلىدىغان مازار يېزىسىغا جايلاشقان.بۇ قەبرە بىنەپشە،ئاق،كۆك رەڭدار نەقىشلەر بىلەن زىننەتلەنگەن.ئېگىزلىكى 14 مېتىر،كەڭلىكى 10مېتىر كېلىدىغان مەقبەرە ئىچىدە چوڭ-كىچىك ئىككى قەبرە بولۇپ،قەبرىلەرنىڭ كىچىكى بىدپارىس خاتۇننىڭ قەبرىسى ئىكەن.مازارنىڭ ئالدى تېمىنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئەرەپ تىلىدا خەت ئويۇلغان بولۇپ،ئوڭ تەرىپىگە :

« بۇ ئۇلۇغ خاقان-ئۇلۇغلۇق ۋە شەپقەتنىڭ دېڭىز،ئىسلام دىنىنىڭ قورغانى،زەپەر قۇچقان ئاقكۆڭۈل ئادەملەرنىڭ شانلىق ئىپتىخارى،تۆت چوڭ خەلىپىگە ئەگەشكۈچى ھۆرمەتكە سازاۋەر ،قەدىرلەشكە ئەرزىيدىغان مۇھەممەد تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ قەبرىسى»دەپ ئويۇلغان.سول تەرىپىگە « گۇناھكار كىشلەرنى كەچۈرگۈچى ،دەۋرىمىزنىڭ خانىشى،بىزنىڭ بىلىقاشمىز (بىلىقىس) زىرەك،پەزىلەتلىك تەڭداشسىز ئايال،تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ئاياللىرىدىن بولغان بىدپارس خاتۇن مەڭگۈ ھايات.دۇنيانىڭ شەرقىي بىلەن غەربىدە پەزىلەتلىك بۇ ئايال مەڭگۈ ھايات!»دەپ ئويۇلغان.بىدپارس خاتۇن-بەيتىخالخە (خانىكە) دەپمۇ ئاتالغان.

مەخدۇم خانىم

مەخدۇم خانىم شەرقىي چاغاتاي خانلىرىدىن بولغان ئۇۋەيسخاننىڭ سىڭلىسى بولۇپ،مىلادىيە 15-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىكى ئويرات قەبىلىسىنىڭ (موڭغۇللارنىڭ بىر تارمىقى) خانى ئېسەن تاشىنغا ياتلىق بولغان.

ئۇۋەيسخان ئېسەن تاشىن بىلەن بولغان ئۇرۇشتا 2-قېتىم ئۇنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدۇ.ئېسەن تاشىن ئۇنىڭ سىڭلىسىنى تارتۇۋ قىلساجېنىنى قۇتۇلدۇرۇپ قالدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ تۇرىۋالدۇ.ئۇۋەيسخان ئامالسىز سىڭلىسى مەخدۇم خانىمنى ئۇنىڭغا سوۋغات قىلىۋېتىشكە مەجبۇر بولدۇ.ئەمما ئۇۋەيسخان مۇشۇ توي ئارقىلىق كۆيئوغلىنى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىش تەلىپىنى قويىدۇ.ئېسەن تاشىن مەخدۇم خانىمنى ئۆزىنىڭ ئوغلى ئارسلان تاشقا ئېلىپ بېرىدۇ.مەخدۇم خانىم ئارسلان تاشنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىش شەرتى بىلەن توي قىلىدۇ.توي ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىسى بويىچە ئۆتكۈزىلىدۇ.كېيىن مەخدۇم خانىم ئېرى ئارسلان تاشقا 2 ئوغۇل تۇغۇپ بېرىپ،چوڭ ئوغلىغا ئىبراھىم ئوك،كىچىك ئوغلىغا ئىلياس ئوك دەپ ئىسىم قويغانلىقى تارىخى كىتابلاردا سۆزلىنىدۇ.

زىلەيخا بېگىم

زىلەيخا بېگىم(بېكەم) 17-ئەسىردە قۇمۇلدا ياشىغان ئىستىداتلىق شائىرە،ئەدەبىي تەرجىماندۇر.ئۇئەسلىدە مىرسەيد جېلىل قەشقەرى ئىسىملىك نامدار كىشىنىڭ خىزمەتكارىنىڭ قىزى، سىلسىلەتۇل زەھەب (ئالتۇن زەنجىرلەر) ناملىق تەزكىرىدە «جاھاننىڭ تەڭداشسىز كىشىسى» دەپ تەرىپلەنگەن خوجا مۇھەممەد ھاجى يۇسۇف ئىسىملىك كىشىنىڭ ئايالى،ئافاق خوجىنىڭ ئانىسى دېيىلىدۇ.يۇقىرىقى تەزكىرىدە « خوجام جاھاننىڭ تەڭداشسىز كىشىسى ئىدى.زىلەيخا بېگىممۇ تەڭداشسىز ئىستىداد ئىگىسى ئىدى.ئەرەپچە ۋە پارسچىدە ھېچكىم ئۇنىڭغا يېتەلمەيتتى.شېئىر ۋە قەسىدە

ئىجادىيىتىدە نۇقسانسىز ئىدى...»دېيىلگەن.بۇ كىتاپتا دېيىلىشىچە،زىلەيخا بېگىم ھافىز شېئىرلىرىنى ناھايىتى زور ئىشتىياق بىلەن ئوقۇپ،مۇتائىلە قىلغان ۋە تۈركىي تىلغا تەرجىمە قىلىش بىلەن شۇغۇللانغان.بۇ ھەقتە تۆۋەندىكى غەزەل مىسال كەلتۈرۈلگەن:

كىم ئېيسە دەھردىن رازىكى،مۇترىب مەي سۆزىن سۆزلە،
كىشى ئاچماپدۇ مېھنەتدىن ئاچالماس بۇ مۇئەممانى.

مەن،ئول ھۆسنىكى يۈسۈف ھۆۋايدا ئېردىكىم،بىلدىم،
كى ئىسمەت پەردەسىدىن ئىشق چىقاردىلار زىلەيخانى.

نەسىھەت ئال قۇلاق ،جانانى جاندىن دوستراق تۇتقاي،
سائادەتمەن جەۋانلار كىم بۇ پەندى پىرى دانانى.

غەزەل ئايدىڭدۇر تەشتىك كېلىپ ياخشى ئۇنۇك،ھافىز،
سېنىڭ نەزمەڭ بىلە باقمىش فەلەك ئەقدى سۆرەييانى.

ھايات كۆيچىسى،بۈيۈك شائىر شەمسىددىن مۇھەممەد خوجا ھافىز شىرازى (1300ـ1389) ۋە ئۇنىڭ لىرىكىلىرى جاھان ئەدەبىياتىدا يۈكسەك شان-شۆھرەتكە ئىگە بولۇپ،ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ھافىز شىرازى ۋە ئۇنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن تونۇشۇش تارىخى ناھايىتى ئۇزۇن.ھافىز لىرىكىلىرى ئۇيغۇر ئەدەبىياتىدىكى تەسىرى ئىنتايىن كەڭ ۋە چوڭقۇر. نۇرغۇن كىلاسسىك ئەدىپلىرىمىز ھافىزنى ئۇستاز تۇتۇپ كەلگەن.بەزىلىرى خېلى بۇرۇنلا ھافىز شېئىرلىرىنى چاغاتاي تىلىغا تەرجىمە قىلغان.ئەپسۇسكى بۇ خىل

تەرجىملەر تارىخنىڭ بوران-چاپقۇنلىرىدا يوقالغان.يېقىنقى مەزگىللەردە ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېينىڭ قولىيازمىلار بۆلۈمىدىن بايقالغان «باياز» ناملىق قولىيازمىغا ھافىز شىرازى غەزەللىرىدىن 10 پارچىنىڭ تەرجىمىسى تاللاپ كىرگۈزۈلگەن.لېكىن بۇ شېئىرلارنىڭ تەرجىمانى ھەققىدە ھېچنەرسە دېيىلمىگەن.تەتقىقاتچىلار زىلەيخا بېگىم تەرجىمە قىلغان ھافىز شىرازىنىڭ يۇقىرىقى غەزىلىنى «باياز»غا كىرگۈزۈلگەن نۇسخا بىلەن سېلىشتۇرغاندا،بۇ ئىككى نۇسخىنىڭ بىر كىشى تەرىپىدىن قىلىنغان تەرجىمە ئىكەنلىكىنى ئېنىقلىغان.دېمەك،ھافىز شىرازىنىڭ شېئىرلىرىدىن تەرجىمە قىلىنىپ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن بۇ 10 غەزەل 17-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا زىلەيخا بېگىم تەرىپىدىن قۇمۇلدا تەرجىمە قىلىنغان.ھافىز شىرازى غەزەللىرىنىڭ تۈركى تىلغا ناھايىتى راۋان ۋە پاساھەتلىك تەرجىمە قىلىنىشى زۇلەيخا بېگىمنىڭ ئەرەپ،پارس تىللىرىنى پۇختا ئىگىلىگەنلىكىنى ۋە ئاجايىپ شېئىرىي تالانتىنى نامايەن قىلىپ تۇرىدۇ.بىر ئۇيغۇر شائىرەسى تەرىپىدىن بۇندىن تۆت ئەسىر بۇرۇن ئىشلەنگەن بۇ تەرجىمە ئۇيغۇر ئەدەبىياتى تارىخىدىكى زور ۋەقەدۇر.

زۇلەيخا بېگىم ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ نامىدا «زۇلەيخا بېگىم مازىرى»نىڭ يېنىدا مازارنى زىيارەت قىلغۇچىلار ئىبادەت قىلىدىغان، ئومۇمىي كۆلىمى 128 كىۋادرات مېتىر كېلىدىغان « زىلەيخا بېگىم مەسچىتى » بىنا قىلىنغان.

مەھلىيا خېنىم

«جاللات خېنىم نامى بىلەن مەشھۇر بولغان مەھلىيا خېنىم (بەزى مەنبەلەردە

مۇھتەرەم خېنىم دېيىلگەن)

سۇلتان باباخاننىڭ قىزى،سۇلتان ئابدۇرىشتخاننىڭ ئەۋرىسى بولۇپ،سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئاخىرقى مەلىكىلىرىدىن بىرى.ئۇ ئاپپاق غوجىغا ياتلىق بولغان بولۇپ، ئاپئاق خوجا 1694-يىلى 2-ئاينىڭ10-كۈنى ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ خوتۇن، بالا - چاقىلىرى ئارىسىدا تەخت تالىشىش جېدىلى كۆتۈرۈلگەن. ئاپئاق خوجىنىڭ كىچىك خوتۇنى(مەھلىيا خېنىم ئۆزىنى «خانىم پادىشاھ» ئېلان قىلىپ، ئوغلى خوجا مەھدىنى «تەخت»كە ئولتۇرغۇزۇپ، «پادىشاھ ئىشان» لىق تونىنى كىيگۈزگەن. بۇنىڭغا نارازى بولغان خوجا يەھيا (ئاپئاق خوجىنىڭ مەكتىلىك چوڭ خوتۇنىدىن بولغان، مۇھتەرەم خېنىمنىڭ ئۆگەي چوڭ ئوغلى) «تەخت» تالىشىپ ئوردىدا ئۇرۇش قوزغىغان. نەتىجىدە «ھاكىمىيەت» نىڭ نۇقتىسىنى تۇتۇۋالغان «خانىم پادىشاھ» ئۆز ئەتراپىدىكى كۈچلىرى بىلەن خوجا يەھيانى ئىككى ئوغلى بىلەن قوشۇپ ئۆلتۈرگۈزۈۋەتكەن. ئۇنىڭ تەرەپدارى قەشقەر ھاكىمى ئىمىن بەگ قاتارلىق بىر مۇنچە چوڭ ئەربابلارمۇ يەنىلا «خانىم پادىشاھ» تەرىپىدىن قىرغىن قىلىنغان. «تارىخىي نادىرىيە» دە خانىم پادىشاھ توغرىسىدا مۇنداق يېزىلغان: «... خېنىم پادىشاھ ۋاقتىدا شۇنداق خۇنرىزلىق (خۇنخورلۇق - ئا) يۈلىدىكى ئىككى كىشى ئۇرۇشۇپ كىرسە، ھەر ئىككىسىنىلا ئۆلتۈرەر ئەردىلەر. ھەممە خەلق ئۇنىڭدىن ۋەھشە تىناك (ۋەھشىلىكتە سەسكىنىپ - ئا) بولۇپ، ئۇنى «جاللات خېنىم» دەپ ئاتىدىلەر...» جاللات خېنىم 1697- يىلىغىچە «خان» لىق قىلىپ، شۇ يىلى كۈزدە يەكەندە مەكتىلىك سوپىلار (ئاپئاق خوجىنىڭ چوڭ خوتۇنىنىڭ تۇغقانلىرى تەرىپىدىن خوجا يەھيانىڭ قىساسى ئۈچۈن) تەرىپىدىن يوشۇرۇن پىچاقلاپ ئۆلتۈرۈلگەن.

شۇ يىلى ئۈچتۇرپان تەرەپتىن مۇھەممەد ئىمىن خاننىڭ ئىنىسى جاللات خېنىمنىڭ ئاكىسى ئاقباش ئىشان (ئارسلانخان) يەكەنگە كېلىپ سىڭلىسىنىڭ «قىساسى» ئۈچۈن خۇددى «تارىخىي نادىرىيە» دە: «... سوپىلارنىڭ چوڭلىرىدىن 1000 كىشىنى تۇتقۇزۇپ،

بىرنى بىرىگە كۆرسىتىپ تۇرۇپ، قويدەك بوغۇزلاپ قېنىدا تۆگمەن چۆرۈتۈپ، ئۇن تارتىپ يېدىلەر...» دېيىلگەنىدەك چوڭ قىرغىنچىلىق پەيدا قىلغان. قەشقەر سوپىلىرى خوجا يەھيانىڭ ئۈچىنچى ئوغلى خوجا ئەھمەدنى قەشقەرگە «خان» قىلىپ، جاللات خېنىم تەرىپىدىن قەشقەرگە قويۇلغان ھاكىم موللا شەۋقى خوجىنى ئۇرۇپ، ئۆلتۈرۈۋەتكەن. خوجا مەھدىمۇ مۇرىت، مۇخلىسلىرىنى يىغىپ «قارا تاغلىق» لارنىڭ يېتەكچىلىرىدىن خوجا مەخسۇد باشلىق بىر قانچىسىنى «چالما كېسەك» قىلىپ ئۆلتۈرۈپ، چەت ئەلگە قېچىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئاخىرى يەنىلا خوجا ئىشاقچىلار تەرىپىدىن سەپەر ئۈستىدە زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلگەن.

مەھلىيا خېنىم ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن خانلىق تەبىقىدىن بولغىنى ئۈچۈن يەكەنگە ئىسلام دىنى تارقالغاندىن كېيىنكى خانلار ۋە ھۆكۈمرانلارنىڭ قەبرىستانلىقى بولغان «ئالتۇنلۇق» قا دەپنە قىلىنىشقا تېگىشلىك بولسىمۇ،لېكىن ئىشانلار ئۇنىڭغا بولغان ئۆچمەنلىكى تۈپەيلىدىن ئۇنىڭ جەسىتىنى يەكەن كونا شەھەر ياڭاقكۆل بېشى ئەتراپىغا ،يەنى خانىقا دەرۋازىسى ئىچىگە يەرلىككە قويىدۇ.بۇ يەرگە كونا شەھەردىن ھارۋىلىق ئون مىنۇتتا يېتىپ بارغىلى بولىدۇ.بۇ ئەتراپ ئائىلىلىكلەر ئولتۇراق رايونى بىلەن قورشالغان كىچىك زاراتگاھلىق بولۇپ،زاراتگاھلىقنىڭ ئوڭ تەرەپ يۇقىرىسىدا مەھلىيا خېنىمنىڭ ئاددىيغىنە بىر سۇپىلىق خام كېسەكلىك قەبرىسى بار.ئاستىدىكى شۇ قەبرىدىن كۆرۈنۈش:

بۈۋى زەينەپ

بۈۋى زەينەپ 1660-يىللاردا يەركەن شەھرىدە تۇغۇلغان.ئۇ ئىسمايىلخاننىڭ قىزى بولۇپ،ئۆسمۈرلۈك دەۋرىدە يەركەندىكى يېشىل مەدرىسىدە ئوقۇغان.1678-يىلى ئاپئاق

خوجا يەركەن خاندانلىقىنى مۇنقەرز قىلىپ ھاكىمىيەت ئىگىلىگەن مەزگىلدە ئىسمايىلخانىنى جەمەتى بىلەن قوشۇپ ئىلىغا پالىۋەتكەن.ئۇزاق ئۆتمەي 18ياشلىق شائىرە بۇۋى زەينەپنى «تۇخۇمىدىن قۇرۇتىۋېتىش » دېگەن ئېپلاس،رەزىل سىياسەتلىرى بويىچە قايىنتىغان ياغقا تاشلاپ ئۆلتۈرىۋەتكەن ھەم شائىرەنىڭ ئەسەرلىرىنى كۆيدۈرىۋەتكەن.

زۇلفىيە كاشغەرى

زۇلفىيە 1600~1694يىللاردا ئاپئاق خوجا ھاكىمىيەتنى ئىگىلەپ تۇرغان مەزگىللەردە قەشقەردە ياشاپ ئۆتكەن شائىرە بولۇپ،ئۇنىڭ «دىۋانى زۇلفىيە» ناملىق لىرىك شېئىرلار توپلىمى بولغان.ئەپسۇسكى ئۇنىڭ ھاياتى ۋە ئەسەرلىرى ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇماتلار يوق .

ئىپارخان

گۈزەللىكى بىلەن كىشى ئەقلىنى لال قىلسا، باتۇر ۋە قەيسەرلىكى بىلەن دىللاردا ھۆرمەت ۋە قايىللىق تۇيغۇسى ئويغاتقۇچى ئۇيغۇر قىزى ئىپارخان 18-ئەسىردە شىنجاڭدا ئۆتكەن چوڭ ـ كىچىك خوجىلاردىن خوجا جاھاننىڭ ئايالى. ئاپپاق خوجىنىڭ ئەۋلادى، بەزى تارىخي كىتاپتا ئىپارخاننىڭ ئەسلى ئىسمىنىڭ ئەلانۇر خېنىم ياكى مەمۇرى ئەزىم ئىكەنلىكى يېزىلغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا ئىپارخان لاتاپەت بابىدا تەڭداشسىز گۈزەل بولغانلىقى ۋە تېنىدىن تەبىئىي ھالدا ئىپار ھىدى كېلىپ تۇرىدىغانلىقى ئۈچۈن «ئىپارخان» دېگەن نام بىلەن ئاتالغان. جەڭگە ماھىر بۇ گۈزەل باتۇرلۇقتا داڭ چىقارغان خوجا جاھانغا ياتلىق بولغان. 1760-يىلى شىنجاڭدىكى ئاپپاق خوجا ئەۋلادىدىن بولغان خوجا بۇرھانىددىن بىلەن خوجا جاھان چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى چىققان. ئۇلارنىڭ سانى ۋە تەسىر دائىرىسى بارغانسېرى كېڭىيىشكە باشلىغان. بۇنىڭدىن قاتتىق چۆچىگەن چىڭ سۇلالىسى جاۋخۇي باشچىلىقىدا زور قوشۇننى تورپلاڭچىلارنى تىنچىتىشقا ئەۋەتكەن. ئادەم سانى جەھەتتىكى چوڭ پەرق تۈپەيلىدىن خوجىلار مەغلۇپ بولۇپ، خوجا جاھان ئۆلتۈرۈلگەن. ئىپارخان بولسا ئەسىر سۈپىتىدە بېيجىڭدىكى خان ئوردىسىغا ئېلىپ بېرىلغان. ئىپارخاننىڭ گۈزەللىكىدىن ھەيرانۇھەس قالغان چيەنلۇڭ خان ئىپارخانغا مەپتۇن بولۇپ قالغان.

ئىپارخاننىڭ خان ئوردىسىغا كەلگۈچە بولغان ھاياتى ھەققىدە تارىخي مەنبەلەر بىردەكلىككە ئىگە بولسىمۇ، ئۇنىڭ كېيىنكى تەقدىرى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش پرىنسىپى بويىچە قارىغاندا، ئۇيغۇر تارىخ مەنبەلىرى ۋە ناھايىتى تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن چىڭ سۇلالىسى ئوردا تارىخنامىلىرىدىن مەلۇمكى، يۇرت ـ قەۋمىدىن، ئېرىدىن ئايرىلغان ئىپارخان ئوردىغا كىرگەندىن كېيىن خانغا قاتتىق ئۆچمەنلىك ۋە نەپرەت بىلەن مۇئامىلە قىلغان. پۇرسەت تېپىپ ئىنتىقام ئېلىش ئارزۇسىدا يېنىدا پىچاق ساقلاپ يۈرگەن. ئىپارخاننىڭ كۆڭلىنى مايىل قىلىش، ئۇنىڭ ئىنتىقام ئېلىش ۋە يۇرتىنى سېغىنىش

ئاززۇسىنى يوق قىلىش ئۈچۈن چيەنلۇڭ خان خىلمۇ ـخىل چارىلەرنى ئىشلەتكەن. ئىپارخان ئۈچۈن ئۇيغۇر پاسوندا ئىمارەت سېلىپ ، ئۇيغۇر مەھەللىسى بىنا قىلغان. لېكىن ئىپارخان نىيىتىدىن ھەرگىز يانمىغان. چيەنلۇڭ خاننى ئۆزىگە يېقىن يولاتمىغان ۋە يەك ئىچىدە ساقلىغان خەنجەرنى كۆرسىتىپ: «ئەل ـ يۇرتۇم خانىۋەيران بولدى، ئۆلۈشكە رازىمەنكى، ئوغۇل ـ قىزلىرىمىزنىڭ بىكاردىن بىكار ئۆلۈپ كېتىشىگە چىداپ تۇرالمايمەن، ئىنتىقام ئالماي قويمايمەن»، دېگەن. چيەنلۇڭ خان يەنىلا ئۇنىڭدىن ئۈمىدىنى ئۈزەلمىگەن. ئىپارخان خانغا قول سالماقچى بولغان بولسىمۇ، مەخپىي پايلاقچىلارنىڭ قاتتىق نازارەت قىلىشى تۈپەيلىدىن ئاززۇسى ئەمەلگە ئاشمىغان، بۇنىڭدىن قاتتىق چۆچۈگەن خان ئانا چيەنلۇڭ سىرتقا چىقىپ كەتكەن پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىپارخاننى ئۆلتۈرۈۋەتكەن. گەرچە كېيىن بەزى ۋەقەلىكلەر قوشۇلۇپ ئىپارخان ھەققىدىكى ئايانلار رىۋايەت تۈسىنى ئالغان ۋە ئۇنىڭ نەسەبى، كېيىنكى تەقدىرى ھەققىدە ئوخشىمىغان كۆز قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلغان بولسىمۇ، خەنزۇ تارىخ مەنبەلىرىدە بىردەكلىككە ئىگە يۇقىرىقى ئايانلار ئىپارخاننىڭ ھەقىقىي ھايات سەرگۈزەشتىلىرىدۇر. 1914ـيىلى ئاساره ـ ئەتىقىلەر ئۆرنى پېكىتيەن خان سارىيى مۇزېيى ۋە چېڭدۇڭدىكى يازلىق ئوردىدىن ئېلىپ كېلىنگەن نۇرغۇن ئاساره ئەتىقىلەر ئارىسىدا ئون نەچچە ساھىبجامال قىزنىڭ ماي بوياق رەسىمى بار بولۇپ، بۇلارنى چيەنلۇڭ خان دەۋرىدە، ئورددىا ياللاپ ئىشلەتكەن ئىتالىيىلىك رەسسام رومبىرانت سىزغانىكەن. بۇنىڭ ئىچىدە ھەربىيچە ياسانغان، ئاجايىپ چىرايلىق بىر قىزنىڭ رەسىمى «يۇدى سارىيى»نىڭ غەربىي ھوجرىسىدا كۆرگەزمە قىلىنغان. رەسىمنىڭ ئاستىغا «ئىپارخان— غەربىي دىيارلىق ۋاڭنىڭ مەلىكىسى...» دەپ يېزىلىپ، ئىپارخاننىڭ ھاياتى يۇقىرىقىغا ئوخشاش يوسۇندا قىسقىچە بايان قىلىنغان. شۇنداقلا ئاخىرىغا يېقىنقى زامان خەنزۇ شائىرى شى يىننىڭ جۇڭخۇا مىنگونىڭ 7ـيىلى بۇ رەسىمگە يازغان بېغىشلىما شېئىرى قوشۇپ قويۇلغان. ئۇ

شېئىر تۆۋەندىكىچە:

ھۆر گۈزەل جانان تۈرار شەمشەر ئېسىپ ھەيۋەت بىلەن،
سېغىنىپ ئۆز يۇرتىنى چەكسىز مېھىر- شەپقەت بىلەن.
تەلپۈنەر راۋاقتا قىز ئۆز يۇرتىغا غەمكىن بېقىپ،
كىيىمى قانغا بويالغان يىغلىغاچ ھەسرەت بىلەن.
قاقشىتىپ ئەپكەلدى خان شۇ قىزنى خان دىيارىغا،
تەڭرىتاغ قالغان غەزەپتە بوغۇلۇپ نەپرەت بىلەن.

بىيجىڭ تىياتىرى ۋە دىراما ساھەسىكىلەرمۇ بۇ بايانلارغا ئاساسەن «ئىپارخاننىڭ غەزىپى»،«ئىپارخان» ناملىق تىياتىرلارنى ئوينىغان. ئازادلىقنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە «ئىپارخان»ناملىق بىيجىڭ تىياتىرى ئوينالغان. بۇلارنىڭ ھەممىسىدە ئىپارخان خوجا جاھاننىڭ ۋاپادار ئايالى، پادىشاھقا تىز پۈكمىگەن قەھرىمان، قەيسەر ئايال سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن. ئاتاقلىق خەنزۇ شائىرى يەنچىيڭ ئىپارخان ھەققىدە تۆۋەندىكى شېئىرنى يېزىپ قالدۇرغان:

باھار نۇرلىرىدا جانلانغان دالا،
جىگدىلەر چۈمۈلدى چاچقان پۇراققا.
گۈپۈلدەپ ئۆرۈلگان جىگدىنىڭ ھىدى،
ھالقىپ تەڭرىتاغدىن كېتەر يىراققا.
ئۆتمۈشتە بۇ ئانچە قەدىم چاغ ئەمەس،
قەشقەردىن چىققانتى بىر ئۇيغۇر قىزى.
ئىسمىدۇر ئىپارخان ، گۈزەللىكتە ئۇ،
پۇراقلىق ئېچىلغان چېچەكنىڭ ئۆزى.

بوزەك قىلىپ بولامدۇ باتۇر مىللەتنى،

ئىپارخان شۇلارنىڭ ياخشى ئۈلگىسى.

بۇ ھەقتە كۆپ ئىزدەنگەن ۋە ئىپارخان ھەققىدە رومان يېزىۋاتقان ۋەلى كېرەم كۆكئالىپ ئىپارخان ھەققىدە مۇنداق مەلۇمات بېرىدۇ:

ئىپارخاننىڭ ھەقىقىي ماھىيىتى

ۋەلى كەرىم كۆكئالىپ

گۈزەللىكى ۋە قەھرىمانلىقلىرى بىلەن تىللاردا داستان بولۇپ كېلىۋاتقان مەلىكىلىرىمىزنىڭ مەشھۇرلىرىدىن بىرى ئىپارخان ئەينى زاماندا مەنچىڭ خاندانلىقى بىلەن ئۇيغۇرلار مۇناسىۋەتلىرىنىڭ ئەڭ شانلىق ۋە ئەڭ مۇكەممەل سەھىپىلىرىنى تەشكىل قىلىدۇ.

ئىپارخان بۇرھانىددىن خوجىنىڭ ئىنىسى، كىچىك خوجا ياكى خان خوجام دەپ تونۇلغان خوجا جاھاننىڭ خانىمىدۇر. ئىپارخاننىڭ مەنچىڭ خانى چيەنلۇڭنىڭ جوڭغار خانلىقى ۋە مۇلكىي قەشقەرىيەنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان ئۇرۇشلىرى جەريانىدا ئۆز ۋىجدانىيىتىقادى ۋە قەلبىگە سادىق ھالدا ئوينىغان تارىخىي رولى ئالاھىدە گەۋدىلىك بولغاچقا، ئۇ تا بۈگۈنگىچە خەلقىمىزنىڭ قەلبىدە ئۆچمەس ئوبراز تىكلىگەن مىللىي قەھرىمان سۈپىتىدە ياد ئېتىلمەكتە.

ئىپارخان (1734ـ1765) ئاق تاغلىق خوجىلارغا مەنسۇپ بولغان، ئاپاق خوجىنىڭ

ئىنىسى كارامىتۇللا خوجىنىڭ نەۋرىسى ئەلى خوجىنىڭ چوڭ قىزى، ئۇنىڭ ئۆمۈرلۈك يولدىشى خوجا جاھان بولسا، ئاپاق خوجىنىڭ جۇڭغار خانلىقى تەرىپىدىن بارىمتايلىققا تۇتۇلغان نەۋرىسى ئەھمەد خوجىنىڭ كىچىك ئوغلىدۇر. ئۇلار ياشىغان دەۋردە جۇڭغار خانلىقى كۈندىن كۈنگە ئاجىزلىشىۋاتقان، ئۇلار ھامىيلىقىغا ئېلىۋالغان ئۇيغۇرلار ئۇلاردىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن كۈرەش قىلىۋاتقان، چىڭ سۇلالىسى بولسا جۇڭغار خانلىقىنى يوقىتىپ، بىپايان غەربىي رايوننى چىڭ سۇلالىسى خەرىتىسىگە ئېلىش نىيىتىدە بولۇۋاتقان كەسكىن ۋەزىيەتكە توغرا كېلىدۇ. ئۇ خوجا جاھان بىلەن بىرلىكتە كىچىكىدىن قەلەم ۋە ئەلەمدە ئەتراپلىق تەربىيىلىنىپ كامالەتكە يەتكەن.

1755-يىلى چىڭ سۇلالىسى زور قوشۇنى ئامۇرسانانىڭ يول باشلىشى بىلەن جۇڭغارىيىگە (يەنى شىمالىي شىنجاڭغا) ھۇجۇم قىلىپ، جۇڭغار خانلىقىنى تىنجىتىدۇ، شۇ چاغدا چوڭ-كىچىك خوجىلار چىڭ سۇلالىسىنى ھىمايە قىلىدۇ ۋە ئامۇرسەنا بىلەن بىرلىشىدۇ. كېيىنكى يىلى ئامۇرسەنا چىڭ سۇلالىسىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەندە، خوجا جاھان ئۇنىڭغا قارشى ئۇرۇش قىلىپ، كۇچارغا يېنىپ كېلىدۇ ۋە ئاكىسى بۇرھانىددىن خوجام بىلەن بىرلىشىدۇ. چىڭ سۇلالىسى 1757-يىلى جەنۇبىي شىنجاڭنىمۇ بىرلىككە كەلتۈرۈش مەقسىتىدە قوشۇن ئەۋەتكەندە، چوڭ-كىچىك خوجىلار ئۇلارغا كەسكىن قارشى تۇرۇپ مەغلۇپ قىلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىنكى ئىككى يىلدا ئىپارخان خوجا جاھاننىڭ تەدبىر بەلگىلىشى، جەڭگە قوماندانلىق قىلىشىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينايدۇ. ئەمما 1759-يىلىغا كەلگەندە، ئىچكى نىزا، تەپرىقىچىلىك، قومۇلدىن تارتىپ قەشقەرگىچە بولغان ئۇيغۇر يۇقىرى قاتلام مۆتىۋەرلىرىنىڭ ۋە خوجىلار جەمەتىدىكى خائىنلارنىڭ ھوقۇق ۋە مەنپەئەت ئۈچۈن تەسلىم بولۇشى سەۋەبلىك ئۇلار مەغلۇپ بولۇپ بەدەخشانغا چېكىنىدۇ. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەلچىلىرى دەرھال بەدەخشانغا كېلىدۇ. بەدەخشان ئەمىرى مۇزەپپەر سۇلتانشاھ چوڭ-كىچىك خوجىلارنى يوشۇرۇن ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ.

ئىپارخاننىڭ تىللاردا داستان بولغان گۈزەللىكىنى ئاڭلىغان مەنچىڭ خانى چيەنلۇڭ بىر تەرەپتىن بۇنداق گۈزەل ئايالغا ئىگە بولۇش، غەربىي يۇرتتىكى ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى كۈچەيتىش ھەمدە كېلەچەكتە بىرەر ۋەقە يۈز بېرىپ قالسا، مۇشۇ ئىش ئارقىلىق ئالدىنى ئېلىشنى ئارزۇ قىلاتتى. ئۇ مۇشۇ مەقسەتتە غەربىي يۇرتتىكى مەنچىڭ چېرىكلىرىنىڭ قوماندانى جاۋ خۈيغا ئىپارخاننى بېيجىڭغا كەلتۈرۈشنى ئەمر قىلىدۇ.

بەدەخشانغا كەلگەن ئۆلىمالاردىن سەئىد موللا قاتارلىقلار ئىپارخاننى مەنچىڭ خانلىقىنىڭ ئەمرى بويىچە كۆندۈرۈشكە مۇۋەپپەق بولىدۇ. غەربىي يۇرتتىكى مۇسۇلمان خەلقى زۇلۇم ۋە ئىسكەنجە ئۈستىدىن بەك شىكايەتچى بولغانلىقى ئۈچۈن، مەنچىڭ قوماندانى ئۇلارغا: «ئەگەر ئىپارخان مەنچىڭ خانىغا رازى بولسا، زۇلۇمدىن قۇتۇلۇسىلەر» دەپ ۋەدە بېرىدۇ ھەمدە ئۆزىنىڭ مۇلكىي قەشقەرىيە خەلقىنى رازى قىلىش ئۈچۈن كەلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. ئىپارخان ئومۇمنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن ھەرقانداق پىداكارلىققا قاتنىشالايتتى. ئۇ بېيجىڭغا بارغاندىن كېيىن خەلقىمگە پايدىلىق بىرەر چوڭ ئىش قىلارمەن، دېگەن ئۈمىدتە، مەنچىڭ خاندانلىقىنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىدۇ.

مەنچىڭ قوماندانى ئىپارخاننىڭ خەتەرلىك ۋەزىيەتتە يولغا چىققانلىقىدىن قورقۇپ، يول بويى ئىپارخانغا: خوجا جاھاننىڭ ساق ئىكەنلىكىنى، خان تەرىپىدىن ئىززەتلىنىۋاتقانلىقىنى، پەقەت خوجا جاھاننىڭ قۇتۇلۇشى ئۈچۈن مەلىكىنىڭ بېيجىڭغا بېرىشىنىڭ شەرت ئىكەنلىكىنى ئىزاھلاپ ئۆتەتتى.

بېيجىڭغا كەلگەندىن كېيىن، خوجا جاھاننىڭ ۋە باشقا قېرىنداشلىرىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئاڭلىغان ئىپارخاننىڭ پەقەت ئىككىلا غايىسى بار ئىدى: بىرى مەنچىڭ خاندانلىقىنىڭ غەربىي يۇرتتىن چېكىنىپ چىقىشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش؛ يەنە بىرى، بىرىنچى ئارزۇسى ئەمەلگە ئاشمىغان تەقدىردە مەنچىڭ خانى چيەنلۇڭنى ئۆلتۈرۈش ئىدى.

چىيەنلۇڭ خان پۈتكۈل ئاسىيادا گۈزەللىكى ۋە قەھرىمانلىقى بىلەن شۇ زامانغىچە كۆتمىگەن بىر شۆھرەت قازانغان بۇ ئۇيغۇر مەلىكىسىنى كۆرۈش ئۈچۈن سەۋرسىزلىنەتتى.

قوبۇل كۈنى ئىپارخان خان ھۇزۇرىغا چىقىشتىن ئىلگىرى ئالدى بىلەن ناماز ئوقۇيدۇ، ئوردا يوسۇنى بويىچە مانجۇچە ياسانماي، مەنچىك قوشۇنلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلغان چاغدا كىيگەن زىرىھلىق ساۋۇتىنى كىيىپ، خان سارىيىغا ئۇدۇللا كىرىدۇ. سىرلۇك ۋە ھەيۋەت بىزەلگەن ساراي ئۇنىڭ ئىمان بىلەن تولغان ۋە ئىنتىقام ئوتىدا يانغان يۈرىكىگە ھەسرەت ۋە قورقۇنچ بىرەلمەيدۇ.

بارلىق ئەركان دۆلەت يىغىلغان بۇ سورۇنغا ئىپارخان دادىل قەدەم تاشلاپ كىرىدۇ، ئەمما خانغا تەزىم قىلمايدۇ. بۇ ئىش سۈرۈشتۈرۈلگەندە، ئۇ: «سىلەر مىنىڭ مۇسۇلمان ئىكەنلىكىمنى ئۇنۇتتۇڭلارمۇ؟ بىز يالغۇز بىر ئاللاغا سەجدە قىلىمىز، كىمىكى ھەددىدىن ئاشسا شۇ مىنىڭ دۈشمىنىمدۇر» دەپ جاۋاب بىرىدۇ.

خاننىڭ ھۇزۇرىدا ۋەقە ھېسابلىنىدىغان بۇ ئىتائەتسىزلىكتىن پۈتۈن ئوردا ئەھلى ھەيرەت ۋە قورقۇشقا چۈشىدۇ. بۇ ئىش خانلىقتا قارشى چوڭ بىر ھەرىكەت ئىدى، جازاسىمۇ پەقەت ئۆلۈم ئىدى. خان ئىپارخاننىڭ بۇ قىلمىشىغا قارىتا قارشىلىشىش پوزىتسىيىسىدە بولمايدۇ.

خان ئورنىدىن دەس تۇرۇپ «خۇش كىلىپسىز» دىيىشىگە، ئىپارخان قىلىچىنى قىنىدىن چىقىرىپ خانغا ئۇزۇتۇپ تۇرۇپ:

«ئەي خان، بۇ تەسلىم بولۇشۇم ئەمەس، مەن قىلىچىمنى ساڭا مەنچىك چېرىكلىرىنىڭ غەربىي يۇرتتىن چېكىنىپ چىقىش شەرتى بىلەن بەردىم» دەيدۇ. خان ئىپارخاننىڭ گۈزەل جامالىغا جاسارەت ۋە باتۇرلۇق قوشۇلغانلىقىنى كۆرۈپ، ئۆزىنى ئالالمايلا قالىدۇ.

ئىپارخان شۇنىڭدىن كېيىنكى ھاياتىنى ئۆگىنىش، چۈشىنىش، ئىبادەت قىلىش بىلەن

ئۆتكۈزۈشكە باشلايدۇ. خاننىڭ ئانىسى ئىپارخاننىڭ بۇ يەردە قېلىشىنىڭ تەھلىكىسىنى سېزىپ، ئۇنى يۇرتىغا قايتۇرۇۋېتىش ھەققىدە خانغا كۆپ گەپ قىلغان بولسىمۇ، خان بۇنى قوبۇل قىلمايدۇ.

ئىپارخان ئوردىدا دائىم ئۆزىنى خاندىن قاچۇرۇپ يۈرىدۇ ۋە خانغا: «ئەگەر ماڭا يېقىنلاشساڭ سىنىمۇ، ئۆزۈمنىمۇ ئۆلتۈرىمەن» دەپ خاننىڭ يېقىنلىشىشىنى مەنئى قىلىدۇ. ئىپارخاننىڭ ئادەتتىن تاشقىرى گۈزەللىكى خاننى پۈتۈنلەي مەپتۇن قىلىۋالغان بولۇپ، كۆزى باشقا ھېچ نەرسىنى كۆرمەيتتى. خان ئىپارخانغا ئېرىشىش ئۈچۈن ھەر تۈرلۈك چارىلەرنى قىلىپ باقىدۇ. خان ئاخىرى چاھار بېغى بولغان، جامائەت توپلۇشۇپ ئولتۇراقلاشقان بىر ئۇيغۇر مەھەللىسى قۇرۇشنى قارار قىلىدۇ. بۇنداق بولغاندا، مەلىكە بۇ شەرق شەھىرىدە خاتىرجەم ۋە بەلكى يۇزلىرى رەڭ ئالغان ھالدا تېخىمۇ گۈزەللىشىپ كېتەتتى. خان غەربىي رايوندىن ئەڭ مەشھۇر مىمارلارنى ئەكەلدۈرۈپ، ئىپارخان ئۈچۈن ئۇيغۇر مىمارچىلىقى ئۇسلۇبىدا بىر مەھەللە بەرپا قىلىدۇ. خان ئىپارخاننىڭ ئۇيغۇر مەھەللىسىگە يەرلەشتۈرۈلگەن ھەمشىرىلىرىنىڭ ئازادە تۇرمۇش كەچۈرۈشى ئۈچۈن، چاھارباغ ئىچىگە بىر كۆل قازدۇرىدۇ ۋە ئىچىنى زامانىسىنىڭ ئەڭ گۈزەل ماتېرىياللىرى بىلەن بېزەيدۇ. ئىپارخان خانغا: «مېنىڭ مەملىكىتىمدە غوللىرى تۈمۈردىن، يوپۇرمىقى كۈمۈشتىن، مېۋىسى ئالتۇندىن بولغان بىر دەرەخ بار، شۇنى سېغىندىم» دەيدۇ. بۇ دەرەخلەر دەرھال غەربىي رايوننىڭ ئۈچتۇرپان دىگەن يېرىدىن ئەكەلدۈرۈلىدۇ ۋە تىكىلىدۇ.

ھەممە تەييارلىقلار پۈتكەندىن كېيىن، خاقانىي چىن چيەنلۇڭنىڭ كۆڭلى تىنىپ، ئىپارخانغا ئۆيلىنىش توغرىلىق تەكلىپ بېرىدۇ. بۇ تەكلىپ ئىپارخان تەرىپىدىن قەتئىي رەت قىلىنىدۇ. خاننىڭ ئىپارخانغا بۇ دەرىجىدە مەپتۇنلۇقى خاننىڭ ئانىسىنى تەشۋىشكە سالىدۇ. بۇنىڭ بىلەن خان ئانا چيەنلۇڭغا قورقۇنچلۇق پىلانلارنى كۆرسىتىشكە باشلايدۇ.

شۇ قاتاردا ئىپارخاننىڭ ھۇزۇرىغا كىشى ئەۋەتىپ: «يا توي قىلسۇن، ياكى ئۆزىنى ئۆلتۈرسۇن» دەپ تەھدىت سالىدۇ. ئىپارخان پاقەتلا: «مەن ئۆلۈمدىن قورقمايمەن، يەنە ئازراق ۋەزىپىلىرىم بار. ئىنتىقام ئالماي تۇرۇپ ئۆلۈشنى خالىمايمەن» دەپ جاۋاب بېرىدۇ.

بىر كۈنى خان ئانا ئىپارخانغا ساختا دوستلۇق ئىزھار قىلىپ، ئۇنى «رەسىملەر سارىيى» نى ئېكسكۇرسىيە قىلىشقا تەكلىپ قىلىدۇ. رەسىملەرنى كۆرۈۋاتقان ئىپارخاننىڭ دىققىتىنى بىر پارچە رەسىم ئالاھىدە تارتىدۇ. بۇ، بەدەخشان ئەمىرى سۇلتان شاھنىڭ خوجا جاھاننىڭ كاللىسىنى مەنچىڭ قوماندانىغا تاپشۇرۇۋاتقان كۆرۈنۈش تەسۋىرلەنگەن رەسىم ئىدى. ئىپارخان بۇ رەسىمنى كۆرۈۋېتىپ دەھشەتلىك غەليان كۆتۈرىدۇ. خان ئانا: «سېنى بىزگە دۈشمەن قىلغان، سەن ئەڭ ئۆنتۇيالمايدىغان سەۋەبلەرنىڭ بىرى مۇشۇ ئەمەسمۇ؟ سېنى ئوغلۇم ۋە دۆلىتىمنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن بۇ ئوردىدىن يوق قىلىمەن» دەپ خىزمەتكارلىرىنى چاقىرىدۇ. ئىپارخان:

«مەن ئۆلۈمدىن قورقمايمەن. پەقەت ئىنتىقام ئالالمىغانلىقىم ئۈچۈن بەك ئۆكۈنىمەن. ماڭا بىرئاز پۇرسەت بەر، تاھارەت ئېلىپ ناماز ئوقۇۋالاي. مەن ھامان بىر كۈنى ئۆلىدىغانلىقىمنى بىلەتتىم، مەن ھەممىنى ئاڭلاپ تۇرغان» دەيدۇ.

خان ئانا ئىپارخاننى بويىنىدىكى يىپەك رومىلى بىلەن بوغۇپ ئۆلتۈرىدۇ.

ئىپارخان رەقىبىگە تەسلىم بولماسلىق بىلەن بىرگە، ھاياتىدا مەنچىڭ ئوردىسى يۈسۈنى بويىچە كىيىنىپ باقمىغان، باشتىن-ئاخىر ئۇيغۇر ئەنئەنىسى ۋە ئۆرپ-ئادەتلىرىگە سادىق بولغان. ئۇ جەسۇر، مەغرۇر، قورقۇمسىز ھالى تۈپەيلىدىن بۈگۈنكى كۈندە پۈتۈن جۇڭگودا بىر ئىپپەت سىمۋولى بولۇپ قالىدۇ.

ئىپارخان كۈچلۈك ۋە پاك ئىمانغا بىر ئۆمۈر سادىق بولۇپ، ئاياللاردا كەم كۆرۈلىدىغان جاسارەت بىلەن تارىختا ئۆچمەس ئىز قالدۇرغان، ئەينى زاماندا ئىنتايىن قۇدرەتلىك ئىمپېراتور ھېسابلانغان چيەنلۇڭ خانمۇ ئۇنىڭ يۈرىكىنى بوي سۇندۇرۇشقا

ئامال قىلالمىغان. مۇشۇنداق ئۆلمەس ئوبرازنى كۆتىرىپ چىقىش ۋە ئۇنى دۇنياۋى شۆھرەتكە ئىگە قىلىش ئىنتايىن ئەھمىيەتلىك ئىش، ئەلۋەتتە.

مەئىرەم ئەزەم (روڭفېي)

تەكتلەپ ئۆتۈشكە ئەرزىيدىغان يېرى شۇكى،يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلۇپ ئۆتكەن ئىپارخاندىن باشقا يەنە بىر «ئىپارخان»دەپ خاتا قىياس قىلىنىۋاتقان بىر شەخس بار.ئۇ بولسمۇ چىيەنلۇڭنىڭ خوتۇنلىرىدىن بىرى بولغان «روڭفېي» دۇر.

1979-يىلى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ زۇنخۇا ناھىيەسى مالەن جىلغىسىدا بىر چىڭ سۇلالىسى ئوردا مازارلىقى قېزىۋېلىنغان بولۇپ،ئارىسىدا بىر جەسەت جىنازىسىنىڭ بىر تەرىپىدە « بىسمىللاھىررەھمانىررەھىم» دېگەن ئەرەپچە قۇرئان خېتى بار ئىدى.ئارخولوگلار ۋە تارىخچىلار جەسەت سۆڭىكى ۋە تارىخىي يازمىلارنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق بۇ مازارلىقنىڭ «چىڭ تارىخى خانىشلار بۆلۈمى» دىكى چيەنلوڭنىڭ ئۇيغۇر خانىشى «روڭفېي» نىڭ ئىكەنلىكىنى قەيت قىلغان.

ئەمما ئەپسۇسلىنارلىقى شۇندىن ئىبتىبارەن كىشلەر بۇ «روڭفېي»نى ئىپارخان دەپ خاتا چۈشىنىۋالغان.بىلىشىمىز كېرەككى،بۇ «روڭفېي» چىڭ ئوردىسىدا 28يىل ياشىغان.تارىخىي يازمىلاردا ھېچكىم ئۇنى « ئىپارخان» دەپ چاقىرمىغان.چىڭ ئوردا تارىخىدىمۇ ئۇنى ھېچكىم «خۇشپۇراق »دېگەن ئىبارە بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ئاتىمىغان.ئۇنىڭ ئىپارخان بولىشىمۇ مۇمكىن ئەمەس.

«روڭفېي»نىڭ ئەسلى ئىسمى مەئىرەم ئەزەم.1734-يىلى يەركەندە

تۇغۇلغان.يەكەندىكى چوڭ باي ئەلى خوجىنىڭ قىزى ئىدى.مەئىرەم ئەزەمنىڭ دادىسى ئەلى خوجا ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئاكىسى مۇناپىق تۇردى تەرىپىدىن بېقىلىپ چوڭ بولدۇ.

1759-يىلى مامۇت،تۇردى قاتارلىق تۆت كىشىنىڭ چوڭ-كىچىك خوجىلارنى يوقىتىشتىكى كۆرسەتكەن ئۆچمەس تۆھپىسى ئۈچۈن بېيجىڭغا چىيەنلۇڭ ئوردىسىغا مۇكاپاتلاپ،تەبرىكلەشكە چاقىرتىلدۇ.بۇ چاغدا تۇردى سىڭلىسى مەئىرەم ئەزەمنى بىللە ئالغاچ باردۇ ۋە ئۇنى چيەنلۇڭغا تارتۇق قىلىۋېتىدۇ.شۇنىڭ بىلەن مەئىرەم ئەزەم چيەنلۇڭنىڭ توقلى بولدۇ.

1768-يىلى مەئىرەم ئەزەم «روڭفېي»لىق ئۇنۋانىغا ئۆستۈرۈلدۇ.1780-يىلى 5-ئاينىڭ 24-كۈنى كېسەل سەۋەبىدىن بېيجىڭدا ۋاپات بولدۇ.ئەينى دەۋردە بېيجىڭ خان ئوردىسىدا تۇرغان ئىتالىيەلىك رەسسام لاڭشىن «روڭفېي»نىڭ مانجۇ ئاياللىرىنىڭ ئوردا كىيىمىنى كىيىپ تۇرغان ھالەتتىكى قول سىزما رەسىمىنى سىزىپ چىقىدۇ.

گەۋھەر شاھناز

گەۋھەر شاھناز بۈگۈنكى ئاقسۇ ۋىلايىتىگە قاراشلىق باي ناھىيەسىنىڭ سايرام كەنتىدە تۇغۇلغان بولۇپ،ئۇنىڭ دادىسى ئىبراھىم سايرامدىكى ئاتاقلىق شەيخلەرنىڭ بىرى.ئۇنىڭ ئۆكىسى ئەھمەد يەسەۋى بولسا تۈركى تەسەۋۋۇپ شېئىرىيىتىنىڭ ئاساسچىسى،تەسەۋۋۇپ تارىخىدا ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدىغان تۈركى خەلقلەر ئارىسىدا بارلىققا كەلگەن ئەڭ دەسلەپكى سوپىلىق يولى-يەسەۋىيە تەرىقىتىنىڭ

قۇرغۇچىسىدۇر.گەۋھەر شاھناز دادىسى ئىبراھىم ۋاپات بولۇپ كەتكەندىن كېيىن،يېتىم قالغان يەتتە ياشلىق ئۇكىسى ئەھمەدنى ئۆز ھىمايىسىگە ئېلىپ تەربىيەلەيدۇ.كېيىنچە گەۋھەر شاھناز ئەھمەدنى ئېلىپ سايرامدىن يەسسى (قازاقىستاندىكى بىر شەھەر) گە كېلىدۇ.ئەھمەد يەسەۋىنىڭ تەربىيەلىنىشى ۋە ئۆسۈپ-يېتىلىشىدە گەۋھەر شاھناز زور تەسىر كۆرسەتتىدۇ.

يەتتە قىزنىڭ تارىخى

يەتتە قىزىم مازىرى ئۈچ تۇرپان ناھىيە بازىرىنىڭ مۆلجەر تاغ باغرىنىڭ شىمالى يان باغرىغا جايلاشقان بۇلۇپ، يەتتە قىزنىڭ قەبرىسى ياغاچ رېشاتكا ئىچىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان. تارىخى مەنبەلەردىن قارىغاندا چىڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى چيەنلۇڭنىڭ 30 ـ يىللىرى (مىلادى 1765 ـ يىلى) زۇلۇمغا قارشى ئۈچتۇرپاندا يۈز بەرگەن ئاكا ـ ئۇكا رەخمەتۇللا ۋە ئەسمەتۇللا باشچىلىقىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭى (جىگدە يېغىلىقى) قاتناشچىلىرىدىن ئايال پالۋان مايىسخان باشلىق يەتتە قىز نەۋكەرنىڭ مەقبەرەسىدۇر.

ئۆچتۇرپان دېھقانلىرى رەھمىتۇللا ۋە ئەسمىتۇللا بەگلەرنىڭ رەھبەرلىكىدە يېرىم يىلدىن كۆپرەك؛ ۋاقىت چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرى بىلەن ئېلىشىپ ئاخىرى مەغلۇپ بولىدۇ ۋە قوزغىلاڭغا قاتناشقان ئىنقىلابچىلارنىڭ ئۆچتىن بىرى قىرغىن قىلىنىدۇ، 10 مىڭدەك كىشى ئىلىغا سۈرگۈن قىلىنىدۇ، بارلىق بالايى ئاپەت يۇرتتا قالغان قىزلارنىڭ بېشىغا كېلىدۇ. ئۆچتۇرپان خان ئامبىلى سۇچىڭ ۋە ھاكىمبەگ ئابدۇللا ۋەكىللىكىدىكى مانجۇ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئۇيغۇر خەلقى ئۈستىدىن دەھشەتلىك يۈرگۈزۋاتقان زۇلۇمغا چىدىمىغان بىر تۈركۈم ئەر ـ ئايال ئاخىرى رەخمەتۇللا بەگنىڭ سىڭلىسى مايسىخاننىڭ ئەتراپىغا يىغىلىپ تاغ، جىلغا، ئورمانلىقلاردا يوشۇرۇن چىڭ سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا داۋاملىق زەربە بېرىدۇ. مانا بۇ تارىختىكى مايسىخان جىڭى ئېيتىلىشىچە بۇقتىمقى جەڭ ئۆچ ئاي داۋام قىلىپ، مايسىخان بىلەن غۇنچە قىز باشچىلىقىدىكى يەتتە نەپەر ئايال دۈشمەننىڭ قورشاۋىدا قىلىپ ئاخىرى تاغدىن ئۆزىنى ئېتىپ مەرتلەرچە قۇربان بىلىدۇ. كېيىن كىشىلەر بۇ يەتتە نەپەر قەھرىمان قىزلىرىمىزنىڭ خاتىرىسى ئۈچۈن مۆلچەر تىغىنىڭ غەربىي شىمالىغا يەتتە قىز مەقبەرىسىنى ياساتقان ئىكەن.

1942ـيىلى ئۆچتۇرپانغا ھاكىم بولۇپ تۇرغان لۈجى (ئەخمەتجان قاسىمى قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە ئايرۇپلان ۋەقەسىدە قۇربان بولغان) يازغان ئۆچتۇرپاندىكى ئاسارى ـ ئەتىقىلەر ۋە جۇڭگو ـ رۇسىيە چېگرىسى توغرىسىدا ئىزاھات دىگەن ماقالىسىدە « يەتتە قىزىم مەقبەرىسى مۇسۇلمانچە ياسالغان، ئۈستى يېپىقلىق، بۇ مەقبەرنى ئۇيغۇرچە يەتتە قىزلىرىم دەپ ئاتايدۇ، مەقبەرەنى بىر شەيخ ساقلايدۇ، ھازىرغا قەدەر ئۇيغۇر كىشلىرى كېلىپ مال ئۆلتۈرۈپ نەزىر بېرىدۇ. ئاياللار دۇئا تىلاۋەت قىلىپ يىغا ـ زار قىلىشىدۇ، بۇ ئۆچتۇرپاندىكى مۇھىم ئاسەر ئەتىقىلەرنىڭ بىرى »دەپ كۆرسەتكەن.دىمەك يەتتە قىزلىرىم مەقبەرىسى 20 ـ ئەسىردىن بۇيان ئىزچىل تاۋاپكار ۋە زىيارەتگاھ بولۇپ كەلمەكتە.

مايسخان

مايسخان 1765-يىللىرى ئۇچتۇرپاندىكى چىڭ سۇلالىسىغا قارشى دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ يولباشچىلىرىدىن بولغان ئاكا-ئۇكا باتۇر رەخمەتۇللا ۋە ئەسمەتۇللانىڭ سىڭلىسى.يۇقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكەندەك ئاكىلىرىدىن كېيىن دېھقانلار قوزغىلىڭىغا باش بولۇپ مەشھۇر «مايسخان جېڭى» غا يېتەكچىلىك قىلغان قەيسەر،باتۇر قىز مايسخان شۇ قېتىملىق جەڭدە باشقا نۇرغۇنلىغان ھەمشىرىلىرى بىلەن بىرگە شېھىت بولۇپ كېتىدۇ.مايسخان قەلەم ۋە ئەلەم ئىشلىرىغا ماھىر بولۇپ،ھېچكىم ئۇنىڭغا يېتەلمەيدىغان باتۇر قەھرىمان قىزدۇر.

غۇنچە قىز

مەشھۇر يەتتە قىزنىڭ بىرى مايسخاننىڭ ھەمشىرىلىرىدىن بولغان غۇنچە قىز قىزلار ئىچىدىكى ئەڭ سۆزمەنلىرىدىن بولۇپ،ئۇنىڭ قايماقتەك سۆزلىرى ئاڭلىغۇچىلارنىڭ ئىچ-باغرىنى مومدەك يۇمشىتىۋېتىدۇ دەپ تەرىپلىنىدۇ.شۇنداقلا ئۇ چېچەنلىكتە ۋە ھازىر جاۋاپلىقتا ھەممىنى بېسىپ چۈشىدۇ.ئۇمۇ ئەنە شۇ ئۇرۇشتا شېھىت بولغان.

دىلبەر قىز

دىلبەر ھەم مايىسخاننىڭ ھەمشىرىلىرىدىن.ئۇ تونۇلغان شائىرە بولۇپ،كۆپ ۋاقتىنى گۈزەل خىياللار سۈرۈش بىلەن ئۆتكۈزىدىغان ئويچان قىز دىلبەرنىڭ شائىرلىق تالانتىغا ھەممەيلەن تاڭ قالىدۇ.ئۇمۇ شۇ ئۇرۇشتا شېھىت بولغان.

چىرايىدىن تاڭدىكى چولپاندەك نۇر تۆكۈلۈپ تۇرىدىغان زۆھرە گۈل، تەققى - تۇرقى تۇپتۇز ئۆسكەن شەمشادنى ئەسلىتىدىغان زىلۋا بويلۇق قەمبەرنىسا، بۇلاقتەك كۆزلىرى يىگىتلەرنى چۆكتۈرۈۋېتىشكە ئاران تۇرىدىغان شەھلا كۆزلۈك گۈل ئايىم، دىللارنى چاڭ كەلتۈرۈپ ناخشا توۋلاپ تايچاقتەك قىيغىتىپ ئويناشقا ئادەتلەنگەن، بويى ئۆسسىمۇ باللىق مجەزى ئۆسمىگەن ئەركە قىز...دەپ تەرىپلىنىدىغان ئەختەرنىسا كەبى قىزلار ھەم يەتتە قىز نامى بىلەن ئەسىرلەردىن بېرى يادلىنىپ كەلگەن بولۇپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ باتۇر،شجائەتلىك،ئىسيانكار روھىنى نامايەن قىلغان بۇقىزلار ھەم شۇ ئۇرۇشلاردا شېھىت بولغان ئېپتىخار گۈللىرىدۇر.

قەمبەرخان

قەمبەرخان 1776-يىللىرى قەشقەر بەشكېرەمدە ياشاپ ئۆتكەن ئۇقۇمۇشلۇق تۇبە ئايال.ئۇ ئۆز ئۆيىدە كېسەل كۆرۈپ،بىمارلارنى داۋالىغان.تىبابەتچىلىكتە ئوقۇغۇچىلارنى تەربىيەلىگەن.ئۇ ئۆمرىنى كېسەل داۋالاش،باللارنى تەربىيەلەش بىلەن ئۆتكۈزۈپ 78 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

نازۇگۇم

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سۆيۈملۈك پەرزەنتى نازۇگۇم 19-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ياشاپ ئۆتكەن ئاتاقلىق خەلق قەھرىمانى ۋە شائىرەدۇر. ئۇ قەشقەردە تۇغۇلۇپ، كىچىكىدىن باشلاپلا ئەقىللىق، زىرەك، ئىرادىلىك قىز بولۇپ ئۆسىدۇ. ئاتا-ئانىسىنىڭ كۆڭۈل بۆلۈشى نەتىجىسىدە ئوقۇمۇشلۇق ھەم بىلىملىك بولۇپ يېتىلىدۇ. ئۆزىنىڭ گۈزەللىكى، ئەخلاقى پەزىلىتى ۋە ئەتراپلىق بىلىمى ئارقىلىق خەلق ئارىسىدا «نازۇگۇم» دېگەن مۇھەببەتلىك نام بىلەن ئاتىلىدۇ. شائىر موللا بىلال موللا يۈسۈپ ئوغلى (نازىم) نازۇگۇم ھەققىدە: «... بۇ نازۇگۇم قىز موللا ئايال ئىدى، ئۆزى ئىلباغدەك ئۆڭلۈك، قارا كۆز، قارا قاش، نازۇك بەدەنلىك بولغان ئۈچۈن، قەشقەر خەلقى 'نازۇگۇم' دەپ ئات قويغان ئىدى.» («نازۇگۇم قىسسىسى» دىن) دەپ يېزىشىمۇ بىكار ئەمەس ئىدى. نوزۇگۇم ئەنە شۇنداق تىرىشچانلىق بىلەن ئوقۇشقا بېرىلىپ،قىزغىن ئۆگىنىۋاتقان مەزگىللىرىدە ئاكىسى ئابدۇللانى مانجۇ ئىستىبداتلىرى تۇتۇپ ئىلىغا سۈرگۈن قىلىدۇ ئۇزۇن يىل مابەينىدە زۇلۇم-كۈلپەت ئاستىدا يۈرىكى مۇجۇلغان نوزۇگۇمنىڭ ئانىسى بۇ دەرت-ئەلەمگە چىدىيالمىغانلىقتىن ئانچە ئۇزۇن ئۆتمەي ۋاپات بولىدۇ.نوزۇگۇم ئائىلىسىنىڭ بېشىغا چۈشكەن مانا شۇ ئېغىر پاجىئە،ئېچىنىشلىق ئىشلار ياش نوزۇگۇمنىڭ يۈرىكىدە زۇلۇمغا بولغان نارازىلىق ۋە قارشىلىق ئوتىنى ياندۇرىدۇ.شۇڭا

1826-يىلى خەلقىمىزنىڭ چىڭ خاندانلىقى ئىستىبداتىغا قارشى قوزغىلىڭى پارتلىغاندا، ئەجدادلارنىڭ قەھرىمانلىق پەزىلىتىنى ئۆزىگە سىڭدۈرگەن نازۇگۇم بىر تەرەپتىن قولىغا قورال ئېلىپ دۈشمەنلەر بىلەن تىغمۇ-تىغ جەڭ قىلغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزىنىڭ جەڭگىۋار ناخشا-قوشاقلىرى ئارقىلىق قوزغىلاڭچىلارنىڭ كۈرەش ئىرادىسىگە ئىلھام بېرىدۇ. نازۇگۇمنىڭ بۇ قېتىم قوزغىلاڭغا مەردانىلىق بىلەن ئاتلىنىپ،

ئەرلەر بىلەن بىر سەپتە تۇرۇپ، جەڭ قىلىشى ھەرگىزمۇ تەسەددىپىي ئەمەس ئىدى، چۈنكى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىرىنىڭ مىسلىسىز زۇلۇمى، قانلىق قىرغىنچىلىقىدىن جاق تويغان خەلق: «يە ئۆلۈم، يە كۆرۈم!» دەپ كۆرەشكە ئاتلانغاندا، خەلق بىلەن بىرگە ئازابلىق تەقدىرگە دۇچار بولغان شائىرەمىزمۇ ئۆزىنىڭ ئەركىنلىك يولىنى ئەنە شۇ خەلق سېپىدە كۆرگەن ئىدى.

قورال كۈچى نىسبەتەن ئۈستۈن ئورۇندا بولغان چىڭ قوشۇنى بۇ قېتىمقى خەلق قوزغىلىڭىنى دەھشەتلىك ھالدا باستۇرغاندا، نازۇگۇم ئەسىرگە چۈشۈپ، ئۇنىمڭلىغان گۇناسىز قېرىنداشلىرى بىلەن بىرلىكتە ئىلىغا سۈرگۈن قىلىنىدۇ. ئۇ سۈرگۈن جەريانىدا باشقا تۇتقۇنلارغا ئوخشاش چېرىكلەرنىڭ قان تېمىپ تۇرغا قىلىچى ئاستىدا مىسلىسىز جەبىر-زۇلۇم، ئادەم بالىسى كۆرمىگەن خورلۇقلارنى باشتىن كەچۈرىدۇ. ئاخىرى ئۆزى بىلەن بىرگە تۇتقۇن قىلىنغان ئاكىسى ئابدۇللا خوجا بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، يۇلتۇزدىن غۇلجا تەرەپكە قاچىدۇ. نازۇگۇم قاچقاندىن كېيىن، بىرنەچچە كۈن قۇمۇشلۇقلاردا، ئورمانلاردا يوشۇرۇنۇپ كۈن ئۆتكۈزىدۇ. بۇ جەريانىدا ئۇ ئۆزىنىڭ كىندىك قېنى تۆكۈلگەن سۆيۈملۈك دىيارىنى، مېھرىبان ئۇرۇق-تۇغقانلىرىنى بەكمۇ سېغىنىدۇ. نازۇگۇم قېچىپ 12 كۈن بولغاندا يەنە چېرىكلەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالىدۇ. نەتىجىدە چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرى تەرىپىدىن بىر سولۇن (داغۇر مىللىتىنىڭ شۇ چاغدىكى ئاتىلىشى ـ نازىمى) ئەمەلدارغا مەجبۇرى خوتۇنلۇققا بېرىلىدۇ. ئۆزىنىڭ مىللىي غورۇرى، پاك ۋىجدانى، ئىپپەت-نومۇسىنى ھەممىدىن ئەلا بىلگەن نازۇگۇم سولۇن ئەمەلدارىنىڭ بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلىپ قېچىپ كېتىدۇ. بۇ ئەھۋال چىڭ ئەمەلدارلىرىنى ساراسىمىگە سالىدۇ. نازۇگۇم شۇ قاچقانچە 6 ئاي ۋاقىت جاڭگاللاردا مۆكۈپ يۈرۈپ ھايات كەچۈرىدۇ.

ئەمما چېرىكلەر جاڭگاللارنى كېچە-كۈندۈزلەپ ئاختۇرۇپ ئاخىرى نازۇگۇمنى تۇتىۋالىدۇ. ۋە پۇت-قوللىرىنى كىشەنلەپ زىندانغا تاشلايدۇ. نازۇگۇم تۈرمىدىمۇ

قەھرىمان ئۇيغۇر قىزلىرىنىڭ باتۇرلۇق جاسارىتىنى ئىپادىلەپ، دۈشمەننىڭ تۆرلۈك قىيىن-قىستاقلىرى ۋە ئۆلۈم خەۋپى ئالدىدا قىلچىمۇ تىز پۈكمەيدۇ. يەنىلا ئۆزىنىڭ يالقۇنلۇق قوشاقلىرى ئارقىلىق زالىملارنىڭ ۋەھشىلىكىنى غەزەپ بىلەن ئەيىپلەيدۇ، ئۆلارنىڭ يىرگىنچلىك ئەپتى-بەشىرىسىنى ئېچىپ تاشلايدۇ. جاللاتلار قولىدىن قۇتۇلۇشقا، ئەركىنلىككە تەلپۈنىدۇ. بىراق شائىرەنىڭ بۇ ئارزۇسى ئارزۇ پېتىچە قالدى. دۈشمەن قولىدىن قۇتۇلۇپ چىقىش نىسىپ بولمىدى. نازۇگۇم تۆرمىگە تاشلىنىپ بىرنەچچە ئايدىن كېيىن، جاللاتلار تەرىپىدىن ئىلىنىڭ «مويتۇڭزا»دېگەن يېرىدە قىلىچ بىلەن چېپىپ تاشلىنىدۇ.

شۇنداق قىلىپ بۇ ئەرك سۆيەر جەڭچى، شائىرە ئەجداتلىرىمىزنىڭ دۈشمەننىڭ كىشەن-زەنجىرلىرى، تۆرمە-زىندانلىرى ۋە قاتىللىق تىغلىرى ئالدىدىمۇ باش ئەگمەيدىغان شانلىق ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، باتۇرلارچە ۋاپات بولىدۇ. بۇ ئەرك سۆيەر جەڭچى، شائىرەنىڭ دۈشمەننىڭ زۇلۇم ۋە ياۋۇزلىقى، كىشەن-زەنجىرلىرى، تۆرمە-زىندانلىرى ۋە قاتىللىق تىغلىرى ئالدىدا باش ئەگمەيدىغان، پاك-ئىپپەتلىك، مەردانە ۋە جەڭگىۋار ھاياتى ئارقىلى خەلق قەلبىدە ئەبەدىيلىك گۈزەل ئورۇن ئالغانلىقى ۋە شەھىت بولغانلىقىدىن چوڭقۇر تەسىرلەنگەن موللا بىلال بىننى موللا يۇسۇپ نازىمى نوزۇگۇمغا ئاتاپ يازغان «نوزۇگۇم قىسسىسى» نىڭ ئاخىرىدا:

ئېنىڭدەك بولسا خاتۇن سالىھە-پاك

بۇ مانجۇلار زۇلمى ئاڭا نېدۇر باك (كېرەكسىز،قورقۇتالمايدۇ مەنىسىدە)

بۇنىڭدەك بولسا خاتۇنلەر پائالى

تاپار جەننەت بۇزەنلەر كامالى.

نوزۇگۇم روھىغا ھەق رەھمەت ئەتسۇن

شېھىت ئالى ماقامى ئۆزرە يەتسۇن.

دەپ يېزىپ ،ئۇنىڭغا ئاللاھتىن رەھمەت ۋە شېھىتلىك مۇقامى تىلەيدۇ تۆۋەندىكىلىرى مەردانە ۋە جەڭگىۋار ھاياتى ئارقىلىق خەلقىمىز قەلبىدە مەڭگۈ ئورۇن ئالغان سۆيۈملۈك شائىرە نازۇگۇمنىڭ بىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن قوشاقلىرى بولۇپ،بۇلار ئۇنىڭ كۈرەش ئىچىدە ئۆتكەن ياشلىق ئۆمرىنىڭ گۈزەل نەزمىي خاتىرىلىرىدۇر!

مۇزداۋاننىڭ يولىدىن،
ئۆتمەسكە ئامال بارمۇ؟
ئىلىخۇغا بارغۇچە
جېنىمىز ئامان بارمۇ؟

خەير ئاتا مېھرىبانىم
غەمگۇزارىم ياخشى قال.
كۆزلىرىم ئاقۇ-قاراسى
تەندە جانىم ياخشى قال.

بىللە ئويناپ،بىللە ئۆسكەن
يارۇ-دوستلا ياخشى قال .
كىندىك قېنىم تۆكۈلگەن
قەشقەر شەھرىم ياخشى قال.

ئاينى بۇلۇت توسۇپتۇ،
يۇلتۇزلارمۇ ئۆچۈپتۇ.

گۆر ئازابى ئۆلۈكتىن
تىرىكلەرگە كۆچۈپتۇ.

زالىم دۈشۋاك قان يىغلاتتى،
يوقسۇللارنى زار قاقشاتتى.
ياش دېمىدى ياكى قېرى،
دارغا ئاستى،پۇلغا ساتتى.

نى يىگىتلەر،سۇلۇ قىزلار
ئەرك يولىدا قانغا پاتتى.
گۇناھى يوق مەسۇملەرنىڭ
باشلىرىغا قېلىچ چاپتى.

مۇزداۋاندا قار ياغىدى،
تۇزلەڭلىكتە يالاڭ يامغۇر.
دەرتمەنلەرگە كۈن بەرمەس
دۈۋاڭ چېرىكى قانخور.

بىزمۇ ئادەم نېمىشكە
يوقتۇر شۇنچە قەدرىمىز؟
ۋەھشىي قاۋان دۈۋاڭغا
ئاشار غەزە-قەھرىمىز.

پۈتۈمدىكى كىشەننى
كەلگىن ئاكا چاقايلى.
يەكسان قىلىپ دۈشمەننى
قانلىرىنى چاچايلى.

يوللارنى تولا مېڭىپ
هالسىزلىنىپ تېلىقتىم.
مەن بۇ ياقتا كېلىپلا
يامان كۆزگە چېلىقتىم.

تۆگىلەر ياتۇر قامغاقتا،
بىر ئاكام بار قالماقتا.
ئىنسابى يوق قالماقنىڭ
قەستى مېنى ئالماقتا.

دارىن ئۆيى زىننەتلىك،
مەن يار بىلەن قىممەتلىك.
ئۇ باقىدىن باشقا يوق
نازۇك بىلەن هەمدەملىك.

تاغدىن چۈشكەن ساپ سۇنى

سۇزۇپ ئىچەر ئەر بارمۇ؟
نازۇك باشقا مۇڭ چۈشتى
ئېلىپ قاچار ئەر بارمۇ؟

باقى يىگىت كەلسەڭچۇ،
يۈرەك-باغرىم بولساڭچۇ.
نازۇك باشقا مۇڭ چۈشتى
مېنى ئېلىپ قاچساڭچۇ.

مەن قەشقەردىن چىققىلى
چۈشەك سېلىپ ياتقان يوق.
ئانام ئۆرگەن چېچىمغا
تاغاق سېلىپ باققان يوق.

قايناپ تۇرغان قازانغا
چۆمۈچ سېلىپ باققان يوق.
ئالتە ئاي يېتىپ قومۇشتا
تەكيە قويۇپ ياتقان يوق.

ئالتە ئاي ياتتىم خامادا،
نان پۇشۇردۇم سامادا.
يالغۇز نازۇك جاڭگالدا،

ئاتام يۇرەر قاياندا؟

قومۇشزارلىق بولدى جايىم،
بۆرە،تۈلكە ھەمرايىم.
پەلەكنىڭ گەردىشى شۇنداق
باشقىچە يوقتۇر چارىم.

يايى چىقتى تۇتقىلى،
ئەجدىھار بوپ يۇتقىلى.
ئۇنبەش يايى كېلىپتۇ
مەن نوزۇگنى تۇتقىلى.

قومۇشلارغا ئوت قويماي
مەن نوزۇگنى تاپالماس.
مەن نوزۇگنى تۇتقاندا
تىرىك قولغان ئالالماس.

تۇتقۇن قىلىپ نوزۇگنى
قورقاتقىلى بولمىغاي.
باقى ئۇچۇن جان بەرسە
دىلدا ئارمان قالمىغاي.

ھېچكىم مەندەك بولمىسۇن،
بالىلارغا قالمىسۇن.
ماڭا كەلگەن جاپالار
ھېچ بەندىگە كەلمىسۇن.

جېنىم ئاتامنى كۆرمەي
ئۆلۈپ كېتەر بولدۇمەن.
باھارنىڭ ۋەسلىنى كۆرمەي
سۇلۇپ كېتەر بولدۇمەن.

بۇيرۇغۇڭنى بەر جاللات
مېنى دارغا ئېسىشقا.
ئەل قىساسى مىنەلھەق
ساڭا يول يوق قېچىشقا.

مېنى دارغا ئاسقاندا
ئاگاھ بول ئۆز ئىشىڭغا.
روھىم گۆرزى ـ ئۇمۇت بوپ
بىر كۈن تېگەر بېشىڭغا.

مويتۇڭزىدا چاپقاندا
مەن ئاندا ئۆلەرمەن.

موللىلارنىڭ سۆزىگە

ئالى شېھىت بولارمەن.

غەم بىلەن باشىڭنى ئەگمە،

ئەلنى باسقان تۈن پۈتەر.

ئاخىرى قۇياش چىقار

بىزنى بەختلىك كۈن كۈتەر..

ئەسرى

ئەسرى 19~18 ـئەسىرلەردە خوتەندە ياشاپ ئۆتكەن شائىرە ئايالدۇر. ئۇنىڭ بىر قىسىم ئەسەرلىرى خوتەندىن تېپىلغان بايازغا كىرگۈزۈلگەنلىكى مەلۇم.

مايىمخان

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەھرىمان قىزى،باتۇر ،ئەركسۆيەر قوشاقچى مايىمخان ھىجرىيە 1227ـيىلى (مىلادى 1812ـيىلى)غۇلجا ناھىيەسىنىڭ دادامتۇ يېزىسىدا نامرات بىر دېھقان ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن.ئۇ كىچىكىدىنلا ناھايىتى زېرەك،ئەقىللىق بولۇپ ئۆسكەنلىكتىن ئاتىسىدىن ناخشا ئوقۇش ۋە قوشاق توقۇشنى،دۇتار چېلىشنى

ئۆگىنىۋېلىپ،ئاز كۈن ئىچىدە يۇرت-مەھەللىدە داڭقى تارىلىشقا باشلايدۇ.مايىمخان ئۆزىگە كۆز تاشلاپ يۈرگەن نۇرغۇن كىشىلەر ئىچىدىن تەڭتۇشى ھېيت باقىنى تاللاپ،ئۇنىڭ بىلەن توي قىلماقچى بولىدۇ.بۇ خەۋەر يۇرت ئىچىگە تارقالغاندىن كېيىن يېزا باشلىقى هامۇت توينى بۇزۇپ مايىمخاننى كىچىك خوتۇنلۇققا ئالماقچى بولىدۇ.لېكىن مايىمخاننىڭ .ئاتا-ئانىسى ئۆز قىزىنى ھېيت باقىغا بېرىشكە ماقۇل بولغانلىقتىن هامۇتنىڭ قارا نىيتى بەرباد بولۇپ،ئاخىرى مايىمخان بىلەن ھېيت باقى خوشال هالدا توي قىلىدۇ.توي ئۆتكەندىن كېيىنمۇ قارا نىيەت هامۇت ئۆز پەيلىدىن قىلچە يانماي،غالچىسى سادىقنى كۈشكۈرتۈپ مايىمخان ئۈستىدىن پىتنە-ئىغۋالارنى توقۇيدۇ ھەمدە مانجۇ ئىسبداتچىلىرىغا چىقىپ بارىدۇ.بۇ سۈيقەستلەر نەتىجىسىدە مايىمخاننىڭ ئۆز مۇھەببىتى،ئىززەت-ھۆرمىتىنى قوغداش يولىدا ئېلىپ بارغان ھەققانىي كۈرىشىنى « ھۆكۈمەتكە قىلىنغان قارشىلىق دەپ تونۇغان »رەزىل مانجۇ ئىسبدات ئەمەلدارلىرى مايىمخاننى تۇتۇپ زىندانغا سولايدۇ.«ئىسيانچى»لىقتا ئەيىپلىنىپ،تۆت ئەتراپى ئېگىز تاغلار بىلەن قورشۇلۇپ تىكەنلىك دەرەخ شاخلىرى بىلەن چىتلانغان قەۋەتمۇ-قەۋەت مۇھاسىرىدىكى بۇ زىندانلاردىن مايىمخان قىلچىمۇ قورقۇپ قالمايدۇ. كويىزا-كىشەن، تىزلاق(پۇتنى تىزدىن پۈكۈپ،يانپاشقا چاپلاپ ئۈستىدىن سالىدىغان جازا قورالى)غا ئوخشاش جازا قوراللىرىمۇ ئۇنىڭ ھەق-ئادالەت يولىدىكى كۈرەش ئىرادىسىنى قىلچە بوشاشتۇرالمايدۇ ۋە ئۆلۈمگە قىلچە پىسەنت قىلمىغان هالدا ھەق سۆزلەرنى قىلىدۇ. مايىمخاننىڭ بۇنداق ھەققانىي ئىرادىسىدىن چوڭقۇر تەسىرلەنگەن يۇرت خەلقى ئاتمىش يامبۇ يىغىش قىلىپ،مايىمخاننى قۇتقۇزىۋېلىشقا ھەركەت قىلغان بولسىمۇ،بىراق يۇرت چوڭلىرى دەپ ئاتالغان ھېكىم بەگلەر ئۆزى قىلغان ئىش بولغاچقا ئانچە كۆچەپ كەتمەيدۇ.ئاتمىش يامبۇنى پارا ئالغان دارىنمۇ ھېچ نەرسە كۆرمىگەندەك بېشىنى ئىچىگە تىقىۋېلىپ مايىمخاننى ئۆلتۈرۈشتىن ئىبارەت ياۋۇز نىيىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن

مايىمخاننى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىدۇ ۋە 1840-يىلى 28يېشىدا غۇلجىنىڭ بوينى كېسىك دېگەن جايىدا قىلىچ بىلەن چېپىپ ئۆلتۈرىلىدۇ.

مايىمخاننىڭ ئەرك سۆيەرلىكى،زۇلۇمغا قارشى ئىسيانكارلىقى،ھەققانىيەت يولىدا ئۆلۈمدىن قورقمايدىغان قەيسەرلىكىدىن چوڭقۇر تەسىرلەنگەن ۋە ئۇنىڭ ئۆلۈمگە ئېچىنغان داداملۇ خەلقى مايىمخان شەنىگە بېغىشلاپ مەرسىيە شەكلىدىكى قوشاقلارنى يازدۇ.ئۇنىڭ قەھرىمانلىق ئىش-پائالىيەتلىرى قىزغىن مەدھىيەلەنگەن،ئۇنىڭ قەھرىمانلىق خاتىرىسى ئۈچۈن بىر يېرىم ئەسىردىن بۇيان خەلق ئاغزىدا تارقىلىپ،ناخشا قىلىپ ئېيتىلىۋاتقان :

زىندان تېمى ئېگىز تام
ئۇنىڭ ئىچى گۆرىستان.
ئەركىنلىككە بەل باغلاپ
شېھىت ئۆلگەن مايىمخان.

گۈلباغ سۈپەت قەشقەردەك
يېڭى سوققان شەھەر بارمۇ؟
مايىمخان شېھىت بولدى
ئاتا ئوخشاش ئەر بارمۇ؟

دېگەن گۈزەل مىسرالار مايىمخان ھەققىدە توقۇلغان قوشاقلار جۈملىسىدىندۇر ۋە شۇنداقلا بۇ مىسرالار خەلقىنىڭ سۆيۈملۈك قىزى مايىمخان شەرىپىگە ھۆرمەت-ئېھتىرام بىلەن ئاسقان ئەبەدىيلىك شەرەپ مىداللىدۇر!

تۆۋەندىكىلەر مايىمخاننىڭ جەڭگىۋار قوشاقلىرىدىن:

مۇزايىنى بېقىپ قويساق
ئۈچ يىلدا كالا بولدى.
هامۇت بەگ بىلەن سادىق
باشلارغا بالا بولدى.

هەر ئىككىمىز دېمەتلىك
تەڭلا كۆلگەن غۇنچىدەك.
ئايرىۋەتتى هامۇت بەگ
چىدىمىدى ساپ يۈرەك.

يۈگرەك ئات تولا يۈگرەپ
چۆمدۈ قارا تەرگە.
تېتىيمەن هامۇت بەگكە
كىرمىسەم قارا يەرگە.

ئۆلۈمدىن ۋەھىمەم يوق
قورقۇنچۇم ئىمانىمدىن.
مېنى قەستلىگەن ئەبلەخ
چۆچىدى زۇۋانىمدىن.

مەن زىندانغا كىرگەندە

كىشى يوقتۇر قاشىمدا.

ئۆلۈم كەلدى بېشىمغا

يىگىرمە سەككىز ياشىمدا.

ئاتا بولغىنىڭ قېنى؟

ئانا بولغىنىڭ قېنى؟

ئۆلۈمگە ئېلىپ ماڭغاندا

سوراپ ئالغىنىڭ قېنى؟

(بۇ قوشاق يۈرت بېشى بولغان نائەھلى زالىملارغا قارىتىلغان)

ئاتمىش يامبۇنى ئېلىپ

دارىن ئامبال تويامدۇ؟

مايىمخاننى ئۆلتۈرسە

خۇنى ئۇنى قويامدۇ؟

ئاستىدىكىسى شائىر ئابدۇرېھىم ياسىن قايىنامىنىڭ مايىمخان شەرپىگە بېغىشلاپ يازغان«مايىمخان»ناملىق شېئىردۇر:

مايىمخان

مايىمخان، مايىمخان،

يۈرىكىمنى تېشەر ئوق.

مەن يوللارغا قارايمەن،

نۇرۇكۇم يوق، مايىم يوق.

مەن يوللارغا قارايمەن،

يۈرىكىمنى تېشەر ئوق.

مايىمخان، مايىمخان،

ۋۇجۇدۇمنى تېشەر ئوق...

ئاسمان يىغلاپ، تاغ يىغلاپ،

غېرىپ بولغان بىز دەيدۇ.

شامال ئەنسىز ھوۋلايدۇ،

ئۆچمەيدۇ بىر ئىز دەيدۇ.

مايىم كۈلۈپ:باشسىزمۇ

پۈكۈلمىگەن تىز دەيدۇ...

تاغلار مەغرۇر قەلبىڭدۇر،

ئاتلار يىغلار ياراقسىز.

سەندە كەتكەن بىر ئوت بار،

مېنىڭ قەلبىم چىراقسىز.

مايىمخان،مايىمخان

كەپتىرىمگە بىرەي دان.

مايىمخان، مايىمخان،

جېنىڭغا مىڭ بىرەي جان.

.

تۈنىنىڭ چىچى قاپقارا،
ئاسمان ياغار تۈن ئۆچۈن.
بىز ياغىمىز بەتلەرگە،
سۈلۈپ كەتكەن گۈل ئۆچۈن.
ۋەتىنىمىز شامالدۇر،
تىترەپ تۇرغان كۆل ئۆچۈن.

كەتتى روھنىڭ شاھلىرى،
گادايلاشقان دىل قالدى.
سەن ئالەمنى سورىما،
كېسىلگەن بىر تىل قالدى.
جان كۆكلىگەن جايلاردا،
بابۇر مىنگەن پىل قالدى.
كۆز يېشىمىز بەھرىدە،
دولقۇنلىغان نىل قالدى..
ھەسرىتى بىز ئۈرخۇنىنىڭ،
ئەقىدىمىز تاش بولغان.
سەن چۈشەندىڭ مايىمخان،
تەن بىر تامچە ياش بولغان.
ئېچىرقىغان بۆرە بىز،
يىلتىز بىزگە ئاش بولغان...

جەسىدىمىز كېيىمىسىز،
هايا كەتتى جان كەتتى.
روھىڭ بىلەن مايىمخان،
ئانام ياققان نان كەتتى.
ئىزلەپ ئەرك ناخشىسى،
دەريا-دەريا قان كەتتى...

مەن باغرىمنى يارمىسام،
چېچەكلىمەس چايلىرىم.
قولۇم يەتمەس ئاسماندا،
يۇلتۇزلىرىم، ئايلىرىم...
ئاتلار هارغىن پۇشقۇرار،
تۇغۇلمىغان تايلىرىم...

مايىمخان، مايىمخان،
يالقۇن بىزنىڭ چېنىمىز.
مايىمخان، مايىمخان،
دولقۇن بىزنىڭ قېنىمىز...

بۇبى مەسۇم ئەزەم

بۇبى مەسۇم ئەزەم 18-ئەسىرلەردە يەركەندە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن بولۇپ،ئاتاقلىق شائىرە ئايالدۇر.

ئاخۇن ئاغىچا

ئاخۇن ئاغىچا 1810-يىلى هازىرقى خوتەننىڭ باغچا يېزىسى ئاتچۇي كەنتىدە تۇغۇلغان.ئۇ خوتەندىكى هېيبۇللا مۆپتى هاجى ئىسىملىك نامدار كىشىنىڭ (يەنە بەزى مەنبەلەردە شۇ دەۋردىكى خوتەن هاكىمبېگىنىڭ هۆكۈمرانى دېيىلىدۇ) ئايالى،مەشهۇر خەلق داستانى «ئابدۇراخمان خوجا»دا مەدھىيەلەنگەن،ياقۇپ بەگ ئىستىلاچىلىرى تەرىپىدىن زۇلۇمغا قارشى ئىسيان كۆتۈرگەنلىكى ئۈچۈن قەتلى قىلىنغان ئابدۇراخمان خوجا(1833-1863)نىڭ ئانىسى.ئاشۇ خەلق داستانىدىكى كۆپلىگەن قوشاقلار ئاخۇن ئاغىچا تەرىپىدىن توقۇلغان.ئۇنىڭدىن باشقا ئاخۇن ئاغىچا كۆپلىگەن شېئىرلارنى يازغان.ئۇنىڭ قوشاقلىرىدا قەھرىمانلىق ۋە خەلقچىللىق مەدھىيەلەنگەن،چوڭقۇر ھەسرەت-نادامەتلىرى تولۇپ ئىپادىلەنگەن.بۇ ئەسەرلەر مەتبۇئاتلاردا ۋە رۇش شەرقشۇناسى دادلوف ئەسەرلىرىنىڭ 6-تومىدا ئېلان قىلىنغان.تۆۋەندىكىسى شۇ يىللاردىكى خوتەن دېهقانلار قوزغىلىڭىنىڭ باشلامچىسى ئابدۇراخمان خوجا ئۈچۈن ئۇنىڭ ئانىسى بولغان ئاخۇن ئاغىچا تەرىپىدىن ئېيتىلغان قوشاقلاردىن پارچە:

تاغۇ-تاشلار تەۋرەيدۇ

باغدا بۇلبۇل سايرايدۇ.

ئۆلمەي قالغان لەشكىرىڭ
خان غوجام دەپ يىغلايدۇ.

ئاتخانىغا كىرسەممەن
مىنگەن ئېتىڭ تۇرۇپتۇ.
بۈگۈن ئۈچ كۈن بولۇپتۇ،
ئوت بەرسەكمۇ يېمەپتۇ،
سۇ بەرسەكمۇ ئىچمەپتۇ.
ھايۋان جېنىدا بالام
ساڭا ماتەم تۇتۇپتۇ.

بۇلتۇر ئەتىياز ئېيىدا
بالدۇر كەلدى قارلىغاچ.
پىيالىمدا جەك قىلىپ
ئون كۈن ياتتىڭ يالىڭاچ.

پىيالىمنىڭ چۆلىدە
ئىچمەككە سۇ يوق ئىكەن.
تەنلىرىڭگە پاتقاندۇ
ئاچلىقتا قامغاق-تىكەن.

ئېگىز تېرەك يىقىلدى،

يۆلىۋالغىچە كەچ بولدى.
مارجان چىچىلدى
تېرىۋالغىچە كەچ بولدى.

جىنازاڭنىڭ ئالدىدا
ئالتۇن دەستار يۆگەكلىك.
يېتىم قالدى بىر بالاڭ
بۆشۈكىدە بۆلەكلىك.

تۇل قالغان ئايالىڭنى
سول قولۇمدا كۆتۈرەي.
يېتىم قالغان بالاڭنى
ئوڭ قولۇمدا كۆتۈرەي.
قولۇمغا ھاسا ئېلىپ
دىۋانە بولۇپ كېتەي،
سەرگەردان بولۇپ كېتەي.

سارىخان بانۇ

شائىرە سارىخان بانۇ 1835-يىلى خوتەندە تۇغۇلغان.ئۇ بالىلىق ۋە ياشلىق مەزگىللىرىدە گۇما،يەكەن قاتارلىق جايلاردا ياشاپ،يەكەندىكى خەلق ھەركىتىگە

قاتنىشىپ،ئۆزىنىڭ جەڭگىۋار قوشاقلىرى ئارقىلىق خەلقنى ئويغاتقان ۋە قورقماس ئىرادىسىنى نامايان قىلغان.ئۇنىڭ چىن ھېسياتقا باي ئوتلۇق شېئىرلىرى خەلق ئارسىدا كەڭ تارقالغان.بىر قىسىم شېئىرلىرى رۇسىيەلىك مەشھۇر شەرقشۇناس رادلوف ئەسەرلىرىنىڭ 6ـ تومىدا ئېلان قىلىنغان.

جەڭگىۋار خەلق قوشاقچىسى،شائىرە سارىخان بانۇ 1865ـ يىلى 30 يېشىدا يەكەندە ئالەمدىن ئۆتكەن.

ھەمدە

ھەمدە تەخمىنەن 1800~يىللارنىڭ باشلىرىدا غۇلجىدا تۇغۇلغان.ئۇ مانجۇ ئىستىبداتلىرىغا قارشى ئازادلىق كۈرىشىنىڭ يولباشچىسى مەشھۇر باتۇر سادىر پالۋاننىڭ تۇنجى ئايالى ئايالى بولۇپ،ئۇ سادىر پالۋانغا ياتلىق بولغاندىن كېيىن، ئاللاقۇل، تۇرەمقۇل، دەۋرانقۇل ئىسىملىك ئۈچ ئوغۇل تۇغقان.سادىر پالۋاننىڭ قولىغا قول،پۇتىغا پۇت بولۇپ ئۆتكەن.سادىر پالۋان مانجۇلارغا قارشى قوزغىلاڭغا قاتناشقاندىن كېيىن،زالىم مانجۇ ھۆكۈمرانلىرى سادىردىن ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن ھەمدەنى قىيناپ ئۆلتۈرىۋەتكەن.

سادىر پالۋان ھەمدەنىڭ ئېچىنىشلىق ئۆلۈمىدىن كېيىن،ئۆزى ئۈچۈن ساداقەتمەنلىك بىلەن ياشاپ ئۆتكەن ۋە ئۇنىڭ ئۈچۈن جان بەرگەن بۇ ۋاپادار،قەيسەر ئايالنى ھۆرمەت بىلەن ئەسلەپ ھەمدەگە بېغىشلاپ قوشاقلار توقۇغان.

ئاتىسىدىن يېتىم قالغان،

ئانىسىدىن يېتىم قالغان،

يېتىم قالغاندا مەن ئالغان

ھەمدە ئاتلىق ئامان بارمۇ؟

ئاق بوز ئاتقا يەم بەرگەن،

تورۇق ئاتقا چۆپ بەرگەن،

سادىر ئۈچۈن جان بەرگەن

ھەمدە ئاتلىق ئامان بارمۇ؟

شەرۋانە

شەرۋانەم غۇلجىدا تۇغۇلغان بولۇپ،يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن ھەمدەدىن كېيىن سادىر پالۋانغا ياتلىق بولغان.شەرۋانە سادىر پالۋان بىلەن توي قىلىپ ئىگەمقۇل، كىرەمقۇل، بولۇس، پوماشخان، دانىخان قاتارلىق بەش بالىغا ئانا بولغان.شەرۋانەمۇ ھەمدەگە ئوخشاش ئېرى سادىر پالۋاننىڭ مانجۇ ھۆكۈمرانلىرىغا قارشى كۈرەشلىرى سەۋەبىدىن كۆپ رىيازەت چەككەن.سادىر پالۋاننى قولغا چۈشۈرەلمەي قالغان ئىپلاس مانجۇ ھۆكۈمرانلىرى شەرۋانىخان ئارقىلىق ئۆچ ئالماقچى ۋە سادىر پالۋانغا تەھدىت سالماقچى بولۇپ،شەرۋانەمنى قاماققا ئالغان ھەمدە ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلغان.شەرۋانىخان دۈشمەننىڭ جازالىرى،قىيىن-قىستاقلىرى ئالدىدا باش ئەگمىگەن.كېيىن سادىر پالۋان ئۇنى قۇتۇلدۇرۇپ چىققان.سادىر پالۋان شەرۋانەم ئۈچۈنمۇ ئۈمىد-ئىشەنچ،ھۆرمەت ۋە مۇھەببەت يېلىنجاپ تۇرغان نۇرغۇن قوشاقلارنى توقىغان.

مەن قۇمۇلغا پالاندىم

شاۋانخان توقاچ يېقىلىك.

مەندىن قالدى بەش بالا

تېنەتمەي ئوبدان بېقىڭ.

ئاق لەيلىنىڭ بېشىدا

سېرىق قۇشقاچ سايرايدۇ.

شەرۋانە جۇمە كۈنى

سۇمبۇلىنى تارايدۇ.

تونۇر بېشىغا كېلىپ

توغاچ يۈزلۈك ئاي كۆردۈم.

شەرۋانە بىلەن بىللە

بىر ئوبدان ئۆمۈر كۆردۈم.

رېھىمخان ئاغىچا

رېھىمخان ئاغىچا 1800-يىللاردا قەشقەردە ئۆتكەن ئايال بولۇپ،ئەينى دەۋردىكى قەشقەر ھۆكۈمرانلىرىدىن بىرى بولغان مىرزا ئوسمان بەگنىڭ ئانىسى.مەرىپەتپەرۋەر بۇ ئايال ئىلىم ئەھلىلىرىنى قەدىرلىگەن ۋە ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىياتى ۋە تارىخىنى

قېزىشقا كۆڭۈل بۆلۈپ،قوللىغان.ئۇيغۇر تارىخ،ئەدەبىياتىغا زور تۆھپە قوشقان ئالىم،تارىخچى ۋە يازغۇچى موللا مۇھەممەد سادىق قەشقىرى(موللا مۇھەممەد سادىق ئەلەم ئاخۇنۇم 1721~1849) ئۆزىنىڭ « تەزكىرەئىي جاھان،تەزكىرەئىي خراجەكان ،تەزكىرە ئەزىزان» ناملىق قىممەتلىك مۇپەسسەل تارىخى ئەسىرىنى دەل رېھىمخان ئاغچىنىڭ مەسلىھەتى بويىچە يېزىپ چىققان.

مېھربانۇ ۋاڭ

مېھربانۇ 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا 1882-1869-يىللىرىغىچە قۇمۇلغا شاھ بولۇپ ئۆتكەن قۇمۇلنىڭ ئايال سۇلتانى.مېھربانۇ ئىلىدا تۇغۇلغان بولۇپ،كېيىن قۇمۇل ۋاڭى بېشىرغا ياتلىق بولغان. بېشىر ۋاڭ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى مۇھەممەت تۇڭچىنىڭ 6 - يىلى 7 - ئايدا چىڭۋاڭلىققا ۋارىسلىق قىلدۇ . ئانىسى مېھربانۇ ئوردىنىڭ چوڭ ھوقۇقىنى ئۆز قولىدا تۇتىدۇ . (مۇھەممەت ۋاڭ تۇغما پالەچ بولۇپ ، ئۆز - ئۆزىنى باشقۇرالمىغاچقا) خان 1889 - يىلى مېھربانۇغا چىڭۋاڭ فۇجۇڭلۇق مەرتىۋىسىنى بېرىدۇ .

1873 - يىلى شەنشىدىكى خۇيزۇ قوزغىلاڭچىلارنىڭ باشلىقى بەي يەنخۇ قۇمۇل ۋاڭ ئوردىسىدىكى يۇسۇپ بىلەن مەخپىي ئالاقە باغلاپ ، شەھەر ئىچىنى ئىشغال قىلدۇ . بەي يەنخۇ مېھربانۇنى 2000 دىن ئارتۇق دېھقان بىلەن بىللە چىقتىمغا ئېلىپ كېتىدۇ . 1877 - يىلى چىڭ ھۆكۈمىتى ئەسكەر چىقىرىپ بەي يەنخۇنى مەغلۇب قىلدۇ . 1878 - يىلى 1 - ئايدا چىڭ ھۆكۈمىتى دېھقانلار بىلەن مېھربانۇنى قۇمۇلغا قايتۇرۇپ كېلىدۇ . شۇنىڭدىن باشلاپ مېھربانۇ قۇمۇلنى ئۆرۈشتىن بۇرۇنقى ھالىتىگە

كەلتۈرۈش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىدۇ . ئاق قالغان يەرلەرنى خەلققە بۆلۈپ بېرىدۇ . ئالۋان ـ سېلىقنى ئېلىپ تاشلايدۇ . سۇ ئىنشائات ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلىدۇ . ئوردىدا گادايلار ئامبىرى سالدۇرىدۇ . كۈندە نەچچە مىڭ نان ياقتۇرۇپ نامراتلارغا تارقىتىپ بېرىدۇ . مۇشۇ تەرتىپ بىلەن بىرقانچە يىللار ئۆتكەندىن كېيىن خەلقنىڭ ھالى ياخشىلىنىدۇ . ئۇياق ـ بۇياقتا قېچىپ ، سەرسان بولۇپ يۈرگەنلەر قايتىپ كېلىدۇ .شۇنىڭ بىلەن قۇمۇلدا بىرمەھەل گۈللىنىش كەيپىياتى بارلىققا كېلىدۇ.

مېھربانۇ ۋاڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن سۈپۈرگە ۋە بەي يەنخۇغا سېتىلغان يۇسۇپلەرنى تۇتۇپ كېلىپ ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىپ قىساس ئالىدۇ .

1882 ـ يىلى مۇھەممەت ۋاڭ ۋاپات بولىدۇ . مېھربانۇ ۋاڭ ياشىنىپ قالىدۇ . 1882 ـ يىلى 7 ـ ئايدا چىڭ ھۆكۈمىتى شامەخسۇتنىڭ جاساق خوشۇت چىڭۋاڭلىق مەرتىۋىسىدە ۋارىسلىق قىلىشنى تەستىقلايدۇ . مېھربانۇ شۇنىڭدىن باشلاپ ۋاڭلىق ھوقۇقىنى كۈيئوغلىشامەخسۇتقا ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ .

مۇترىبە

مۇترىبە 18ـئەسىردە قەشقەردە تۇغۇلغان شائىرە بولۇپ،كېيىن ئۆزبېكىستاننىڭ پەرغانە دېگەن جايىغا كۆچۈپ بېرىپ،كېيىنكى ھاياتىنى شۇ يەردە ياشاپ ئۆتكەن . ك بىرۇۋۇكوۋ «تىل ـ ئەدەبىيات ۋە تارىخ مەسىلىلەر (1948ـيىلى ئالمۇتا)ناملىق كىتابىدا بۇ شائىرە ھەققىدە ئۇچۇر بەرگەن.

گۈلەمخان

گۈلەمخان 1820~1825يىللار ئەتراپىدا ئىلى دەرياسى بويىدىكى ئويمان بۇلاق دېگەن مەھەللىدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن.گۈلەمخان شۇ مەھەللىدىكى دىلەمخان ئاتلىق تۇل ئايالنىڭ چوڭ قىزى بولۇپ،ئۇ ئۆزىنىڭ گۈزەللىكى،چېچەنلىكى،ناخشىچى،قوشاقچىلىقى بىلەن ئەلگە تونۇلىدۇ.گۈلەمخان 15 ياشلارغا كىرگەندە شۇ مەھەللىدىكى يېتىم يىگىت ئەختەم بىلەن ۋەدىلىشىپ توي قىلىشقا پۈتۈشىدۇ.ئەمما شۇ يۇرتنىڭ يۈز بېگى بولغان قېرى،چولاق شاكىيۇ بىرنەچچە خوتۇنى بولىشىغا قارىماي 15ياشلىق گۈزەل قىز گۈلەمخاننى كىچىك خوتۇنلۇققا ئالماقچى بولۇپ،تۈرلۈك-تۈمەن سۇيىقەستلەر ،ھىيلە-مىكىرلەرنى ئىشلىتىپ،دىلەمخان ئائىلىسىگە خەيرىخاھلىق قىلغان بولىۋېلىپ تۇرمۇشنىڭ قاتتىق قىيىنچىلىقىدا قالغان بۇ ئائىلىنى قەرزگە بوغۇپ تاشلايدۇ ۋە ئاخىرى رەزىل نىيىتىنى ئاشكارىلاپ قەرز ھېسابىغا گۈلەمخاننى بېرىكە مەجبۇرلايدۇ.ئۇ گۈلەمخاننى قارشىلىقىغا قارىماستىن مەجبۇرىي ئۆيىگە ئېلىپ كېتىپ توي قىلماقچى بولغاندا، ئەختەم دوست-بۇرادەرلىرى بىلەن بىللە بېرىپ گۈلەمخاننى ئېلىپ قاچقان بولسىمۇ،يەنىلا ئۇلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالىدۇ.گۈلەمخان ئەختەم بىلەن بىللە ئۇلار بىلەن ئېلىشىپ،ئاخىرى ئۇلاردىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ئېگىز ياردىن دەرياغا سەكرەپ ھايات بىلەن ۋىدالىشىدۇ.

زۇمرەت

زۇمرەت 19-ئەسىرلەر ئەتراپىدا خوتەندە تۇغۇلغان،خوتەندە ياشاپ ئۆتكەن شائىرە.زۇمرەتنىڭ خېلى كۆپ شېئىرلىرى «باياز»غا كىرگۈزۈلگەن.

توختىخان بۇۋى

توختىخان بۇۋى 1860 ~1900-يىللاردا ئاتۇشتا ئۆتكەن مەرىپەتپەرۋەر تىجارەتچى ئۆمەر شاخيۇ ئىسىملىك كىشىنىڭ ئايالى بولۇپ،ئۈچ پەرزەنتى بولغان. ئۆمەر شاخيۇ ئۇتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرقايسى ئەللەردە تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغاچقا باللارنى تەربىيەلەش ۋەزىپىسى ئۇنىڭ ئايالى بولغان توختىخان بۇۋىنىڭ ئۈستىگە قالغان.توختىخان بۇۋى ئۇقۇمۇشلۇق،تەقۋادار ئايال بولۇپ،ئۆز ئۆيىدە مەكتەپ ئېچىپ،يۇرت-مەھەللىدىكى ساۋاتسىز باللارنى ئوقۇتقان.ئۇنىڭ ئوغلى شائىر ۋە مەسخىرىچى دىنىي ئالىم ئەمەت دوموللا (1878-يىلى تۇغۇلغان.سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مەدرىسەسى،قەشقەر خانلىق مەدرىسەسى قاتارلىق مەدرىسلەردە 20 يىل،كېيىن بۇخارادىكى مەدرىسلەردە 10يىل ئوقىغان مەشھۇر ئالىم) كىچىكىدىن ئۇقۇمۇشلۇق ئانىسى توختىخان بۇۋىمنىڭ كۆڭۈل قويۇپ تەربىيەلىشىدە بولغان ۋە ئانىسى ئاچقان مەكتەپتە ئوقۇغان.ئۇنىڭ بۇنداق بىلىملىك،كاتتا ئالىم بولۇپ چىقىشىغا سالىھ،تەقۋادار توختىخان بۇۋىم زور تەسىر كۆرسەتكەن.

ھەمرا بۈۋى

ھەمرا بۈۋى 19-ئەسىردە قەشقەردە تۇغۇلغان ۋە قەشقەردە ياشاپ ئۆتكەن شائىرە ئايال.ھەمرا بۈۋىنىڭ بىر قىسىم غەزەللىرى 1980-يىلى ژورناللاردا تونۇشتۇرۇلغان.

رابىيە

رابىيە قەشقەر پەيزىۋات قا قاراشلىق يامانيار (تەلۋىچۈك) دەرياسىنىڭ تۆۋەنكى ئېقىمىغا جايلاشقان «كوكچى» يېزىسىدا تۇغۇلغان.گۈزەل ھۆسنى-جامالى،ئېسىل ئەخلاق-پەزىلىتى بىلەن تونۇلغان رابىيە ئۆز مەھەللىسىدىكى ئاق كۆڭۈل ،ئىشچان ،ساداقەتمەن يىگىت سەئىددىن بىلەن كۆڭۈل بېرىشىدۇ.ھالبۇكى سەئىددىن تولىمۇ نامرات بىر دېھقان بالىسى بولغىنى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ نىكاھلىنىش ئارزۇسى توسقۇنلۇققا ئۇچرايدۇ.دادىسى ئۇنى مەجبۇرىي ھالدا پۇلدار بىرىگە نىكاھلاپ بەرمەكچى بولىدۇ.سەئىددىن ئاخىرى ئايرىلىش ئازابىغا چىدىماي ئۆلۈپ كېتىدۇ.دادىسىنىڭ زۇلۇم قىلىشىغا،ھەقسىزلىكلەرگە چىدىمىغان ۋە ئۆز مۇھەببىتىگە بۇزغۇنچىلىق قىلغان پۇلدارغا خوتۇن بولۇشنى ئار-نومۇس بىلگەن رابىيە قەھرىتان قىش كۈنلىرىنىڭ بىرىدە تەلۋىچۈك دەرياسىغا ئۆزىنى تاشلاپ ھايات بىلەن ۋىدالىشىدۇ.كېيىن يېزا ئاھالىلىرى رابىيەنىڭ جەسىتىنى تېپىپ ھاياتلىقىدا مۇراد-مەقسەتلىرىگە يېتەلمىگەن بۇ

ئاشىق-مەشۇقلار ئۇچۇن رابىيەنى سەئىددىن ياتقان قەبرىنىڭ يېنىغا دەپنە قىلىدۇ.رابىيە-سەئىددىننىڭ بۇ مازىرى «قوشماق مازار»دەپمۇ ئاتىلىدۇ.بۇ مازار ياسىلىپ بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن ئىككىسىنىڭ قەبرىسى ئوتتۇرىسىدىن ئىككى تۈپ يۇلغۇن ئۈنۈپ چىققان بولۇپ،ئىككىنچى يىلى بۇ يۇلغۇنلارنىڭ بىرى قىزىل،بىرى ئاق چېچەكلەيدۇ.باراقسان ئۆسكەن بۇ ئىككى تۈپ يۇلغۇننىڭ شاخ-شۇمبۇلىرى بىر-بىرى بىلەن گىرەلىشىپ ئۆسكەن بولغاچقا، ئاق،قىزىل چېچەكلەر گويا بىر تۈپ يۇلغۇندا ئېچىلغان ئىككى خىل چېچەكتەك كۆرۈنىدۇ.شۇڭا كىشىلەر بۇ مازارنى «چاتاق مازار» دەپمۇ ئاتىغان.ھازىر بۇ مازار جايلاشقان مەھەللە «چاتاق مازار مەھەللىسى» دەپ ئاتىلىدۇ.ھەريىلى يۇلغۇن چېچەكلىگەندە يىراق-يېقىندىكى كىشىلەر بۇ مازارغا ئالاھىدە كېلىپ،قىزىل چېچەكنى رابىيەنىڭ،ئاق چېچەكنى سەئىددىننىڭ سىمۋولى قىلىپ زىيارەت قىلىشىدۇ ۋە مەرسىيە قوشاقلىرىنى ئوقۇشىدۇ.

ئاتاقلىق كىلاسسىك شائىر ئابدۇرېھىم نازارىنىڭ مەشھۇر «مۇھەببەت داستانلىرى»دىن بىرى بولغان گۈزەل،نەپىس مىسرالار بىلەن پۈتكەن «رابىيە-سەئىددىن »داستانىمۇشائىرنىڭ ئەينى يىللاردا بۇ قايغۇلۇق پاجىئە ئۈچۈن ھەسرىتىنى باسالماي يازغان رابىيە-سەئىددىن ھەققىدىكى يازما خاتىرىسىدىن كېيىن يېزىپ چىققان داستان بولۇپ،رابىيە-سەئىددىننى پىروتىپ قىلغان. بۇ داستان ھاياتتا ئۆز ۋىسالىغا يېتەلمەي ئارمان بىلەن كۆز يۇمغان بىر جۈپ ۋاپادار ئاشىق-مەشۇق ئۈچۈن يېزىلغان بىر گۈزەل شېئىرىي خاتىرەدۇر.

شاھنىساخان

19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا يەكەن ئالتۇنلۇقۇم مازىرىنىڭ يېنىدىكى ئىككى ئېغىزلىق ۋەخپە ئۆيدە شاھ نىساخان ئاتلىق بىر تۇل ئايال ئۆتكەن. خۇش پېئىل، سۇمباتلىق كەلگەن بۇ ئايال كېچىسى ئالتۇنلۇقۇم مازىرىدا (سۇلتان ئابدۇرەشىدخان مازىرىدا) تۈنەپ پەرياد چېكىپ، يېرىم كېچىگىچە مازارنى سۈپۈرەتتى. تۈن يېرىمىدا بولسا ساتار بىلەن مۇقام ئېيتىپ تاڭ ئاتقۇزاتتى. كۈندۈزنى بولسا ئۆز ئۆيىدە ئۆتكۈزەتتى. بۇ ئايالنىڭ تۇرمۇشىدىن بىر قىسىم ئالىم ـ ئۆلىما ۋە يۇرت پېشقەدەملىرى خەۋەر ئېلىپ، يېمەك ـ ئىچمەك، كىيىم ـ كېچەك يەتكۈزۈپ بېرەتتى. بۇ ئايالنىڭ كېچىسى مازارغا كىرىشكە بەزى دىنىي مۇتەئەسسىپلەر ئۆچمەنلىك قىلىپ، ئۇنى چەكلىگەن، ھەتتا ماتتەي دارغا ئېسىلغان يىلى شەھەرنىڭ قازىسى 60 ياشلارغا كىرىپ قالغان بۇ ئايالنى «شەرىئەتكە خىلاپلىق قىلىپ مازارنى ئاياغ ئاستى قىلغان» دېگەن بەتنام بىلەن يەتتە دەررە ئۇرۇپ جازاغا تارتقان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئايال مۇقامغا بولغان چوڭقۇر ئىشتىياقى بىلەن ھېچنېمىگە پەرۋا قىلماي، ئالتۇنلۇقۇم ئىچىدە كېچىسى مۇقام ئېيتىشنى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە داۋاملاشتۇرغان. كېيىنكى ۋاقىتتا كىشىلەر بۇ ئايالغا ئېتىقاد قىلىدىغان بولغان، ھۆرمەت قىلىدىغانلار كۆپەيگەن. شۇنىڭدىن كېيىن، يەكەندىكى ھەرقايسى تەبىقىدىكىلەرنىڭ ئاياللىرى شاھ نىساخانغا باشقا جايدىن ئالاھىدە ئۆي تەييارلاپ بەرگەن، لېكىن شاھ نىساخان ئۇ ئۆيگە كۆچمىگەن، كېيىنرەك يەكەن ئاياللىرىنىڭ تەلپى بويىچە، ئەلنەغمە سورۇنلىرىغا قاتنىشىپ مۇقام ئېيتىپ، نەغمە قىلىپ ئۆزىنىڭ مۇقام ئوقۇش ماھارىتىنى ئاشكارىلىغان . شاھ نىساخاننىڭ ئېسىل ئەخلاقى، سەممىي مۇئامىلىسى، ساتارنى تەڭكەش قىلىپ مۇقام ئېيتىشتىكى ئاجايىپ ماھارىتى ھەممىنى قايىل قىلغاچقا، ئىخلاسمەنلىرى كۆپىيىپ، ئۇنى ئىلاھلاشتۇرۇپ، ئۇ «پەيغەمبەر

ئەۋلادى»، «پادىشاھ ئەۋلادى» ئىكەن دېگەندەك تەرىپلەرمۇ ئوتتۇرىغا چىققان. ئەسلىدە شاھ نىساخان ئىقتىدارىنى ئاشكارىلىمىغان مەشھۇر مۇقامچى ئايال بولۇپ، پۈتۈن ئۆمۈرى تەنھالىقتا ئۆتكەن، مۇقام ئىشقىدا يېنىپ كۆيگەن، يەكەن قالىغاچ دەرۋازىدا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئابدۇۋاقى ئەلەمنىڭ ئايالى مەستۇرەخان بۇۋىمنىڭ ئانىسى شەرىخان بۇۋىمدىن ئاڭلىغان ئەسلىمىسىگە ئاساسلانغاندا، شاھ نىساخان بىر جۈمە كۈنى ئەتىگەندە بويىنى سۇغا سىلىپ، ئېڭەك، پۈتنى ئۆزى چېتىپ، يالغۇز ئۆيىدە ئۆلۈپ قالغانلىقى مەلۇم. ئۇنىڭ ئۆيىدىن نۇرغۇن كىتاب، خوتەن قەغىزىگە پۈتۈلگەن ۋەسىقە ـ خەتلەر چىققان، بىر خېتىدە: «كىتابلار مەسچىتكە ۋەخپە قىلىندى، مۇلكۇممۇ شۇنداق» دېيىلگەن، شۇ قاتاردا ئۇنىڭ ئۆمۈرلۈك مۇلكى بولغان ساتارىمۇ سەسچىتكە بېرىلگەن. شاھ نىساخان بارات ئېيى، ھوشۇر ئېيى، مەۋلۇد ئېيىدىكى تۈنەكلەردە تاڭ ئاتقۇچە قايناق ھېسسىيات بىلەن مۇقام ئېيتىپ، زىكرى ـ تىلاۋەت قىلىپ، مۇقام ساداسىنى ياڭرىتىپ ئۆتكەن. ئۇنىڭ مۇقامغا بولغان چوڭقۇر ھۆرمىتى، ئىشتىياقى ۋە بىر ئۆمۈر مۇقامچىلىق بىلەن تەنھا ئۆتكەن دىلكەش ھاياتى كىشىلەردە چوڭقۇر تەسىرات قالدۇرغان.

زورىخان

داڭلىق ئەمچى زورىخان 1780 ـ يىلى قەشقەر كونىشەھەر بەشكېرەم بەگلىكىنىڭ چۈمبۈس كەنتىدە ئىمىن ئاخۇن ئىسمىلىك بىر تىجارەتچى ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. زورىخان بالاغەتكە يەتكەندە ئانىسى پاتەمخان ئېغىر كېسەلگە مۇپتىلا بولۇپ قالىدۇ. ئىمىن ئاخۇن ھاللىق ئادەم بولغاچقا، ئايالىنى داڭلىق تېۋىپلارغا كۆرسىتىپ كۆپ

داۋالىتىدۇ. بۇ خىل داۋالاش ئون نەچچە يىل داۋاملىشىدۇ. زورىخان ئانىسىنىڭ يېنىدا ئۇزاق يىل بىرگە تۇرۇپ، تېۋىپلارنىڭ ئانىسىنى داۋالاش ئىشلىرىنى كۆڭۈل قويۇپ زېھنىگە ئېلىۋالىدۇ. كېيىنچە ئۇ ئانىسىغا ئۆزى شىپا قىلىدۇ. ئاخىر پاتەمخان سوزۇلما خارەكتېرلىك كېسەلدىن ساقىيىدۇ. بۇ ئىش يۇرت ئىچىدە زورىخاننى كېسەل داۋالىيالايدىكەن دېگەن ئاتاققا ئىگە قىلىدۇ ھەم ھەرخىل كېسەل ئاياللار ئۆزنى ئىزدەپ كېلىدۇ. كېسەللەرنىڭ ھال-ئەھۋالىنى كۆرۈپ ئىچى ئاغرىغان زورىخان چامىنىڭ يېتىشىچە ھەرخىل ئاماللارنى قىلىپ بىمارلارنىڭ كېسىلىنى داۋالاشقا تۇتۇنۇپ كېتىدۇ. بەزى كېسەللەر زورىخاننىڭ داۋالىشى سەۋەبلىك ساقىيىپ قالىدۇ.

زورىخان ئاياللارنىڭ پەسلىگە قاراپ مۇۋاپىق كېيىنىشى كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئالىدىغان بىر تەرەپ دەپ قارىغان. ئۇ ، كېسەل ئاياللارنىڭ قىش، كەچكۈز،باش ئەتىياز ۋە جۇدۇن بولغان كۈنلەردە ئىسسىق كىيىنىشىنى ، بولۇپمۇ، پۇت، بەل ۋە باشنى ئىسسىق ساقلاشنى ئالاھىدە تاپىلىغان. ھەرقانداق كۈندە كەچتە سىرتقا چىققاندا باشقا بىر نەرسە كىيىش، چاپانغا چۈمكىنىپ چىقىش لازىم دەپ قارىغان. دېمەك، ئاياللارنىڭ كۆپ كېسەللىكلىرىنى تاسادىپىي تەگكەن سوغۇق شامالدىن بولىدۇ، دەپ قاراپ، بۇنداق بىمارلارنى تەرلىتىش، ئىسسىق ئۆتكۈزۈش ۋە ئۇۋۇلاپ بېرىش ئۇسۇلى ئارقىلىق داۋالىغان.

زورىخان يەنە ئاياللار ئاجىز، قورقۇنچاق، ئېھتىياتچان كېلىدۇ، ئۇلار كەچلىرى سىرتقا چىقسا ئاسانلا سۇر بېسىپ، قورقۇنچ ھېس قىلىدۇ. بۇ روھىي كەيپىياتقا تەسىر قىلىپ، يۈرەك كېسەللىكى، نېرۋا كېسەللىكى ۋە بىئارام بولۇش، تۇتقاقلىق كېسەللىكلىرىگە گىرىپتار قىلىدۇ. بەزىدە قوساقتىكى ھامىلىنى چۈشۈرگۈزۈۋېتىدۇ دەپ قارىغان. مۇبادا مۇنداق كېسەللەر ئۇچرىسا ئۇلارنى تىنچلاندۇرۇش، كۆڭلىگە تەسەللىي بېرىش، ئارام تاپقۇزۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق داۋالاشنى يولغا قويغان.

زورىخاننىڭ كېسەل داۋالاشتىكى يەنە بىر مۇھىم ئالاھىدىلىكى، كۆپ كېسەللەرنى

دورا يېگۈزمەي پەرھىز ئۇسۇلى ئارقىلىق داۋالىغان.

زورىخان تېۋىپلىق بىلەن 50 يىل شۇغۇللانغان. ئۇنىڭ نامى يىراق-يىراقلارغا تارقالغان. زورىخان 1850-يىللىرى ۋاپات بولغان.

خۇشنارە خېنىم

مۇھەممەد سەئىد ۋاڭنىڭ ئايالى، ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ ئانىسى خۇشنارە خېنىم تەدبىرلىك ۋە پاراسەتلىك ئايال بولۇپ، ئەفرىدۇن ۋاڭ 1872-يىلى ياقۇپبەگ تەرىپىدىن قەتلى قىلىنغاندىن كېيىنكى ئۇرۇش قالايماقانچىلىقى بولىۋاتقان يىللاردا لوكچۇن ۋاڭلىقىنى ئەسلىگە كەلتۈرمەكچى بولىدۇ.بۇ يىللاردا تۇرپان،ئىلى،قەشقەر قاتارلىق جايلاردا ئىمىن ۋاڭ جەمەتىدىن ئەرلەر قالمىغان ئىدى.پەقەت ئىلى خانلىقى تەرىپىدە ھوقوقى تارتىۋېلىنغان ۋاڭ جەمەتىدىن مەزمزاتلا قالغان بولۇپ،ئۇ تېخى يېڭى تۇغۇلغان بوۋاق ئىدى.شۇڭا ئۇنى ۋاڭلىققا ۋەلىئەھدى قىلىشقا مۇمكىن بولماي قالىدۇ،باشقىلارنى ۋاڭ قىلىشقا بولسا يول قويۇلمايدۇ.بۇ چاغدا ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ ئانىسى خۇشنارە خېنىم ئۇرۇمچى خان ئامبىلى ليۇجىنتاڭغا «ئوغلۇم ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ ھايات ۋاقتىدا باشقىلارغا سۆزلەپ بېرىشىچە 1864-يىلى كۇزدە قەشقەردىن يەكەنگە بارغان مەزگىلدە يەكەن بەگلىرىنىڭ دالالىتى بىلەن بىر قىزنى ئەمرىگە ئالغانلىقى مەلۇم.خۇدايىم بىرىپ بىرەر ئوغۇل پەرزەنتلىك بولۇپ قالغان بولسا ئەجەپ ئەمەس.مەن بېرىپ سۈرۈشتە قىلمەن،ئۇنىڭغىچە خانلىقنىڭ ۋاڭ جەمەتىدىن ھەقىقىي ۋارىس چىقمىغۇچە باشقا كىشىنى ۋارىس قىلماسلىقنى ئۆمۈد قىلمەن » دەپ ئىلتىماس قىلىدۇ.ئاندىن يەكەنگە

بىرىپ سۈرۈشتۈرۈش ئارقىلىق ئەفرىدۇن ۋاڭنىڭ يەكەنلىك خوتۇندىن بىر ئوغۇل پەرزەنتى بارلىقىنى ئېنىقلايدۇ.خۇشنارە خېنىم نەۋرىسى ماۋتنى تاپقاندىن كېيىن لۈكچۈنگە قايتىپ كېلىدۇ ۋە ئۇنى ۋاڭلىق تەختى ۋارىسى قىلىش ئۈچۈن مەخسۇس ئۆلىما بەلگىلەپ ۋاڭلىق ئوردىسىدا ئالاھىدە تەربىيەلەيدۇ.خۇشنارە خېنىم زور تىرىشچانلىق بىلەن بۇ ئىشلارغا كۈچ چىقىرىش نەتىجىسىدە ماۋت لۈكچۈن ۋاڭلىق تەختىگە چىقىدۇ،ئۇنىڭ ئىسمى سۇلتان ماۋت دەپ ئاتىلىدۇ.

ئەلەنۇرخان

ئەلەنۇرخان 1800-يىللارنىڭ ئاخىرىدا تۇرپاندىكى لۈكچۈن خانلىقى دەۋرىدە ياشاپ ئۆتكەن بولۇپ، پىچاننىڭ مۇرەن دېگەن مەھەللىسىدىكى بىر تۆمۈرچىنىڭ قىزى.1899 -يىلى لۈكچۈن ۋاڭى سۇلتان ماۋت ۋاڭنىڭ ئەلەنۇرخانغا كۆزى چۈشۈپ ،ئۇنى كىچىك خوتۇنلۇققا ئالماقچى بولىدۇ. ئەيشى-ئىشرەت، كەيپى-ساپاغا بېرىلگەن، 30ياشقا كىرگۈچە تۆت خوتۇن ئالغان ،باشقىلارنىڭ خوتۇن-قىزلىرىنى خالىغانچە ئاياغ-ئاستى قىلىدىغان سۇلتان ماۋت ۋاڭ زالىملىقتا تولىمۇ چېكىدىن ئاشقانلىقى ئۈچۈن ھەمدە جىلىل ئىسمىلىك بىر يىگىت بىلەن توي قىلىشقا پۈتۈشكەنلىكى ئۈچۈن ئەلەنۇرخان سۇلتان ماۋت ۋاڭغا تېگىشنى قەتئىي رەت قىلىدۇ.سۇلتان ماۋت ۋاڭنىڭ ئادەملىرى بولسا ئەلەنۇرخاننى تويغا قوشۇلمىغىنىغا قارىماستىن زورلاپ لۈكچۈنگە ئېلىپ ماڭماقچى بولىدۇ.مېڭىش ۋاقتىدا ۋاڭنىڭ چاڭگىلىدىن قۇتۇلۇشقا كۆزى يەتمىگەن ئەلەنۇرخان بىر دانە ئۈستۈرىنى يوشۇرۇن يېنىغا ساقلىۋالىدۇ.سۇلتان ماۋت ھەشەمەتلىك توي مەرىكىسى ئۆتكۈزۈپ ،ئەلەنۇرخاننى كىچىك خوتۇنلۇققا ئالىدۇ.ئەمما توي تۈگەپ ھوجرىغا

كىرگەندە ئەلەنۇرخان تەييارلاپ قويغان ئۇستۇرىنى سۇلتان ماموت ۋاقىغا ئۇرۇپ،ئۇنى ئېغىر يارىلاندۇرۇپ،ئۆزىنى ئېگىز ئوردىنىڭ پەنجىرىسىدىن تاشلاپ ئۆلىۋالىدۇ....

ئەل ئارىسىدا ئەلەنۇرخاننىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن قاتتىق ھەسرەت چەككەن يىگىتى جىلىلىنىڭ «ئەلەنۇرخان»ناخشىسىنى ئېيتىپ سەرسان ھالەتتە ئۆتكەنلىكى ھېكايە قىلىنىدۇ.مانا بۇ ئۆزۈن يىللاردىن بېرى ئېيتىلىپ كېلىۋاتقان گۈزەل مىلودىيىلىك،مۇڭلۇق خەلق ناخشىسى «ئەلەنۇرخان» دەل شۇ باتۇر،ۋاپادار قىز ئەلەنۇرخان شەرىپى ئۈچۈندۇر:

كېتەي دەيمەن،ۋاي كېتەي دەيمەن
ئاتام بىلەن ئانام قالسۇن.
ئەزىز باشىمنى ياد ئەيلەپ
مازارىمدا تاۋاپ ئەتسۇن.

ئاتالاردىن ئايرىلدۇق،
ئانالاردىن ئايرىلدۇق.
شاپتۇللار چېچەكىدەك
ئەلەنۇرخاندىن ئايرىلدۇق.

ئاتاڭ ئايمۇ،ئاناڭ كۈنمۇ
تۇغۇپتۇ سەن قىزىل گۈلنى.
سىنىڭ كويىڭغا سىلىپتۇ
مىنىڭدەك بىر مۇساپىرنى،
مىنىڭدەك بىر غېرىپ قۇلنى...

ئاستىدىكى ئەلەنۇرخان شەرىپىگە يېزىلغان يەنە بىر شېئىر:

ئاپتورى:پەرىدە ياقۇپ (بەرچىنئاي)

ئەلانۇرخان

قەدىمى ناخشىلارنىڭ ئىچىدىن چىقىپ
لاۋۇلدايدۇ نۇردەك ،يۇلتۇزدەك
ئەلانۇرخان،جان ئەلانۇرخان

ساڭا ئېيتار سۆزۈم جىق مېنىڭ
يۈرۈكۈمدە لىققىدا يارا
ئەگەر مېنى كۆرمەكچى بولساڭ
شىلدىرلىغان گۈللەرگە قارا

مېنى خورلىماقچى بولغانلارنىڭ مۇنارىدىن
ئاتالمىدىم ئۆزۈمنى ھەرگىز
ئەلانۇرخان،جان ئەلانۇرخان
ئەسلى مەنمۇ سەندەكلا بىر قىز..

ھىچكىم ھىچكىمگە بەرمەس ھىچنىمە
كۆڭۈلسىزلىك ئازاردىن باشقا
مەن ياشىدىم شۇنداق ئەپسانە
ئۇرالمىغاچ قەلبىمنى تاشقا

يامغۇر يامغۇر يىغلاپ كېلىمەن
بىر ناخشىنى توۋلاپ كېلىمەن
ئەلانۇرخان جان ئەلانۇرخان
ئىككىمىزنىڭ چوڭقۇر دەردىنى
ھېچكىم بىلمەس،ئۆزۈم بىلىمەن.

كەلگىن كەلگىن مېنىڭ يېنىمغا
سۆيۈپ قويغىن پېشانەمگە ھەم
نېمىدىگەن قاتتىق ،پەرىشان
بۇ جاھاندىن تويۇش دىگەن تەم!

ئاللا،ۋاي ئەلانۇرخان
سېنىڭ شەھرىڭگە مەن كەلدىم!

بۈۋى مەريەم خان

بۈۋى مەريەمخان 1900-يىللاردا خوتەندە تۇغۇلغان ئىلىملىك ئايال بولۇپ،ئەينى دەۋردە خوتەندە ش.ت.ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرغۇچىسى ۋە ئەمرى بولغان مەشھۇر مۇھەممەت ئىمىن بۇغرانىڭ سىڭلىسى.(ئابدۇل ئەھەت مەخسۇمنىڭ ئانىسى)

بۇۋى مەريەمخاننىڭ ئانىسى سەكىنە بانۇ خوتەن شەھەر ئىچى خەلپىلىك ھويلا دىگەن مەھەللىدە مەرىپەتپەرۋەر ھاللىق ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن ، بالاغەتكە يەتكەندىن كىيىن لوپ ناھىيە يۇرۇڭقاشتىكى ئېگىز ئېرىق قازانچى مەھەللىسىدىكى پراۋۇدۇن ئاخۇن خەلپىتىم بىلەن نىكاھلىنىپ ئۆيلۈك ـئۇچاقلىق بولغان . بۇلار بەش پەرزەنىت (تۆت ئوغۇل ، بىر قىز) كۆرگەن ، پەرزەنتلىرىنىڭ ئەڭ چوڭى مۇھەممەتئىمىن ئاخۇن ، ئىككىنچىسى بۇۋى مەريەم خان (ئابدۇلئەھەتمەخسۇمنىڭ ئانىسى) ، ئۇچىنچىسى مۇھەممەت شىرىپ ئاخۇن (كەسپي تىۋىپ) ، تۆتىنچىسى ئابدۇللا ئاخۇن (شاھ مەنسۇر)، ئەڭ كىچىكى نۇرەخمەت ئاخۇن (ئىمىر ساھىپ)لارئىدى . بۇۋى مەريەمخان ئاكىسى مۇھەممەت ئىمىن ئاخۇن بىلەن بىللە خوتەن قارىقاشتىكى ئويباغ مەدرىسىدەبىلىم ئالغان.

ئەينى دەۋرلەردە قارىقاشتىكى بۇ ئويباغ مەدرىسەسى قوش مەدرىسە بولۇپ، يولنىڭ ئىككى تەرىپىدە دەرۋازىلىرى بىر-بىرىگە ئۇدۇل قاراپ تۇرىدىغان ھەيۋەتلىك مەدرىسلەر ئىدى.مەدرىسىنىڭ مۇدەررىسى ئەللامە ھەزرەت نىسارى مەسئۇتخان داموللا ھەزرەت ئەينى زامانلاردا بۇخارادىكى ئالى بىلىم يۇرتىدا ئوقۇپ،ئالى سەنەد(دىپلوم)بىلەن ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەندىن كىيىن دەرس ئۆتۈشكە باشلىغان. ئۇزامانلاردا (1910-يىللاردا)ئويباغ مەدرىسسى ئىلىم ـمەرىپەتنىڭ ئوچىقىغا ئايلىنىپ خوتەن ۋىلايىتىدىلائەمەس ، شىنجاڭنىڭ ھەممە جايلىرىدىن تۈركۈم-تۈركۈملەپ تالىپلار كىلىپ بەس-بەستە ئىلىم تەھسىل قىلىشقا باشلىغان . داموللا ھەزرەت كۆزىنىڭ ئەمالىقىغا قارىماي ، پۈتۈن ھاياتىنى دەرىس ئۆتۈشكە بېغىشلاپ ، سانسىزلىغان ئالىم-ئۆلىمالارنى تەربىيلەپ يىتىشتۈرۈپ ، پۈتكۈل يۇرتقا ئىلىم نۇرىنى چاچقان .مەرىپەتلىك،دىندار بىر ئائىلىدە تۇغۇلغان بۇۋى مەريەمخان ئاكىسى مۇھەممەتئىمىن بۇغرا بىلەن بىرلىكتە مانا مۇشۇ ئويباغ مەدرىسىسىدە ، داموللا ھەزرەتتە ئوقۇغان .

مانا مۇشۇنداق داڭلىق مەدرىسەدە،داڭلىق ئالىم ئۇستازلار قولىدا تەربىيلەنگەن بۇۋى مەريەمخان دىنىي ئىلىملەرنى ئۆگىنىپ «قۇرئان كەرىم»نى بىمالال تەپسىر قىلالايدىغان،ئۆز زامانىغا يارىشا ئالىم،زىيالىي ئاياللار قاتارىدا بولغان.

بۇۋى مەريەمخاننىڭ ئاكىسى مۇھەممەد ئاخۇن 1915-يىلدىن 1918- يىلغىچە ئويباغ مەدرىسسىدە ئوقۇپ ، ئوقۇشنى پۈتتۈرگەندىن كىيىن ، قولىغا شاھادەتنامە ئالىدۇ ۋ ە خوتەن شەھەر ئىچى خەلىپىلىك ھويلىدىكى مەدرىسىگەمۇدەررىس بۇلۇپ تەيىنلىنىدۇ. تارىخ بەتلىرىدە ئۇيغۇر ئاياللىرى ئىچىدىن بۇنداق داڭلىق مەدرىسلەرنى پۈتتۈرۈپ،ئىلىم ئەھلى سانالغان ئاياللار ئىنتايىن ئاز ئۇچرايدۇ.ئەپسۇسلىنارلىقى بۇۋى مەريەمخاننىڭ ئوقۇشنى تۈگەتكەندىن كېيىنكى ھاياتى ھەققىدە باشقا مەلۇمات يوق.

گۈلجىمىلخان

داڭلىق تىۋىپ گۈلجىمىلخان 1840-يىلى قەشقەر بەشكېرەم بەگلىكىنىڭ بۆچى كەنتىدە سىدىق ئاخۇن ئىسىملىك بىر ئۇقۇمۇشلۇق دېھقان ئائىلىسدە تۇغۇلغان.ئۇ باللىق چاغلىرىدىلا زىرەك،ئۆتكۈر بالا بولغاچقا ئاتا-ئانىسى ئۇنى ياخشى تەربىيەلىگەن.توققۇز ياشقا تولغاندا كەنتتىكى قەمبەرخان دېگەن بۇۋى ۋە تېۋىپ ئايالنىڭ تەربىيەلىشىگە بەرگەن.گۈلجىمىلخان 14 ياشقا كىرگەندە قەمبەرخان ئالەمدىن ئۆتكەن.بۇنىڭ بىلەن گۈلجىمىلخان ئائىلىسىگە قايتىپ ئۆي ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولغان.ئوتتۇرا ياشقا كەلگەندە ئاياللارنىڭ قايتا-قايتا تەلەپ قىلىشى،يۇرتتا تېۋىپلارنىڭ قىس بولۇشى ۋە ئاياللارنىڭ ئەر تېۋىپلارغا كۆرۈنىشنىڭ بىئەپلىكى

توپەيلىدىن گۈلجىمىلىخان تەدرىجىي ئائىلىسىدە تېۋىپلىق بىلەن شۇغۇللانغان.ئۇنىڭ ئاياللارغا خاس كېسەل داۋالاش ،بەرلىك ئۇسۇلدا دورا تەييارلاش ،بىمارلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ماسلىشىپ بېرىشىنى قولغا كەلتۈرۈش،ھۆسىن تۈزەش بۇيۇملىرى ۋە كېسەل داۋالاش ،تۇغۇتنى ئاسانلاشتۇرۇش قاتارلىق ساھەلەردىكى ئىشلىرى كىشىلەر ئارىسىدا بەلگىلىك ئابرويغا ئېرىشكەن. يۇرتداشلار ئۇنى ‹تىلى شىپا تېۋىپ› دەپ تەرىپلەشكەن. ئۇ 1910 ـ يىلى ئۆز يۇرتىدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

گۈلجىمىلىخاننىڭ تېۋىپلىق ماھارىتى ئالاھىدە بولغاچقا، ئۇنىڭغا كېسەل كۆرسەتكىلى كېلىدىغانلار ۋە ئۇنىڭ قولىدا شىپا تاپقان بىمارلار ناھايىتى كۆپ بولغان.

كونا جەمئىيەتتە ئاياللار ئۆزلىرىنىڭ كېسىلىنى بەك يوشۇرۇن تۇتقان. شۇڭا، تېۋىپقا كۆرۈنۈشتىمۇ كۆندۈزلىرى بارالماي، كەچلىرى بېرىپ داۋالانغان. شۇڭا، ئايال تېۋىپلارنى ئەرلەر دېگەندەك كۆزگە ئىلماي، ئۇلارنىڭ كېسەل داۋالىشىغا ئىشەنمىگەن ئۇلارنى داخان، پېرىخۇن دەپ ئاتىغان. گۈلجىمىلىخان ياش چاغلىرىدا ئېغىر ئىجتىمائىي بېسىم ئاستىدا تېۋىپلىق بىلەن شۇغۇللىنالمىغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئېرىنىڭ كاللىسىدىن ئۆتكۈچە كېسەلنى سىڭلىسىنىڭ ئۆيىدە مەخپىي كۆرگەن. شۇنداقلا ئۇزاق يىللارغىچە يۇرتتىكى ئەرلەردىن يوشۇرۇن تۇتقان. ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ‹شىپائىي خاتۇن› ناملىق تىببىي رىسالە يېزىپ قالدۇرغان. ئۇنىڭ بەزى مەزمۇنلىرىنى ئورۇق ـ تۇغقانلىرى خاتىرلەپ قويغاندىن باشقا، بۇ كىتابنىڭ ئىز ـ دېرىكى يوقالغان.

ئانارخان

ئانارخان تەخمىنەن 1914-يىللار ئەتراپىدا قەشقەردە ياشاپ ئۆتكەن ئۇيغۇر قىزى.ئۇنىڭ هايات ئىزلىرى هەققىدىكى مەلۇماتلار خەلق ئارىسىدا «ئانارخان پاجىئەسى»دەپ خاتىرىلىنىپ كەلگەن.

ئۇنىڭ پاجىئەسىنى شۇ دەۋرلەردە قەشقەرگە ئون نەچچە يىل هۆكۈمرانلىق قىلىپ،زالىملىقى،شەهۋەتپەرەسلىكى بىلەن سىپسىق نامى پۇر كەتكەن ۋە ئۇيغۇر خەلقىگە،جۈملىدىن ئۇيغۇر قىز-ئاياللىرىغا كەلتۈرگەن خورلۇقلىرى بىلەن قان قەرزگە بوغۇلغان ماتتەيدىن باشلاش مۇمكىن.ئەينى دەۋردە ماتتەي هەققىدە :

ساۋخۇ يولى قومۇشلۇق،

ئوغاق سېلىپ باققان يوق.

14يىللاپ شەهەر سورىغان

ماتتەيدەك زالىم يوق ...

دېگەن قوشاقلار زالىملىقتا هېچكىم ماتتەيدەك بولمىغانلىقىنى تەسۋىرلەپ تۇرۇپتۇ.

مافۇشىڭ(ماتتەي) ئىسلامي ئېتى مۇهەممەد يۈنۈس،خەلق ئۇنى يۈنەنما دەپمۇ ئاتاشقان.ئۇ ئۇچىغا چىققان شەهۋەتپەرەس بولۇپ،ئەيشى-ئىشرەتكە قاتتىق بېرىلگەن ئىپلاس ئىدى.ئۇ قەشقەردە تۇرغان مەزگىلدە كۆپلەپ خوتۇن ئالىدۇ.بۇ چاغلاردا ئەل ئىچىدە« ماتتەينىڭ 40 خوتۇنى بار»دېگەن سۆز مەشهۇر ئىدى.ئۇنىڭ ئۆزىگە قاراشلىق هەرەمخانىسىدا كۆپلىگەن قىز-چوكانلار، قول-دېدەكلىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىپپەت-نومۇسلىرى ئاياغ ئاستى قىلىناتتى. ئۇنىڭ يانچىلىرى ياخشىچاق بولۇش ئۈچۈن خەلقنىڭ چىرايلىق قىزلىرىنى ئالداش، زورلاش، ئازدۇرۇش، ئوغۇرلاشتەك ئۇسۇللار بىلەن ئۇنىڭغا سوۋغات قىلىپ تۇراتتى. ئانارخان ئەنە شۇ تالاي خورلانغان قىز-ئاياللارنىڭ

بىرسى ئىدى. ئۇ شۇ ئېچىنىشلىق پاجىئەلەرنىڭ قۇربانىغا ئايلانغاندىن كېيىن(ئەپسۇسكى ئۇنىڭ تەپسىلىي ئەھۋالىنى بىلىشكە ئامالسىز قالدىم) .....ئۇلارنىڭ ئىپلاس چاڭگىلىدىن مىڭ تەسلىكتە قېچىپ قۇتۇلغانلىقى،لېكىن ئاخىر قايغۇ-ھەسرەت ئىچىدە ئۆزىنى دەرياغا تاشلاپ ئۆلۈۋالغانلىقى ئۇ ھەققىدىكى بىزگە مەلۇم بولغان ئازغىنا تەپسىلات بوپ قالدى.

تاتلىقخان

يەنە شۇ ئىپلاس،باندىت تۇڭگانلارنىڭ زىيانكەشلىكلىرىگە ئۇچرىغان قەھرىمان قىز تاتلىقخان ھەم قەشقەر گۆزەللىرىدىن بىرىدۇر.

باندىت تۇڭگان ئەسكەرلىرى ئىنسان قېلىپىدىن چىققان ۋەھشىيلىكلەر بىلەن قەشقەر شەھرىدە 3 كۈنلۈك قەتلىئام يۈرگۈزگەندە نۇرغۇن خوتۇن ـ قىزلار ئاتا- ئانا، قېرىنداشلىرىنىڭ ئالدىدا باسقۇنچىلىققا ئۇچراپ نەيزىلەپ ئۆلتۈرۈلگەن. شۇنداق ۋاقىتتا ساھىبجامال قىز تاتلىقخان ئەقىل ئىشلىتىپ، تۇڭگان ئەسكەرلىرىگە ناز قىلىپ ئايرىم ئۆيگە ئېلىپ كىرىپ پىچاقلاپ ئۆلتۈرگەن. 12 ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ بولغاندا سىزىلىپ قېلىپ ئېتىۋېتىلگەن.

لالە

ۋاپادار،قەھرىمان ئۇيغۇر قىزلىرىدىن بىرى بولغان لالە 1850-يىللار ئەتراپىدا ياشاپ ئۆتكەن،بولۇپ كۇچاردا تۇغۇلغان.ئۇ 1850-يىللىرى چىڭ سۇلالىسىنىڭ چېكىدىن ئاشقان زۇلۇم-كۈلپەتلىرىگە چىدىماي كۇچادىكى مۇستەبىت ھاكىمىتەيكە قارشى كۇچا دېھقانلار قوزغىلىڭغا رەھبەرلىك قىلغان مەتپىلى دېگەن كىشىنىڭ قىزى.

1850-يىللىرى چىڭ سۇلالىسىنىڭ زۇلۇم-كۈلپەتلىرىدىن تاقىتى قالمىغان كۇچار دېھقانلىرى كۇچا ئامبىلى ئورچىك ئۈستىدىن ئىلى جىڭجۈنىگە ئەرز ئېيتىش ئۈچۈن مەتلى قاتارلىق ۋەكىللىرىنى تەلەمەت داۋنى ئارقىلىق غۇلجىغا مەخپى ئەۋەتىدۇ.بۇ ئەرز-شىكايەتلەر سوراقسىز ھالدا قېلىۋېرىدۇ.خەلق ئۈستىدىكى ئالۋاڭ-ياساق ھەددىدىن ئېشىپ،دېخقانلارنىڭ ئۆھ دېگۈچىلىكى قالمايدۇ،بولۇپمۇ «قۇشقاچ ئالۋىڭى» ۋە ئۆگەن دەريا ھاشرى خەلقنىڭ قاتتىق غەزىپىنى قوزغايدۇ.«ئۆگەن دەريا ھاشرى»سانسىزلىغان دېھقانلارنىڭ جېنىغا زامىن بولغان بولۇپ،ھاشارچى دېھقانلارنىڭ شۇ كۈنلەردە ئوقۇغان قوشاقلىرى زۇلۇم-كۈلپەتنىڭ قايسى دەرىجىگە يەتكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ:

سۇ ئورنىدا قان ئاقتى،
ئەزىم دەريا ئۆگەندە.
پۇت-قولىمىز چۇشەكلىك،
بېشىمىزمۇ يۈگەندە.

قېنىمىزنى شورايدۇ،
ئورچىك دېگەن نەس ئامبال.

بەگلەر تاۋار-دۇردۇندا،

بىزدە قالمىدى تامبال...

ئەنە شۇنداق رەزىللىكتە چىكىگە يەتكەن ئامبال ئورچىك مەمتىلى باشلىق دېھقانلارنىڭ ئۆزى ئۈستىدىن ئەرز-شىكايەت قىلغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ زەھەرلىك پىلان قۇرۇپ مەمتىلى قاتارلىقلاردىن ئۆچ ئېلىش كويىغا چۈشىدۇ.ئامبالنىڭ ھىلىسىنى سەزگەن مەمتىلى ئۆزىنى قوغداشقا جىددىي تەييارلىنىدۇ.ئامبال بۇنى بىلىپ قېلىپ قاتتىق غەزەپلىنىپ،مەمتىلىنىڭ كۆچىرىقتىكى قوراسىنى مۇھاسىرە قىلىش ۋە قىزى لالەنى يامۇلغا قاماشقا بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ.بۇنى ئاڭلىغان لالە توي قىلىشقا پۈتۈشكەن يىگىتى قۇربان بىلەن كېچىسى كۆچارنىڭ شىمالىدىكى «ھاسا ئاتام»مازىرىغا قېچىپ كېتىدۇ ۋە تىيانشاننىڭ «لالە كۆلى»ئەتراپىدا يوشۇرۇنۇپ يۈرىدۇ.ئورچىك ئۇلارنى تۇتۇش ئۈچۈن چېرىك ئەۋەتكەندە بۇ ئىككى قەھرىمان ئاشىق-مەشۇق كورلىغا قېچىپ كېلىدۇ.ئۇ يەردە مۇستەبىتلەرگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن كورلىلىق پالۋان ئىسلام مۇھەممەتخان ۋە ئۇنىڭ ئايالى سارىخاننىڭ ھامىيلىقىدا بولۇپ يوشۇرۇنۇپ يۈرىدۇ.ئىسلام مۇھەممەتخان لالەنىڭ دادىسى مەمتىلىنىڭ جان-جىگەر بۇرادىرى بولغىنى ئۈچۈن ئۇلارغا باشپاناھ بولۇپ،قوغدايدۇ.لالەنىڭ دادىسى مەمتىلى قاتارلىق دېھقانلار تېزلا ئۆگەن دەرياسى بويىدا قوزغىلاڭ كۆتىرىدۇ.قوزغىلاڭ خەۋىرى كورلىغا ئاڭلانغان ھامان لالە بىلەن قۇربان كورلىدىن كۆچاغا ئاتلىنىپ كۆرەش سېپىگە قوشۇلىدۇ ۋە جەڭ مەيدانىدا شېھىت بولۇپ كېتىدۇ.مەشھۇر«بۇلبۇلجان»قاتارلىق تارىخىي غەزەللەر ئەنە شۇ قەھرىمانلار تەرىپىدىن ئىجات قىلىنغان دېيىلىدۇ.لالە-قۇرباننىڭ قەبرىسى ھازىر كۆچادىكى «مەۋلانا ئەرشىدىن مازىرى»يېنىدا ئىكەنلىكى مەلۇم.

سارىخان

سارىخان يۇقىرىقى لالە-قۇربان ۋەقەسىدە تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن كورلا دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ رەھبىرى ئىسلام مۇھەممەتخاننىڭ ئايالى.

سارىخان يولدىشى بىلەن بىرگە لالە-قۇربانىنى پۈتۈن كۈچى بىلەن زالىم ھۆكۈمرانلاردىن قوغداپ قالىدۇ.لالە-قۇربان شېھىت بولۇپ كەتكەن ئۆگەن دەريا بويىدىكى كۈچا دېھقانلار قوزغىلىڭى بىلەن تەڭ ۋاقىتتا،يەنى 1860-يىلى 6-ئاينىڭ 13-كۈنى تازا تومۇز مەزگىلىدە سارىخاننىڭ يولدىشى ئىسلام مۇھەممەتخانمۇ ئاقسۇ بايدا قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن ئەيسا گۇمبەز،ئۆگەن دەريا بويىدا قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن مەمتىلى قاتارلىق بۇرادەرلىرى قوزغىغان مۇستەبىت چىڭ ھۆكۈمرانلىرىغا قارشى قوزغىلاڭنىڭ تەسىرىدە كورلا،لوپنۇرلاردا رەسمىي قوزغىلاڭ كۆتۈردى ۋە كۈچا دېھقانلار قوزغىلىڭى بىلەن بىرلەشكەن زور كۈچ بولۇپ قالدۇ. قوزغىلاڭچىلار يەر-جاھانىي تىترەتكۈدەك ھەيۋە-جاسارەت بىلەن ئۇنىڭلىغان چىڭ لەشكەرلىرىنى ھالاك قىلىدۇ.ئەنە شۇ ئۇرۇش جەريانىدا يولدىشى بىلەن تەڭ كۈرەش سېپىگە ئاتلانغان باتۇر،ۋاپادار سارىخان ۋە ئۇنىڭ ئاررۇلۇق ئوغلى شىرئەلىخان شېھىت بولۇپ كېتىدۇ.

باشئەگىم يېنىدا مەشھۇر «قالغا مازىرى»نىڭ شەرقىي جەنۇبىي ۋە كورلىنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىگە بىر نەچچە چاقىرىم كېلىدىغان تاغ ئېدىرلىقى بولۇپ،بۇ جاي ئىنتايىن گۈزەل مەنزىرىلىك ۋە ساپ ھاۋالىق بىر جاي. سارىخان ۋە ئۇنىڭ ئوغلىنىڭ جەستى دەل شۇ تاغ باغرىغا قويۇلىدۇ. شۇندىن كېيىن بۇ جاي «تاغ سارىخان»دەپ ئاتىلىپ كېلىدۇ. بۇ يەردىكى ساپ ھاۋالىق تەبىئەت كىشلەر ئۈچۈن سەيلىگاھ ۋە «تاۋا بۇلقۇددۇس» بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

مايسخان

مايسخان كېسەل داۋالاشتا ھايۋانلارنىڭ گۆشى، كاللا-پاقالچاق، ئۆپكە-ھېسپىلىرىنىڭ رولىنىڭ چوڭلۇقىنى كەڭ تەرغىپ قىلغان داڭلىق ئايال تېۋىپلارنىڭ بىرى.

ئۇنىڭ ئەسلى يۇرتى ۋە تۇغۇلغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. 1895-يىللىرى ۋاپات بولغان. قەشقەر بەشكېرەم بەگلىكىنىڭ تۇتورك دېگەن يېرىدە ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان قوشۇمچە كېسەل داۋالاپ داڭ چىقارغان.

مايسخان ئۇزۇن مۇددەت قوي، ئات، ئۆچكە، كالا، تۆگە قاتارلىق چارۋىلار ئارىسىدا يۈرگەن بولغاچقا ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيىتىنى چوڭقۇر كۆزەتكەن. ئۇ ھەرقانداق كېسەلگە قوي گۆشى شىپا دەپ قارىغان. سوغۇقى ئېشىپ كەتكەن ئادەملەر كاللا-پاقالچاق ئىستېمال قىلىشى، لېكىن مەلۇم ۋاقىت ئىستېمال قىلىپ ئۆزىنى سىناپ بېقىشى،ئۇزاق مۇددەت ئىستېمال قىلماسلىقى كېرەك، دەپ ھېسابلىغان. ئۇ ئادەملەرنىڭ ئىچكى ئەھۋالىغا قاراپ ، ھايۋانلارنىڭ شۇ خىل ئەزالىرىنى پىشۇرۇپ يېيىشنى بۇيرىغان.

مايسخان ھايۋان تېرىسىنىڭ ئىسسىقلىق ساقلاش خۇسۇسىيىتىگە ئاساسەن سوزۇلما خارەكتېرلىك كېسەللىكلەرگە گىرىپتار بولۇپ قالغانلارنى كېسەل تۈرىگە قاراپ، تۈرلۈك ھايۋانلارنىڭ تېرىسى، يۇڭىدا كىيىم-كېچەك قىلىپ كىيىشنى تاپىلىغان. مايسخان قۇشلارنىڭ ئادەملەر ئۈچۈن ئىنتايىن كېرەكلىك ئىكەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ كۆپىنىڭ گۆشى ۋە باشقا ئەزالىرىنىڭ ئادەملەر ئۈچۈن كېرەكلىك ئىكەنلىكىنى كېسەل داۋالاش جەريانىدا ئىسپاتلىغان. ئۇزاق مۇددەت كېسەللىك سەۋەبىدىن يېتىپ ئاجىزلاپ كەتكەن، تۇغۇتتىن تۇرغان ئاياللارنى قوي، بۆرە تېرىسىگە ئېلىشنى تاپىلىغان. بۇ خىل ئۇسۇل بىلەن نۇرغۇن كېسەللەر شىپا تاپقان. قۇلاققا سۇ كىرىپ كەتكەن ياكى پاڭقۇش بولۇپ قالغان

كىشىلەرگە قوينىڭ پاقالچىقىنى ئۆكلەپ تۆيىقىنى چىقىرىپ ئىسسىق چىغىدا قۇلىقىغا يېقىشقا بۇيرىغان. بۇ خىل ئۇسۇل بىلەن بىر مۇنچە كېسەللەرنى ساقايتقان. قاغىنىڭ مېڭىسىدە قۇۋۋەت دورىسى ياساپ، زەئىپلىشىش كېسىلىگە شىپا تاپقۇزغان.

مايسخاننىڭ بۇ خىل داۋالاش ئۇسۇلى ھەم ئاددىي ھەم ئەمەلىي بولغاچقا، ئۇنىڭغا كۆرۈنىدىغانلار بەك كۆپ بولغان. بەشكېرەم، قوغان، ئاتۇش قاتارلىق جايلاردىن كېلىدىغانلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىگەن. ئۇ كېسەللەردىن ھەق ئالمىغان. بەلكى، يىراقتىن كەلگەن نامراتلارغا ئاش-تاماق بەرگەن. شۇنداق بولغاچقا ، ئۆمۈر بويى غورىگىل تۇرمۇش كەچۈرۈپ ئالەمدىن ئۆتكەن.

خەلچە بانۇ

خەلچە بانۇخانىم قەشقەر تۆرەيارباغ مەھەللىسىدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن، ھايات كەچۈرگەن. ئانىسى، ئاچىلىرى بىر ئۆمۈر قەشقەردە ئاياللار نەغمىچىسى بولۇپ، توي - تۆكۈن ۋە ئاياللار ئولتۇرۇشلىرىدا مۇقام ئېيتىپ، نەغمە قىلىپ، ئۇسسۇل ئويناپ شۆھرەت قازانغان. خەلچە بانۇ 30 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا 50 ياشلاردىن ئاشقان ئېگىز بويلۇق، زىلۋا، تەقى - تۇرقى كېلىشكەن، سۇلكەت - سۇباتلىق، مىجەزى ئوچۇق، مېھماندوست ئايال ئىدى. كىشىلەر ئۇنى خەلچە بانۇ خانىم دەپمۇ ئاتايتتى. خەلچە بانۇ تەخمىنەن 1890 - يىللىرى تۇغۇلغان. سارى پىيپەك،خەلچە «دىك - دىك» (بۇ ئايال شوخ ئۇسسۇلچى بولغانلىقى ئۈچۈن «دىك - دىك» دەپ ئاتالغان)، ھاشى «كوممۇنىست» (بۇ ئايال 1924 - يىلى ئوتتۇرا ئاسىيادىن قايتىپ كەلگەن. ئۇ زامانىۋى كىيىنىدىغان، يۈزى

ئوچۇق يورىدىغان ۋى سوۋېت ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىنكى يېڭىلىقلارنى سۆزلەپ بېرىدىغان بولغاچقا، كىشىلەر تەرىپىدىن «كومموۇنىست» دەپ ئاتالغان) قاتارلىقلار بىلەن بىر گۇرۇپپا ئەلنەغمىچىلەر ئىدى. خەلچە بانۇ ساتار، تەمبۇر، دۇتار، راۋاب قاتارلىق سازلارنىڭ ئۇستىسى، داڭلىق ئۇسسۇلچى ھەم مۇقامچى بولۇپ، سارى پىيپەك تەمبۇرچى، راۋابچى ھەم ناخشچى ئىدى. خەلچە «دىڭ» - دىڭ» بولسا مۇشۇ گۇرۇپپىنىڭ ئۇسسۇلچىسى بولۇپ، ھاشى «كومموۇنىست» يېڭى زامان ناخشىچىسى، ئۇسسۇلچىسى، چاقچاقچىسى ۋە قىزىقچىسى ئىدى. ئۇلار قەشقەردىكى ئاياللار بەزمىلىرى، توي - تۆكۈن، يۈز ئاچقۇ، چاچقوشاق ئولتۇرۇشلىرىغا دائىم تەكلىپ قىلىناتتى، ئۇ يەردە نەغمە قىلىپ، ئۇسسۇل ئويناپ، مۇقام ئېيتىپ، ئولتۇرۇش ئەھلىگە خۇشاللىق بېغىشلايتتى. خەلچە بانۇ مۇزىكىغا كامىل، خۇش نەپەس، خەلقنىڭ كوچا ناخشىلىرىنى تاۋلاپ قېلىپلاشتۇرۇشقا ماھىر مۇقامچى ئايال ئىدى. ئۇ ھەرقانداق ناخشىنى باشلاشتىن ئىلگىرى تەمبۇر ياكى ساتارغا تەڭكەش قىلىپ، بىر - ئىككى مۇقام ئېيتىپ ئۇلۇغلار - ئۇستازلارنىڭ روھىغا ئاتاپ دۇئا قىلىشنى ئۇنتۇمايتتى. خەلچە بانۇ ۋە ئۇنىڭ دوستلىرى ئۇيغۇر كلاسسىك ناخشىلىرى، نەچچە ئەسىرلىك ئۇيغۇر ئاياللار ناخشىلىرىنى ئالاھىدە مەسئۇلىيەتچانلىق بىلەن توپلاپ، رەتلەپ ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئۇلارنى دەۋرىمىزگە يەتكۈزۈپ كەلگۈچىلەر ئىدى. شۇنداقلا ئۇلار قېلىپلاشتۇرغان يېڭى زامان ناخشىلىرىمۇ ئاز ئەمەس ئىدى. 1937 - يىللىرى ماخۇسەن باندىتلىرى قەشقەردە بۇلاڭ - تالاڭچىلىق قىلىدۇ. ھەمدە خەلچە بانۇ ۋە ئۇنىڭ ئىككى دوستىنى تۇتۇۋېلىپ ئاياغ ئاستى قىلماقچى بولغاندا، ئۇلار قەتئىي قارشىلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن چاناپ ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ.

چىن مودەن

سۆزلىمەكچى بولغىنىمىز ئەل ئارىسىدا چىن مودەن دەپ تونۇلغان قۇمۇل گۈزەللىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ ھەقىقىي ئىسمى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات بولمىغان.ئۇ ھەققىدىكى ھېكايىلەردە گۈلئايلا-گۈلخان-گۈلبانۇ-شەرۋانۇم...دېگەندەك ئىسىملىرى بارلىقى مەلۇم .

تەخمىنەن مىلادى 1907-يىللىرى ، مەنچىڭ خاندانلىقى غەربى دىياردىكى يەرلىك ۋاڭلارنى چارلاپ كېلىشكە بىر باش مۇپەتتىش بېگى ئەۋەتىدۇ. (بۇ ئەمەل ئەينى زاماندا «چىڭ چەي دارىن» دەپ ئاتىلاتتى) ۋە قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇتنىڭ داغدۇغىلىق كۈتۈۋېلىشىغا ئېرىشىدۇ..

يالاقچى شامەخسۇت بۇ ئەمەلدارنى ئوردىدا بىرنەچچە كۈن مېھمان قىلىپ ، ئۇيغۇر قىزلىرىنى ئۇنىڭغا ھەدىيە قىلىدۇ بۇ توڭگۇز ئەمەلدار ئوردىدا ئويناپ زېرىكىپ ، شامەخسۇتقا يېزىغا بېرىش ئارزۇسىنى ئېيتىدۇ.

شامەخسۇت ئۇنى ئېلىپ ئۆزىنىڭ باغداشتىكى يېزىلىق ئوردىسىغا ئېلىپ چىقىدۇ ھەمدە چىقىشتىن بۇرۇن شۇ يەردىكى 15ياشتىن 25ياشقىچە بولغان ياش قىزلارنى تۇتقۇن قىلىشقا ھەم ئوردىغا ئەكىلىشكە مەخپى بۇيرۇق بېرىدۇ.

يالاقچى چېرىكلەر بىردەمدىلا شۇ يەردىكى قىز ، چوكان ، ئىشقىلىپ ياش ئايال ئەۋلادىنىڭ ھەممىنى تۇتۇپ ئوردا بېغىغا سولاپ قويىدۇ.

شا مەخسۇتنىڭ باغداشتىكى مىراقۇلى (يىلقىچىسى) تۆمۈر بوسۇقنىڭ ئەمدىلا 15كە كىرگەن گۈزەل ئەخلاقلىق قىزى گۈلئايلا مۇشۇ قاتاردا تۇتقۇن قىلىنىدۇ ، ھەرقانچە قارشىلىق قىلىسمۇ بىچارە ئاجىز قىز ئۇلارنىڭ رەھىمسىز قامچىسىغا بەرداشلىق بېرەلمەيدۇ ھەمدە باشقىلارنىڭ ئۇ يەرگە ئاپىرىلىپ ئۆزلىرىمىزنىڭ ئۇسۇلىنى ئويناپ بولۇپلا قايتىپ

كېلىدىكەنمىز دېگەندەك گەپلىرى بىلەن مەجبۇرەن ئۇ يەرگە ئاپىرىلىدۇ.

گۈلئايلا ئەشۇ يۇرتتا يۇرت ئەركىسى بولۇپ ، گۆزەل ،ئەخلاقلىق ، باتۇر بولغاچقا خەلقنىڭ ياخشى كۆرۈشىگە ئېرىشكەن ساھىپجامال قىز ئىدى. ئىپلاس شا مەخسۇت ھېلىقى توڭگۈزنى باشلاپ چىقىپ شەرىپىگە داغدۇغىلىق زىياپەتلەرنى بېرىدۇ زىياپەت خىراجەتلىرىنى يەرلىك خەلقتىن تىرىلدۇرۇش ئۈچۈن ئاستىرتتىن ئادەم ئەۋەتىدۇ.

داغدۇغىلىق زىياپەت داۋامىدا ئۇيغۇر قىزلىرىنى قامچىلاپ مەجبۇرى ئۇسۇلغا چۈشۈرىدۇ،بۇلارنىڭ ئارىسىدا گۆزەل قىز گۈلئايلانىمۇ بوش قويمايدۇ.بىچارە قىزنىڭ كۆز يېشى ۋە ئاھۇ زارىغا پەقەت رەھىمسىز قامچىلار بىلەن جاۋاپ قىلغان مۇناپىق جاللاتلار ئۇنى مەجبۇرى ئۇسۇلغا سالىدۇ.

خۇددى بۇلۇتلار ئارىسىدا مۆڭلىنىپ يۈرگەن ھىلال ئايدەك ، غەمكىن چىراي بۇ قىزنىڭ گۆزەل ھۆسنى مەيداندىكى ھەرقانداق كىشىنىڭ ئەقلىنى لال قىلىدۇ.

ئۇنىڭ ھۆسنىدىن ئۆزىنى يوقاتقان ھېلىقى ئەمەلدار : «پاھ پاھ شا دارىن قۇمۇل دىيارىدا جەننەت پەرىلىرى باركەن ئەمەسمۇ پاھ ، بۇقىز مودەنگۈلنىڭ ئۆزىكەن مودەن مودەن» دەپ شۆلگەيلىرىنى ئېقىتىپ ۋالاقشىپ كېتىدۇ..

شا مەخسۇت تەرجىمانى ئارقىلىق ئۇ ئەمەلدارنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ قاقاھلاپ كۈلۈپ كېتىدۇ ھەم ئۇنىڭدىن بۇ قىزغا كۆڭلى بولسا ئېلىپ كېتەمدىكىن؟دەپ سورايدۇ.

ئاللا بىچارە قىزنىڭ تەلىيىگە ، ئۇ مۇناپىق ئەمەلدار ھۆكۈمەت ئىشىنى مۇھىم بىلىپ : ھازىرچە تۇرۇپ تۇرسۇن ، سەل چوڭ بولغاندىن كېيىن ئېلىپ كېتەي دېگەندەك مەنىلەردە بىر گەپلەرنى دېيىشىدۇ.

شۇندىن ئېتىبارەن گۈلئايلانىڭ ئىسمى قۇمۇل دىيارىدا چىن مودەن دەپ ئاتىلىدۇ. شامەخسۇت باغداشتىن قايتار چاغدا ،ئوردا بېگى يولۋاسقا : چىن مودەننى تۇتۇپ ئوردىغا ئاپىرىشنى ، ئۇنى مۇپەتتىش بېگىگە سوۋغا قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. بۇ خەۋەر چاقماق

تېزلىكىدە پۇتكۇل ئەلگە تارقىلىدۇ.

گۈلئايلا بىلەن كىچىكىدىن بىللە چوڭ بولغان پادىچى يىگىت ئاق تۇرسۇننىڭ قەلبى ئالىلبۇرۇن چىن مۇھەببەت بىلەن گۈلئايلاغا باغلانغان ئىدى. ئۇلار بەختلىك كۈنلەرنىڭ كېلىشىنى كۈتۈپ تۇرغان پەيتلەردە ئاڭلىغان بۇ شۇم خەۋەر ياش ئاق تۇرسۇنغا قاتتىق تەسىر قىلىدۇ.

خەۋەرنى ئاڭلاپ ئۇزاق ئۆتمەيلا ، ئوردا نەۋكەرلىرى چىن مودەننى ئوردىغا ئېلىپ ماڭىدۇ،

ئۇيغۇر قېنى سىڭگەن ياش، قارام يىگىت ئاق تۇرسۇن بىرنەچچە دوستلىرى بىلەن باغداش داۋانىدا بىچارە قىزنى قۇتقۇزۇشقا ھەركەت قىلىدۇ.

ئوتتۇرىدا قاتتىق ئېلىشىش بولىدۇ ، ئارلىقتا چىن مودەنگە ئوقيا تېگىپ قانغا مىلىنىدۇ . ئاق تۇرسۇننىڭ قەلبى ئۆرتىنىپ ئۇ قىزنى قۇچىقىغا ئېلىپ تۇرىشىغا ، پۇرسەتپەرەس نامەرت چېرىكلەر ئۇنى ئارقا تەرەپتىن تۇتىۋېلىپ باغلىۋالىدۇ.

شا مەخسۇت بۇلارنى ۋەھشىلەرچە ئۆلتۈرۈپ سازايى قىلىدۇ ھەمدە جەمەت ۋە دوستلىرىنىمۇ نومغا سۈرگۈن قىلىدۇ.

شۇ ۋەقەدىن كېيىن ، خەلق ئارىسىدا چىن مودەننى ئەسلەپ نۇرغۇن قوشاقلار پەيدا بولىدۇ ، خەلق شا مەخسۇتقا بولغان نەپرىتىنى مۇشۇ قوشاقلار ئارقىلىق ئىپادىلەيدۇ.

گۈلئايلا 15 ياشتا،

چىن مودەن دەپ ئاتالغان..

شامەخسۇتنىڭ قولىدا ،

قىزىل قانغا بويالغان.

بۇيىل باغداش بىغىدا ،

ئۆششۈك تەگدى غورىغا..

جاللاتلار ئېلىپ ماڭدى،

چىن مودەننى ئۆردىغا.

چىن مودەننىڭ يۈرۈشى،

جەرەندەك چاققان.

شا مەخسۇت يىلان بولۇپ،

بىچارىنى چاققان.

يۇقارقىلارنى ئوقۇغان ھەرقانداق ئۇيغۇرنىڭ يۈرىكى تىترىمەي ، گۈلئايلا ۋە ئاق تۇرسۇن ۋەكىللىكىدىكى ئەينى دەۋردىكى سان ساناقسىز بەختسىز ئۇيغۇر قېرىنداشلىرىمىزغا ھېسداشلىق قىلماي تۇرالمايدۇ.

شۇنداق ، مۇشۇلار بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز ئىدى، قورقماس، تىز پۈكمەس، سەممى ،ھايالىق يىگىت قىزلىرىمىز ئىدى.

تۆۋەندىكىسى يەنە بىر مەنبەدىن چىن مودەن قىسسىسى:

چىن مودەن تىراگېدىيىسى

(1760-1740)

خانلىق يۇسۇپ بەگنى ۋاڭلىققا ئۆستۈرۈش بىلەن كىبىرسى بىراقلا ئۆسۈپ ، ئۆز

تۆھپىلىرىگە تەمەننا قويۇش ئارقىسىدا كەڭ ئامىدىن يىراقلاپ كەتتى . كەيىپ ــساپا ، ئەيش ــئىشرەتكە بېرىلىپ ، رەھىمسىز بىشەمگە ئايلاندى .

قومۇل ۋاڭلىقىنىڭ باغداشتىكى‹‹تۆمۈر چارۋا ›› باققۇچىسى ــ تاشپولات مىراقۇلنىڭ قىزى شەرۋانوم ‹‹ ياقۇپ قىزى چىن مودەن ››تىراگېدىيىسى مانا مۇشۇ يۇسۇپ ۋاڭنىڭ ئېغىر قانلىق تارىخى جىنايى قىلمىشلىرىنىڭ تىرىك گۇۋاھچىسىدۇر .

مىلادى 1760-يىلى ، باھار پەسلى . باغداشقا چىققان ساناقچى بەگلەر ، ۋاڭنىڭ <<تۆمۈر چارۋا >>سىنى باقىدىغان مىراقۇل تاشپولاتنىڭ 20 ياشلىق قىزى شەرۋانەمگە *(بەزى تارىخى ماتېرىياللاردا گۈلخان ياكى گۈلبانۇ دوپ ئېلىنغان) كۆزى چۈشۈپ قالدى . شەرۋانەم ئاي دېسە ئاي ئەمەس . كۈن دېسە كۈن ئەمەس ، گۈزەللىكتە تەڭداشسىز ساھىپجامال بولۇپ ، ئەقىللىق ، زېرەك ، ناخشا ـ ئۇسۇلغا ماھىر ، لاتاپەتلىك ، بەئەينى پۈرەكلەپ ئېچىلغان گۈلدەك ،نەپىس ياسالغان جانان چىنىدەك شەرم ـ ھايالىق ، ئەدەپ ـ ئەخلاقلىق قىز ئىدى . يىراق ـ يېقىندىكى نى- نى يىگىتلەر ئۇنىڭغا ئاشىق بىقارار ئىدى . قىزنىڭ ئىشقىدا كۆيۈپ قىلدەك تولغىناتتى، ئۇلار ئۆچ ۋاق غىزا ئورنىغا دەردۇ ـ پىراق يېيىشەتتى ، ئاھۇ ـھەسرەت چېكىشەتتى . گويا دەرۋىشلەردەك سەۋدايا بولۇپ ، ياقا يىرتىپ يىغلىشاتتى ، كۆكرەكلىرىنى مۇزدەك يەرگە يېقىپ ، كۈن ـ تۈنلەپ يېتىشاتتى . ئەنە شۇ يىگىتلەرنىڭ ئارىسىدا مەردان ئىسىملىك باتۇر بەرنا يىگىت بار ئىدى . ئۇلار كىچىكىدىن بىللە ئويناپ چوڭ بولغان ، قەلبى رىشتىسى بىر بىرىگە باغلانغان ، ئۆمۈرلۈك مەشۇق بولۇشقا ئەھدىلەشكەن ـ ئاشىق مەشۇق ، لەيلى ـ مەجنۇنلاردىن ئىدى .گويا تىپتىنچ كۆل سۈيىدە لەرزان ئۈزۈپ يۈرگەن ئاققۇلاردەك بىر بىرىگە زەپمۇ يارىشاتتى .ئۇلارنىڭ بىرى باغداش بېغىنىڭ گۈلى بولسا ، يەنە بىرى بۇ باغنىڭ سادىق باغۋىنى ، باتۇر قورۇقچىسى ئىدى.

مانا مۇشۇ گۈلگە يۇسۇپ ۋاقىنىڭ كۆزى چۈشتى . ساناقچى بەگلەرنىڭ قىزنى سۈپەتلەپ تەرىپلەپ ئېيتقان قەسىدە ـ قوشاقلىرى ئۇنىڭ قەلبىدىكى ئارزۇ ـ ھەۋەس ئوتلىرىنى قوزغىتىپ، يۈرىكىدە چايان قاتىراتتى .شۇنىڭ بىلەن قۇدرەتلىك بىر قول رەزىللىك ئىچىدىن سۇغۇرۇلۇپ چىقىپ گۈلگە تاشلاندى ، باغلار خازان بولدى ، كۈن بىلەن تۈننىڭ ئورنى ئالماشتى ، ئاي يۈزىدە قارا داغلار پەيدا بولۇپ ، كۆز ياشلار دەريا ـ دەريا بولۇپ تاشقىنلىدى ...

يۇسۇپ ۋاقىنىڭ بۇيرۇقىغا ئاساسەن 20 نەچچە نەۋكەر شەرۋانومنى ئوردىغا ئالغىلى باغداشقا چىقىدۇ . بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان مىراقۇل تاشپولات ئارزۇلۇق قىزى شەرۋانومنى تۇتقىلى چىققانلىقىنى ئاڭلاپ ئۇنى شۇئان تاققا قاچۇرىۋەتكەنىدى ...

شۇ چاغ شەرۋانوم باغداش تاغلىرى ئارىسىدا گاھ يىقىلىپ ، گاھ ئۆمىلەپ قېچىپ كىتىۋاتاتتى .بىر توپ ئاتلىق نەۋكەرلەر گويا چىل بۈرىدەك ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئىز قوغلاپ كېلىۋاتاتتى . قاچا ـ قاچا باغداش تېغىنىڭ ئېلىش بېششى (باغداشنىڭ شىمالىدىكى جاي ئىسمى) دىگەن يېرىگە كەلگەندە نەۋكەرلەرنىڭ قورشاۋىغا چۈشۈپ قالدى . نەۋكەرلەر قولىدا تۆمۈرنىڭ سۇنىقى بولمىغان شەرۋانۇمنى چەمبەرچەس باغلاپ ئاتقا غانجۇغىلاپ ئارتتى . شەرۋانۇم يۇلقۇنۇپ تىركەشتى ، ئۇنىڭ كۆزلىرىدە غەزەپ ـ نەپرەت ئوتلىرى قېتىپ قالغانىدى . قەلبىدە « ئۆلسەممۇ باش ئەگمەيمەن » دىگەن بىر ئىستەك لاۋۇلداپ يانماقتا ئىدى .

نەۋكەرلەر شەرۋانۇمنى ئېلىپ ماڭدى . ئەل ـ يۇرت ، ئاتا ـ ئانا قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ ئامال قانچە؟ ....كىشىلەر كەينىدىن تولايتى ئېغىز *(باغداشنىڭ جەنۇبىدىكى جاي نامى) غىچە ئەگىشىپ يىغا ـ زارە بىلەن ۋىدالاشتى .

نەۋكەرلەر شەرۋانۇمنى ۋاڭ ئوردىسىغا ئېلىپ كېلىپ ئىنىكئانا لەيلىخانغا تاپشۇرىدۇ . بۇ چاغ شەرۋانومنىڭ ئۈستى ـ بېشى قانغا بويالغان ، چاچلىرى چۇۋۇلغان ،

كىيىملىرى يىرتىلغان ، ئاۋالقى گۈزەل رۇخسارى قاپقارا چاك ـ تۇزان ، لايلارغا مىلەنگەن هالەتتە ئىدى .ئىنىكئانا لەيلىخان شەرۋانۇمنى هامامدا يۇيۇپ ، ئۈستى بېشىغا چىرايلىق كىيىم ـ كېچەكلەرنى كىيگۈزدى ـ يۇ ، هاك ـ تاك قالدى ، چۈنكى ئاي دىسە ئاي ئەمەس ، كۈن دېسە كۈن ئەمەس پەرىشتە سۈپەت ساهىپجامال بۇ قىزنى كۆرۈپ ، .ئىنىكئانا لەيلىخان ئىختىيارسىز هالدا :

ـ قىزىم ، ئۆزلىرى ئادەمزات ئەمەس ، پەرىشتە ئىكەنلا ، مودەنگۈلگە ئوخشايدىكەنلا دەۋەتتى .(بەزى ماتىرىياللاردا ۋاڭ كاتىپى (چىن) شەرۋانۇمنى كۆرۈپ ‹‹ ئاجايىپ گۈزەل ئىكەن ، مودەنگۈلگە ئوخشايدىكەن ››) دەپ تەرىپلىدى .شۇندىن ئېتىبارەن ‹‹ چىن مودەن ›› دىگەن بۇ ئىسىم ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا كۆچۈپ ، مەڭگۈلۈك يالداما بولۇپ قالدى .

شەرۋانومنىڭ داڭقىنى ئاڭلىغان ۋە ئۆزىنى كۆرگەن ۋاڭنىڭ كىچىك تىللىرى چاككىلداپ ، تاقتى ـتاق بولدى ، شۇئان ئۇنى ئەمرىگە ـتوقاللىققا ئالماق بولۇپ ئالدىرىدى .، بىراق چىن مودەننىڭ ۋاڭغا مەيلى ، قارار كۆزى يوق ئىدى ، يۈرىكىدە ‹‹مەردان ، مەردان !...›› دىگەن بىرلا ئوي غەلىيان كۆتىرەتتى . ئۇ زالىملارغا بوي بەرمەس قەيسەر قىز ئىدى ، ئۇلۇشكە رازىكى ، يۈسۈپ ۋاڭغا بېقىنماس ئىدى . ئۇ دائىم ۋاڭ ئوردىسىنىڭ ئىگىز سېپىلى ئۈستىگە چىقىپ ، باغداش تاغلىرىغا تەلپۇنۇپ ، قان ـ زار يىغلايتتى ، قوشاق ئېيتاتتى :

ئىچىم توشتى دەرتلەرگە ،
قان يىغلايمەن سەهەرلەردە .
ئۇچقىلى قانات بەرسە ،
تۇرمايمەن قۇمۇل شەهرىدە .

باغداش تاغنىڭ باغرىغا ،

ئاقتى يامغۇر تامچىسى .

سىز بىلەن مېنى ئايرىغان ،

يۈسۈپ ۋاڭنىڭ قامچىسى .

چىن مودەن كېچە ــ كۈندۈز قوشاق ئېيتاتتى ، كۆزلىرىدىن قار ــ يامغۇر تۆكىلەتتى ، زالىملارغا غەزەپ ــ نەپرەت ياغدۇراتتى . ئىنىكئانا لەيلىخاننىڭ قىزغا ھېسداشلىقى قوزغالدى ،گويا ئۆز قىزىدەك چىن مودەننى باغرىغا بېسىپ يۇم ــ يۇم يىغلىدى .

مەن ئۆلسەم ئۆلۈكۈمنى ،

تاغدا قويۇڭلار.

تاغ يولى يىراق كەلسە ،

باغدا قويۇڭلار .

يۈزۈمنى قىبلى سايان ،

ئاچىپ قويۇڭلار .

بېشىمغا بىر دەستە گۈل ،

سانچىپ قويۇڭلار .

شۇچاغ باغداش تاغلىرى باغرىدا ، ئاشىق مەردان (ۋاڭنىڭ گۈماشتىلىرى شەرۋانۇمنى تۇتۇپ ماڭغاندا ، مەردان تاغ ئارقىسىغا ئات باقىلى كەتكەنىدى) جۇدالىق ئوتىدا كۆيۈپ ، سۆيىدە ئېقىپ ، كۆكرىكىنى مۇزدەك يەرگە يېقىپ ، دەريا ــ دەريا ياش تۆكمەكتە ، ئاھ ئۇرماقتا ، قوشاق ئېتماقتا ئىدى :

شەرۋانومنى كۆرەرمەنمۇ ،

لېۋىگە سۈيەرمەنمۇ .

يېنىدا كىشى بولسا ،

دەرت تارتىپ يانارمەنمۇ .

سۆلار شاقىراپ ئاقسا ،

تۇگمەننىڭ نۇرى دەڭلار .

شەرۋانىم ئۈچۈن ئۆلۈپ كەتسەم ،

ئۆزۈمنىڭ شورى دەڭلار ...

مەردانىنىڭ مۇڭلۇق ناخشىسىدىن پۈتكۈل باغداش تاغلىرى ئېغىر سۈكۈتكە چۆمدى . ئاۋالقى نۇرلۇق قۇياش بۇلۇتلار ئارىسىغا يوشۇرۇنۇپ ، زېمىننى كۆڭۈلسىز قاراڭغۇلۇق قاپلىدى . ھەممە ئادەم ، ھەممە قەلب ئاشىق مەردانىغا چوڭقۇر ھېسداشلىق قىلىشتى . ئەنە شۇ كىشىلەر ئارىسىدا ھادى قاتارلىق بىر قانە باتۇر ، پالگان يىگىتلەر بار بولۇپ ، مەردانىنىڭ جان جىگەر دوستلىرى ئىدى . ناھەق ئىشلارنى كۆرسە چىدىيالماي ئۆتتۈرىغا چۈشەر ئىدى . ئۇلار ئاشىق مەردانىنىڭ ھالىغا ھال ، مۇڭىغا مۇڭ ئىدى .شۇ كۈنى كېچىسى دوستلار يىغىلىپ كېڭەش ئۆتكۈزدى ، شەرۋانەمنى ۋاڭنىڭ تۆمۈر چاڭگىلى ئاستىدىن قۇتقۇزماق بولۇپ ، كېچىلەپ قۇمۇل شەھرىگە قاراپ مېڭىپ كەتتى .قۇمۇلغا بارغاندىن كېيىن ، ۋاڭ ئوردىسى يېنىدا مۆكۈنۈپ ياتتى .

ئارىدىن بىر قانچە كۈن ئۆتتى ، بىراق شەرۋانەمدىن ھېچبىر ئىز ـ دېرەك بولمىدى . چۈنكى ۋاڭ ئوردىسىنىڭ ئىگىز سېپىلىدىن ، ھەم يېپىلغان ھەيۋەتلىك سېپىل قوۋۇقلىرىدىن ، جىسەكچىلەرنىڭ قاتتىق نازارىتى ئاستىدىن ئادىمىزات ئەمەس ، ئۇچار قۇشلارنىڭمۇ ئۇچۇپ ئۆتمىكى بەسى مۇشكۇل ئىدى . كۈنلەر ئۆتكەنسېرى ئاشىق مەردان مۇڭ ھەسرەتتىن ئۆرتىنىپ ، تىت ـ تىت بولۇشقا باشلىدى . ئۇ ھەر كېچىسى دەرۋىش

سۆپەت ياسىنىپ ، ۋاڭ ئوردىسىنى ئايلىنىپ ، قوشاق ئېيتاتتى :

ئاللىيەي شەرۋانۇم ،

هازىر بولۇڭلار .

كەلسە دۈشمەنلەر ،

هوشيار تۇرۇڭلار .

ئاتلارنى توقۇپ قويدۇق ،

قوش ئولاننى بىز تارتماي.

بۇ دەرتلەرنى كىم تارتسۇن ،

سىزنىڭ بىلەن مەن تارتماي .

بىر كۈنى كېچىسى، ئىنىكئانا لەيلىخان قوشاق ئاۋازىنى ئاڭلاپ قالدى ــ دە ، دەررۇ سىپىل ئۈستىگە چىقىپ تۆۋەنگە كۆز يۈگۈرتۈپ ، دەرۋىش سۆپەت بىر ئادەمنىڭ قارىسىنى غىل ــ پال كۆرۈپ قالدى . ئۇ ئادەم ئۆزۈن هاسىسىنى توكلىدىتىپ ، مۇڭلۇق ئاۋازدا قوشاق ئېيتقىنىچە قاراڭغۇلۇق ئارىسىدا غايىپ بولدى .

بۇ هالەت ئۇدا بىر قانچە كۈن داۋاملاشتى . ئوخشاش بىر ئادەم ئوخشاش بىر قوشاقنى توۋلاپ ، سىپىل ئەتراپىدا ئايلىنىپ يۈرمەكتە ئىدى . ئىنىكئانا لەيلىخاننىڭ كۆڭلىگە گۇمان چۈشتى، شۇئان بۇ ئەھۋالنى چىن مودەنگە مەلۇم قىلدى .بۇنى ئاڭلاپ شەرۋانوم :

ـ مەردان ! ... ئاھ، جېنىم مەردان !... ـ دەپلا هوشىدىن كەتتى .

ئۇ هوشىغا كېلىپ ئىنىكئانا لەيلىخاننى قۇچاقلىغىنىچە قار ــ يامغۇر يىغلىدى، چۈنكى ئۇنىڭ ئاشىقى ئۇنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن هازىر بولغانىدى . شۇ دەقىقە ئۇ قانات ياساپ ، سۆيگىنى مەرداننىڭ قۇچىقىغا ئۆزىنى ئېتىشنى شۇ قەدەر ئارزۇ قىلدى . بىراق ، رەهىمسىز رىئاللىق بۇنىڭغا رۇخسەت قىلمايتتى ، تەڭسىز پەلەك بۇ بىر جۈپ ئاشىق ـ

مەشۇقنى گويا پادىچى يىگىت بىلەن توقۇمچى قىزدەك بىر ـ بىرىدىن جۇدا قىلغاندى . چىن مودەن گاھى ـگاھىدا ھوشىدىن كىتىپ ، زار ـ زار يىغلىدى ، سۆيگۈنى مەردانىنىڭ ۋىسالىغا بىقارار بولۇپ، مىڭ ئۆلۈپ ، مىڭ تىرىلدى. بۇنى كۆرۈپ ئىنىكئانا لەيلىخانىنىڭ ھىسداشلىقى ھەسسىلەپ ئاشتى ، سەۋر قاچىسى توشتى . مەيلى قانداقلا بولمىسۇن بۇ بىر جۈپ ئاشىق ـ مەشۇقنى ۋىسالىغا يەتكۈزۈشنى قارار قىلدى . ئۇلارغا ياردەم قىلماق بولۇپ تەۋەككۇل كەمرىنى بىلىگە چىڭ باغلىدى:

ـ چاپسان بوسلا ئاي خىنىم ، مودەن قىزىم !...ـ دىدى ئۇ توساتتىن بىر كىچىسى ئەل ياتقۇدىن ئاشقاندا تىز ـ تىز نەپەس ئېلىپ ، ـ مەردان ئوغلۇم بىلەن كۆرۈشتۈم ، ئۇ ... ئۇلار سىزنى سىرتتا ساقلاپ قالدى ! ... ئېھ ! جىنىم قىزىم ، ئالتۇن تەنلىرىنى ئېلىپ بۇ زىنداندىن ئۇچۇپ كەتسىلە ! ئىككىلىرىلا يىراق ـ يىراقلارغا پەرۋاز قىلىشسىلا !...

ـ ئاھ ، جىنىم ئانا !... سىلىگە سىلىگە رەھمەت ، سىلىدەك پەرىشتىنى ماڭا ئۇۋىراتقان ئۇلۇغ ئاللاھقا رەھمەت ! سىلىنىڭ قىلغان ياخشىلىقلىرىنى ئەبەدىلئەبەد ئۇنتۇمايمەن !...

ئىنىكئانا ئالدىن تەييارلاپ قويغان ئۆزۈن ئاغامچا بىلەن چىن مودەننى سىپىل تىمىدىن پەسكە شۇڭغۇتتى (بەزى ماتىرياللاردا ئەرەنچە نەۋكەر كىيىمنى كىيگۈزۈپ تون نىسبىدە ئارقا ئىشىك بىلەن قاچۇرغان دىيىلىدۇ) .

ئاشىق مەشۇقلار ئاخىرى جەم بولدى ، ۋىسال باغلىرى شەربەت بۇلاقلىرىدىن سۇ ئىچىپ قايتا ياشاردى ، جۇدالىق ئۆتلىرى زاۋال تىپىپ ، مۇھەببەت ئۇچقۇنلىرى گۈلخان كەبى چاراسلاپ يانغاندەك بولدى . ئۇلار لەڭگەرنىڭ چىچەك ئاۋات ئارقىلىق قارمۇقچا ، سايبۇلاق بىلەن يوقىرى ئۆرلەپ ئارتامنىڭ غەربىدىكى جىگدە بۇلاقتا ھاردۇقلىنىدۇ .

چىن مودەننىڭ قاچقانلىق خەۋىرى يۇسۇپ ۋاڭغا مەلۇم بولدى . ۋاڭ غەزەپتىن ئۆپكىدەك

ئېسىلىپ ، دىر ـ دىر تىترەپ كەتتى ، كۆزلىرىگە قان تولدى . ئىنىكئانا لەيلىخان قاتتىق قىيىن قىستاقىقا ئېلىندى . بىراق ئۇ مەت قىلىپ قويمىدى ، ئاخىرى دەھشەتلىك قىيىن ـ قىستاقىقا بەرداشلىق بىرەلمەي ، ئۆز تىلىنى چايناپ ئۈزۈۋەتتى . ۋاڭ 30 نەۋكەر بىلەن بىر ئىزچىنى ئۆلارنى قوغلاپ تۇتۇشقا ئەۋەتتى . نەۋكەرلەر ئاخىرى ئۇلارغا يېتىشىۋالدى . قاچا ـ قاچا ئۇلار ئاخىرى بىر ئىگىز تاغنىڭ بېشىغا چىقىۋالدى . نەۋكەرلەر بۇ تاغنى قاتمۇ قات قورشىۋالدى ، قانلىق ئېلىشىش باشلاندى ...

يىگىتلەر قولىغا چىققان تاش ـ داشگاللارنى چىرىكلەرنىڭ باش كۆزىگە ئاتتى ... چىن مودەن قەيسەرلىك ، پالگانلىقتا يىگىتلەردىن قېلىشماتتى ، ئۇ پۈتۈن قەھر ـ غەزىپى بىلەن نەۋكەرلەرنىڭ باش كۆزىگە تاش بوران ياغدۇرماقتا ...

بىر قانچە نەۋكەر تاغدىن تېزەكتەك دۇمىلاپ چۈشتى ، قىيا ـ چىيا ئەۋجىگە چىقتى ، جەڭ ئەنە شۇ تەرىزدە بىر مەھەل داۋاملاشتى . نەۋكەرلەرنىڭ قاچقۇنلارنى تىرىك تۇتۇش خىيالى سۇدىكى كۆپۈكتەك بەربات بولدى ـ دە ، مىلتىقلىرىدىن ئوق ئۈزۈشكە باشلىدى . يىگىتلەر ئارقا ـ ئارقىدىن يەرگە يىقىلدى . بىر تال ئوق ۋىژىلداپ ئۇچۇپ كېلىپ ، چىن مودەننىڭ كۆكرىكىگە قادالدى ، چىن مودەن « ئاھ !... » دەپلا يەرگە يىقىلدى .

ـ«شەرۋانەم!...ئاھ شەرۋانەم !...» ئاشىق مەردان ھۆركىرگىنىچە ئۆزىنى شەرۋانەمگە ئاتتى ، كۆزلىرىدىن تارام ـ تارام ياشلار تۆكۈلدى . چىن مودەننىڭ ھالسىز كۆزلىرىدە بىلىنەر بىلىنمەس بىر كۈلكە «لىپ» قىلىپ ئۆچتى ، تىترەپ تۇرغان قوللىرى بىلەن سۆيگۈنى مەردانىنىڭ يۈزىنى سىلىدى ، قانسىز لەۋلىرى بوشقىنە قىمىرلىدى :

مەن ئۆلسەم ئېتىم ئۆچەر ،

بېشىمدىن شامال ئۆتەر .

مېنى دىگەن دوستلىرىم ،

يېنىمدىن يىغلاپ ئۆتەر .

چىن مودەن ئاداققى نۆۋەت يىگىتكە تەلمۈرۈپ قارىدى ـ دە ، كۆزلىرى بوشقىنە يۇمۇلۇپ ، بېشىنى بىر يانغا لەسسىدە قىيسىلىپ قالدى ... ئەنە شۇ دەقىقىدە ، هاۋا تۇيۇقسىز گۈلدۈرلەپ ، زېمىن گويا چاقماق زەربىسىدىن پارە ـ پارە بولۇپ كەتكەندەك بىلىندى . نۇرلۇق قۇياش بۇلۇتلار ئارىسىغا يوشۇرنۇپ ، ئەتراپنى قاراڭغۇلۇق قاپلىدى ، گويا كۆزدىن تۆكۈلگەن كۆز ياشلاردەك يامغۇر تامچىلىرى يەر يۈزىگە تاراسلاپ تۆكۈلۈشكە باشلىدى . « شەرۋانەم !...ئاھ! شەرۋانەم ...» مەردانىڭ ئازاپلىق نالىسى گۈلدۈرماما كەبى گۈلدۈرلىدى ، بۇ ئاۋاز تۇپەيلى زېمىن يەنە بىر نۆۋەت تەۋرىنىپ سىلكىنىپ كەتكەندەك بولدى . مەردان ئورنىدىن دەست تۇردى ـ دە ، ئەتراپقا كۆز يۈگۈرتتى . يىگىتلەر ھەممىسى شېھىتلىك شارابىنى ئىچكەن بولۇپ ، پەقەت پالگان يىگىت ھادىلا ئۆزى تەنها ھالدا نەۋكەرلەر بىلەن ئېلىشماقتا ئىدى . ئۇنىڭ بىر قانچە يېرىگە ئوق تەككەن بولۇپ جاراھات ئاغزىدىن قان ئاقماقتا . نەۋكەرلەر بارغانچە قىستاپ كەلمەكتە ئىدى . ئاشىق مەردان خەنجىرىنى قىنىدىن سۇغۇرۇپ ئېلىپ نەۋكەرلەرگە تاشلاندى . «پاك! پۇك ! » قىلغان ئاۋاز بىلەن تەڭ ، زېمىن ئاداققى نۆۋەت تەۋرىنىپ سىلكىنىپ كەتتى ، ئارقىدىنلا كىشى تىنىنى شۈركەندۈرىدىغان ئېغىر تىمتاسلىق پۈتكۈل ئەتراپنى ئۆز قوينىغا ئالدى .

ئەلقىسسە ، چىن مودەن بىلەن مەردان ساپ مۇھەببەت يولىدا ، ئادالەتسىز جاھان ئوچۇن قارشىلىشىش ئارقىسىدا شېھىتلىك شارابىنى ئىچتى ، باغلار خازانغا ئايلاندى ، بۇلبۇللار خەندان ئۇرۇپ سايرىماس بولدى ، قەلبلەر مۇسىبەتكە چۆمدى . شۇ يىلى مەردان 21 ياش ، چىن مودەن ئەمدىلا 20 ياشتا ئىدى.

چىن مودەن بىلەن مەرداننىڭ قەبرىسى باغداش بېغىدا ھېلى ھەم ساقلىنىپ تۇرماقتا.

خەلچە خېنىم

قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ رەھبەرلىرىدىن خوجىنىياز ھاجىمنىڭ 2-ئايالى بولغان خەلچە خېنىم قاسىم خوتەن دېگەن كىشىنىڭ قىزى بولۇپ،ئۇز زامانىسىدىكى بىلىملىك،شىجائەتلىك ،شائىرە ئايال بولغان.ئۇ خوجىنىياز ھاجىمنىڭ قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىغا يولباشچى بولغانلىقىدەك مەرد-باتۇر،قەيسەرلىكى،زۇلۇمغا بولغان ئىسيانكارلىقىغا قايىل بولۇپ،ئۆزى خوجىنىياز ھاجىمغا نىكاھلىنىش تەلپىنى قويغان.ئۇنىڭ خوجىنىياز ھاجىمغا ئۆز مەقسەتلىرىنى بىلدۇرۇپ يازغان «مۇھەببەتنامە» سىدىكى يېقىملىق،يالقۇنلۇق مىسرالاردىن ئۇنىڭ ئەدەبىي تالانتىنى،جاسارىتىنى كۆرىۋالغىلى بولىدۇ.مەرھۇم يازغۇچى ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندى ئۆزىنىڭ «ئويغانغان زىمىن» ناملىق تارىخي رومانىنىڭ 1-قىسمى-15-بابىدىكى «پىداكار مەھبۇبە»دە مەخسۇس خەلچە خېنىم ھەققىدە توختىلىدۇ ۋە ئۇنى؛« زۇلۇمغا قارشى ئادالەت،ئەركىنلىك بايرىقىنى قۇمۇل خەلقى بىلەن تەڭ كۆتۈرۈپ ،پۈتۈن ۋۇجۇدىنى ئىنقىلاپقا پىدا قىلماقچى بولغان،ئاياللار دۇنياسى نامەھرەملىك پەرەنجىسى ئىچىدە ئىنسانىي ھەق-ھوقوقى ۋە ئىقتىدارىدىن مەھرۇم ۋە ھەتتا ئۆزىنىڭ مەقسەت-ئىرادىسىنى يوشۇرۇن تۇتۇشقا مەجبۇر بولغان بىر زاماندىكى«ئەركىن پىكىر ۋە شىجائەت ساھىبى»...ئۇ ئادەتتىكى ئاياللاردىن ئەمەس،بەلكى ئۆزىنىڭ بارلىقىنى قۇربان قىلىپ،شىجائەت كەمرىنى مەھكەم باغلىغان بىر پىداكار ئايال ...» دەپ تەرىپلەيدۇ.

تۆۋەندىكىسى خەلچە خېنىمنىڭ ئەينى دەۋردە خوجىنىياز ھاجىمغا يازغان«مۇھەببەتنامە» سىدۇر:

پۈتولدى يۈز بىرلە نامە

ئەگەر ئۆلسەك ھەم تىرىلسەك يادنامە.

مۇھەببەتنامە قىلدى بۇ گادايىم،

دېگەچ قۇللۇق سالام بىرلە دۇئايىم.

مېنى كىم سورىسا نىمجان تىرىكمەن،

زامانە ئوقىدىن ياردار كىيىكمەن.

تېنىمدە شۇم رەقىپنىڭ تىغ ياراسى،

دىلىمدا قاينىغان قىساس نىداسى.

قاچان سىزنى كۆرمەك بولدى ئىرادە،

كۆڭۈلگە چۈشتى ئوق ئاندىن زىيادە.

بۇ ئوت شۇنچە ياماندۇر

تېنىم،جانىم شۇ ئوق ئىچرە ساماندۇر.

مېنى ئەيىپ ئەتمەك ئەي پەھلىۋانىم،

مېنىڭ ھېچ قالمىدى سەبرۇ-قارارىم.

ئۆزۈم تۇلمەن كۆزۈمدە لىقمۇلىق ياش،

خۇدا قىلسا سىزگە مېنى يولداش.

چېچىم بىرلە سۈپۈرسەم يولىڭىزنى،

تاۋاپ قىلسام قېلىچ تۇتقان قولىڭىزنى.

ئازاد-ئەركىن ياشاش شوئارىڭىزدۇر،

قۇمۇل ئەھلى ھەم ھەمكارىڭىزدۇر.

مۇھەببەتنامە قىلدى بۇ گادايىم،

ئامان قىلسۇن سىز ھاجىمنى خۇدايىم.

مەلىكىزات خېنىم

مەلىكىزات خېنىم مەشھۇر مائارىپچى مەمتىلى تەۋپىق ئەپەندىنىڭ خانىمى. ئۇنىڭ قەلبى ھەم يولدىشى تەۋپىق ئەپەندى قەلبىدەك زۇلۇمغا بولغان غەزەپ-نەپرەتكە تولغان قەلبى ئويغاق،ۋاپادار ئۇيغۇر ئاياللىرىدىن بىرى.مەمتىلى ئەپەندى ئۆلتۈرۈلگەندە مەلىكىزات خېنىم ئەمدىلا بىر ياشقا كىرگەن قىزى ئەدىبە بىلەن تۇل قالدۇ.ئۇنىڭ قىزى ئەدىبە 8 ياشقا كىرگەن ۋاقتىدا ئۇنىڭغا دادىسى مەمتىلى ئەپەندىنىڭ قانلىق كۆڭلىكىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ ئېيتقان مەردانە سۆزلىرى،ئىسيانلىق خىتابلىرى بىزنىڭ كۆڭۈللىرىمىزگە مۆھۈر قىلىپ باسقۇدەك ئېسىل سۆزلەردۇر!

ئۇ قىزى ئەدىبەگە دادىسىنىڭ قانلىق قىسمىتىنىلا ئەمەس،ۋەتەن-خەلقىنىڭ شۇ يىللاردىكى قانلىق مەنزىرىسىنى سۈرەتلەپ مۇنۇلارنى ئېيتىدۇ:

-« قىزىم كۆڭلەكتىكى قان داداڭنىڭ يۈرىكىدىن چىققان قانلا ئەمەس ، ئۇ ئاشۇ گۇندىخانىدىكى بىگۇناھ ئۆلتۈرۈلگەن ۋەتەنپەرۋەر ئىنقىلاپچىلارنىڭ قېنى ، ئۇ زۇلمەت باسقان ۋەتەنىنىڭ كۆزىدىن ئاققان قان!.......... »

مەلىكىزات خېنىمنىڭ قىزى ئەدىبەنىڭ «دادام مەمتىلى تەۋپىقنى ئەسلەيمەن»ناملىق يازمىسىدا مەلىكىزات خېنىم ھەققىدە مۇنداق بايانلار سۆزلىنىدۇ:

ئوقۇتقۇچىلىق خىزمىتىنى ئىنسان ھاياتىدىكى ئەڭ توغرا يول دەپ تاللىۋالغان دادام مەمتىلى ئەپەندى ئۆلتۈرۈلگەندە ، مەن ئەمدىلا بىر يېرىم ياشقا كىرگەنكەنمەن . ئانام مەلىكىزات خېنىم مېنى كۆتۈرۈپ يارباغدىكى گۇندىخانا دەرۋازىسى ئالدىغا ئېلىپ بارىدىكەن . مېنىڭ پېشانەمگە سۆيۈپ تۇرۇپ «بالام داداڭنى كۆرىسەن ، بۇگۇن داداڭنىڭ چىرايىنى كۆرىسەن » دېگىنىچە ئۆكسۈپ يىغلاپ كېتىدىكەن .1937 -يىلىنىڭ بىر كۈنى ، ئۇ مېنى كۆتۈرۈپ قەشقەر شەھىرىدىكى يارباغ گۇندىخانىسىغا دادامغا تاماق ئېلىپ

بېرىپتۇ . تەلەتى قاتىلدەك بەتبەشىرە گۇندىپاي ئانامنىڭ كۆكسىدىن ئىتتىرىپ تۇرۇپ ، « ساڭا ئوخشاش ھىسيانىكارنىڭ ئاياللىنىڭ تامىقىنى ئالمايمىز ، ماڭ ئۆيۈڭگە كەت »دەپ ھاقارەت قىلغاندا ، ئانام بۇ تارتقۇسىز ئەلەملەرنى ئىچىگە يۇتۇپ ، ئۇ ئىپلاس گۇندىپايغا پارە بېرىپ تاماقنى مېنىڭ تەسلىكتە دادامغا ئەكىرگۈزۈپتۇ . ئاردىن بەرەر سائەتچە ۋاقىت ئۆتكەندە ، گۇندىپاي دادامنىڭ ئايئاق كۆڭلىكىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ ئانامغا بېرىپتۇ .كۆڭلەكنىڭ ئارقا تەرىپى قان ، يېڭىنىڭ ئۇچىغا بىر كىچىك قول ياغلىق چىگىپ قويۇلغان بولۇپ ، ئانام بۇ ئەھۋاللارنى كۆرۈپ ھوشىدىن كېتىپ يەرگە يىقىلىپ چۈشۈپتۇ . ئاردىن بىرنەچچە كۈن ئۆتە ـ ئۆتمەيلا دادامنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلاپ ئانام بىتاپ بولۇپ يېتىپ قاپتۇ ،شۇ ياتقانچە 3 يىل يېتىپ قاپتۇ .

مەن 8 ياشقا كىرگەن يىلى ئانام، دادام چىقارتىپ بەرگەن كۆڭلەكنى ماڭا كۆرسەتتى . ئۇ ماڭا چۈشەندۈرۈپ: « قىزىم كۆڭلەكتىكى قان داداڭنىڭ يۈرىكىدىن چىققان قانلا ئەمەس ، ئۇ ئاشۇ گۇندىخانىدىكى بىگۇناھ ئۆلتۈرۈلگەن ۋەتەنپەرۋەر ئىنقىلاپچىلارنىڭ قېنى ، ئۇ زۇلمەت باسقان ۋەتەنىنىڭ كۆزىدىن ئاققان قان » دېگىنىچە ھۆركىرەپ يىغلاپ كەتتى ....

مەلىكىزات خېنىم شۇ كۈلپەتلەر سەۋەبىدىن بىتاپ بولۇپ 30 يېشىدىلا ئالەمدىن ئۆتتىدۇ.

3-بۆلۈم: زۇلمەتكە ئوت ئاچقان ئايال

ئەسىرىمىزنىڭ بۇ بۆلىمىدە ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ ھەركىتىنىڭ باشلانغان دەۋرلىرىدىن ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغانغا قەدەر ياشاپ ئۆتكەن،ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىغا تۆھپە قوشقان، مىللى ئازادلىق ئۈچۈن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتناشقان پىداكار ئۇستاز،شەپقەت ھەمشىرەلىرى ۋە جەڭچىلەر ھەققىدە مەلۇمات بېرىلىدۇ.

راھىلە خانىم

راھىلە خانىم موللاچا ئۇيغۇر ھازىرقى زامان يېڭى مائارىپ تارىخىدىكى تۇنجى مۇئەللىمە.راھىلە خانىم 1860-يىلى ئۇستۇن ئاتۇشنىڭ ئىكساق كەنتىدە مەرىپەتپەرۋەر

ۋە تەرەققىيپەرۋەر دىنىي ئائىلىدە تۇغۇلغان.ئۇنىڭ ئاتىسى مۇھەممەد سۇلتان خەلپىتىم ئۆز دەۋرىنىڭ يېتۇك ئۆلىمالىرىدىن بولۇپ،بۇخارا مەدرىسەسى ۋە خانلىق مەدرىسلەردە ئوقىغان ئىلىملىك كىشى ئىدى.ئۇ قىزى راھىلەنى كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپلا دىنىي ساۋاتىنى چىقارغان،ئون يېشىدا ئەرەپ-پارس تىللىرىنى ئۆگەتكەن.راھىلە ئائىلىسىدە دادىسى سۇلتان خەلپىتىمدىن ئىلىم ئالسا،مەدرىسىدە دىنىي ئالىم ئابدۇماناپ داموللام ۋە چوڭ غوجىكام قاتارلىق كىشىلەردىن بىلىم ئېلىپ،قۇرئان كەرىمنى تەپسىر قىلالايدىغان دەرىجىگە يېتىپلا قالماي، گىراماتىكا، ئەدەبىيات، تارىخ، جۇغراپىيە، ئىلمىھال، ئالگېبرا، ئىسلام پەلسەپىسى قاتارلىق پەنلەرنىمۇ پىششىق ئۆگەنگەن.راھىلەنىڭ زېھنى قۇۋۋىتى ئۆتكۈر بولغاچقا، پارس، ئەرەب تىللىرىدىكى كىتابلارنى ئوقۇش بىلەنلا قانائەتلىنىپ قالماي،يەنە ئۆزى ياخشى دەپ قارىغان نادىر ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلىپ ساۋاقداشلىرىغا تونۇشتۇرغان.ئۇ خەتتاتلىقتا كامالەتكە يېتىپ،ئۆز دەۋرىدىكى داڭلىق خەتتاتلار قاتارىدىن ئورۇن ئالغان.ئۇ 22 يېشىدا ئۆز قولى بىلەن ھۆسنخەتچىلەپ كۆچۈرۈپ چىققان «قۇرئان كەرىم»بوگۈنكى دەۋرىمىزگىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە.

1870-يىللىرى تاتارىستان ۋە ئافغانىستانلاردا قوزغالغان جەدىتىزىم ئېقىمىنى ئۆز ئىدىيىسىگە سىڭدۈرگەن ئاكا-ئۇكا مۇساباييوفلار يۇرتى ئاتۇشتا ئۇيغۇر ھازىرقى زامان مائارىپىنىڭ نۇرلۇق مەشئىلىگە ئوت يېقىپ« مەكتىپي ھۆسەينىيە» نى بەرپا قىلدۇ شۇنداقلا ئوغۇللار بىلەن بىر قاتاردا قىزلارنىمۇ بۇ مەكتەپتە ئوقۇتماقچى بولدۇ.لېكىن باھاۋۇدۇنباي قىزلارنى ئوقۇتۇشتا بىر قىسىم مۇتەسسىپ كىشىلەرنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرايدۇ.باھاۋۇدۇنباي ئىشنى ئاۋال ئۆزىدىن باشلاپ،ئۆز جەمەتىدىكى قىز-خېنىملارنى ئالدى بىلەن مەكتەپكە بېرىدۇ.شۇنىڭ بىلەن باشقا مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەرمۇ ئۆز پەرزەنتلىرىنى مەكتەپكە بېرىدۇ.شۇ چاغدا ئايال ئوقۇتقۇچى تېپىش باھاۋۇدۇنباينىڭ بېشىنى قاتۇرىدىغان قىيىن مەسىلە بولۇپ قالىدۇ.دەل شۇ چاغدا راھىلە خانىم دادىسىنىڭ

مەدنىتى ۋە ئۆزىنىڭ جاسارىتى ئارقىلىق ھېچبىر ئىككىلەنمەي بۇ تۇنجى مەكتەپنىڭ مۇئەللىمەلىك ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدۇ.بۇ ئىش شۇ دەۋرگە نىسپەتەن غايەت زور زىلزىلە قوزغاپ ،ئاياللار ھەققىدىكى ئەنئەنىۋى قاراشلارغا ئوت ئاچىدۇ.سوفىزىم جاھالىتى كۆككە يەتكەن بۇ دەۋردە قىزلارنىڭ ئوغۇللارغا ئوخشاش يېڭىچە مەكتەپتە ئوقۇشى،ئايال مۇئەللىمەلەرنىڭ مۇنبەرگە چىقىپ دەرس ئۆتۈشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.بىر قىسىم جاھىل مۇتەسسىپلەر ئاياللارنىڭ ئوقۇتقۇچىلىق قىلىشى «شەرىئەتكە خىلاپ»«كۇپۇرلۇق» دەپ يېڭى مائارىپنىڭ نۇرلۇق مەشئىلىنى ئۆچۈرۈشكە ئۇرىنىۋاتقان بىر چاغدا،راھىلە خانىم يەنىلا ئۆزى تاللىغان بۇ يولدا مېڭىۋېرىدۇ.ئۇ «ھۈسەينىيە مەكتىپى»دە ئوقۇتقۇچىلىقتا تاللانغاندىن كېيىن،باھاۋۇدۇنباي جەمەتىدىكى قىزلارنى تاللاپ قىزلار سىنىپى تەشكىللەپ،باشقا نۇرغۇنلىغان يېزا قىزلىرىنىڭ ئوقۇش،ئىلىم ئېلىش قىزغىنلىقىنى قوزغايدۇ.شۇنىڭ بىلەن بىر يىلغا يەتمىگەن ۋاقىتتا 50 تىن ئارتۇق قىزلار ئۆزلىكىدىن بۇ مەكتەپكە ئوقۇشقا كىرىدۇ.راھىلە خانىم چوڭقۇر ۋە ئەتراپلىق بىلىمگە ۋە يۇقىرى ئوقۇتۇش مېتودىغا ئىگە ئىقتىدارلىق مۇئەللىمە بولۇپ،«ھۈسەينىيە مەكتىپى»دە ھېساب،جۇغراپىيە،تەبىئەت،دىنىي ئىلىم قاتارلىق دەرسلەرنى ئۆتكەندۇ.قىزلارنى تەربىيەلەشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ،«ھۈسەينىيە مەكتىپى»نىڭ ئايال مۇئەللىمەلەرگە بولغان جىددىي ئېھتىياجىنى قاندۇرۇپ، سۇلتانخان، زەينىساخان، ئانىخان...قاتارلىق ئايال مۇئەللىمەلەرنى تەربىيەلەپ چىقىدۇ. ئۇ ئوقۇتۇش بىلەنلا قالماي يەنە «دالائىلى ئىلمىزات-ئىلىمگە دالالەت قىلغۇچى» دېگەن كىتاپنى يېزىپ چىققان.

مۇنەۋۋەر پىداگوگ،سۆيۈملۈك مۇئەللىمە راھىلە خانىم موللاچا (شۇ دەۋرلەردە ئاتۇشتا ئايال مۇئەللىمەلەرنى موللاچا دەپ ئاتىغان) «ھۈسەينىيە مەكتىپى»دە توپتوغرا 32 يىل ئوقۇتقۇچىلىق قىلىپ 1917-يىلى يۈرتى ئىكساقتا ۋاپات بولغان.

ئائىشە ئاۋۇستەي

ئائىشە 1900 -يىللاردا تۇرپان ئاستانىدا تۇغۇلغان.ئۇ 1913-يىلى ئاستانىدىكى مەرىپەتپەرۋەر باي مەھمۇت مۇھىتى تەرىپىدىن قۇرۇلغان يىڭچە مەكتەپ «مەھمۇدىيە»مەكتىپىنىڭ قىزلار سىنىپىنىڭ تۇنجى قارار ئوقۇغۇچىلىرىدىن بىرى بولۇپ،يىڭچە مائارىپقا تۆھپە قوشقا ن تۇرپاندىكى تۇنجى ئايال مۇئەللىمەلەردىن بىرى.

مەرىپەتپەرۋەر مەھمۇت مۇھىتى 1920-يىلى ئىككى سىنىپلىق «مەھمۇدىيە»مەكتىپىنى قايتا ئەسلىگە كەلتۈرگەندىن كېيىن،بىر سىنىپنى قىزلار سىنىپى قىلىپ تەشكىللەيدۇ ۋە بۇ سىنىپقا روسىيەدىن تەكلىپ قىلىپ ئەكەلگەن تاتار مۇئەللىملەردىن مۇھبۇللا ھۇببۇلى ئەپەندىنىڭ ئايالى گۈلەندەم ئاۋۇستەينى بۇ مەكتەپنىڭ قىزلار سىنىپىغا ئوقۇتۇقۇچىلىققا ئورۇنلاشتۇرىدۇ.شۇ دەۋردىكى ساۋاتسىز،نادان خەلقنىڭ يىڭچە مائارىپقا بولغان قارشىلىقى ۋە قانخور ھۆكمەتنىڭ ئىلىم ئىگىلىرىگە قىلىۋاتقان زىيانكەشلىكلىرى سەۋەبىدىن قىزلارنىڭ ئەمەس،ئوغۇللارنىڭ بۇنداق «جەدىت» مەكتەپلىرىدە ئوقۇشى ئىنتايىن قىيىن بولغان شارائىت ئاستىدا ئائىشە بۇ قىزلار سىنىپىغا ئوقۇشقا كىرىدۇ. بۇ مەكتەپتە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلتۈرۈلگەن دەرسلەر ئۆتۈلىدىغان بولۇپ،تىل-ئەدەبىيات،ھېساپ،جۇغراپىيە،تەبىئەت،تارىخ،ئەمر-سائادەت،تەنتەربىيە،شېئىر،رەسىم ۋە دىنىي دەرسلەردىن باشقا قىزلار ئۈچۈن توقۇمۇچىلىق،كەشتىچىلىك ...دېگەندەك زۆرۈر دەرسلىكلەر ئۆتۈلىدىغان بولۇپ،1913-يىلى مەكتەپ قۇرۇلغاندىلا 2 قەۋەتلىك قىلىپ سېلىنغان،ئاستى-ئۈستى تاختايلىق،سىنىپ ئىچى دوسكا،پارتا ۋە باشقا ئوقۇتۇش ئۈسكۈنىلىرى بىلەن جاھازلانغان.شۇنداقلا روسىيەدە زامانىۋى مائارىپ تەربىيەسى كۆرگەن ئىلغار پىكىر-ئىدىيەلىك،بىلىملىك ئوقۇتقۇچىلارنىڭ قولىدا تەربىيەلەنگەن ئائىشە ۋە ئۇنىڭ ساۋاقداشلىرى ھەر جەھەتتە يېتىشكەن، بىلىملىك،ئىقتىدارلىق

ئوقۇغۇچىلاردىن بولۇپ چىقىدۇ.

ئايىمخان ھاجى نىياز قىزى

ئايىمخان 1901-يىلى 3-ئايدا تۇرپان شەھەر پىيازچىلار مەھەللىسىدە تەرەققىيپەرۋەر زىيالىي ئائىلىسىدە تۇغۇلغان.ئايىمخاننىڭ ئاتىسى ھاجىنىياز بوساقوف قازاقىستاننىڭ ياركەنت دېگەن يېرىدىن بولۇپ،سودا ئىشلىرى بىلەن دەسلەپتە قارا شەھەرگە كەلگەن،كېيىن تۇرپانغا كېلىپ مېھرىنسا دېگەن ئايالغا ئۆيلىنىپ ئالتە قىز،ئۈچ ئوغۇل پەرزەنتلىك بولغان بولۇپ،ئايىمخان شۇ قىزلارنىڭ ئىككىنچىسى ئىدى.ئايىمخان 1907-يىلدىن 1912-يىلغىچە تۇرپاندا دىنىي مەكتەپ-مەدرىسلەردە تىرىشىپ ئۆگىنىپ بەش يىل ئوقۇش جەريانىدا زور بىلىم ئىگىلەپ داموللا قىز دەپ ئاتىلىدۇ.ئايىمخان 1913-يىلدىن 1918-يىلغىچە تۇرپان شەھرىدە ئېچىلغان«شۆتاك» مەكتەپتە ئوقۇپ خەنزۇچە باشلانغۇچ مەكتەپنى ئەلاچى پۈتتۈرىدۇ.

ئايىمخان يەنە 1918-يىلدىن 1920-يىلغىچە ئۇيغۇر باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقىغان.ئۇ مەيلى دىنىي،مەيلى پەننىي مەكتەپتە ئوقىسۇن ياكى خەنزۇچە مەكتەپتە ئوقىسۇن ھەممىسىدە ئەلىۋەل ئەلا بولۇپ ئوقىغان.ئۆز قىزىنىڭ ئۆتكۈر،ئۆگىنىشتە تىرىشچان،ئىلىم ئېلىشقا ئىنتىلىپ تۇرىدىغان روھىنى كۆرگەن ھاجىنىياز بوساقوف ئۆزبېكىستاننىڭ پايتەختى تاشكەنتتە قۇرۇلغان ئوتتۇرا ئاسىيا ئونۋېرستىتىدا ئوقۇتماقچى بولۇپ،ئۆز ئويىنى ئايىمخانغا ئېيتقاندا،ئايىمخان قىزغىنلىق بىلەن قوشۇلىدۇ ھەمدە 1923-يىلدىن 1925-يىلغىچە تاشكەنتتىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئونۋېرستىنىڭ

تىل-ئەدەبىيات فاكولتىتىدا ئوقۇيدۇ.ئۇ ئوقۇش پۈتتۈرۈشكە ئاز قالغاندا كېسەل بولۇپ قېلىپ،يۇرتى تۇرپانغا قايتىپ كېلىدۇ.تۇرپاندىكى تۇتۇپلارنىڭ داۋالىشى بىلەن ئايىمخان ساقىيىپ كېتىدۇ.

تۇرپان كونا شەھەردە 1917-يىلى پەننىي مەكتەپ ئېچىلغان بولسىمۇ 1922-يىلى ئەلى ئىبراھىم دېگەن ئوقۇتقۇچىنىڭ گۇچۇڭغا كېتىشى بىلەن مەكتەپ تاقىلىپ قالغانىدى.ئايىمخان كېسىلى ياخشىلانغاندىن كېيىن توختاپ قالغان پەننىي مەكتەپنى قايتىدىن ئېچىش قارارىغا كېلىپ،ئاتىسى ھاجىنىياز بوساقوفقا مەسلىھەت سالىدۇ.مەرىپەتپەرۋەر ھاجىنىياز بوساقوف قىزىنىڭ تەكلىپىگە قىزغىنلىق بىلەن ماقۇللۇق بىلدۈرۈپ،ئىقتىسادىي جەھەتتىن ياردەم قىلىدۇ.شۇچاغدىكى نەمۇك مەسچىتىنىڭ ئىماملىق ۋەزىپىسىنى ئۆتەۋەتقان رەخمىتۇللاھ قارىھاجى مەكتەپ ئېچىش پىلانىنى قىزغىنلىق بىلەن قوللاپ،مەسچىتنىڭ بىر قىسىم ئۆيلىرىنى ئاجرىتىپ سىنىپ،ئىشخانا تەسىس قىلىپ ئىشلىتىشكە بېرىدۇ.شۇنداق قىلىپ توختاپ قالغان ئۇيغۇرچە مەكتەپ قايتىدىن ئېچىلىدۇ.ئايىمخان ئوقۇتقۇچىلىق ۋەزىپىسىنى ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ.ئۇ ئۆزىنىڭ مول بىلىمى ۋە تىرىشىپ ئوقۇتۇشى نەتىجىسىدە ئوقۇغۇچىلار سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتۈرىدۇ. بۇنىڭدىن ئاتا-ئانىلار ۋە جامائەت خۇشال بولۇپ،ئايىمخانغا ئاپىرىن ئوقۇيدۇ. 1935 -يىلىغا كەلگەندە ئوقۇغۇچىلار كۆپىيىپ سىنىپ يېتىشمەي قالىدۇ.بۇ چاغدا ئايىمخان ئاتىسى ھاجىنىياز بوساقوف قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرۈپ،تۆت سىنىپلىق مەكتەپ قۇرۇپ چىقىدۇ.ئەنە شۇنداق بىجاندىللىق بىلەن مائارىپ سېپىگە ئۆزىنى بېغىشلىغان ئايىمخان ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى ئۈچۈن توختىماي تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ،مىڭلىغان باللارنى ئوقۇتۇپ،تەربىيەلەپ نادانلىق ھالىتىدىكى خەلقنى ئويغىتىدۇ.ئايىمخان 1959-يىلى 12-ئاينىڭ 18-كۈنى كېسەل سەۋەبى بىلەن ۋاپات بولىدۇ.

شەرىخان بۇۋىم

مەشھۇر بۇۋى خېنىملاردىن بولغان ئۇستاز شەرىخان بۇۋىم 1930-يىللاردا قەشقەردە تۇغۇلۇپ، قىز-ئاياللارنىڭ دىنىي تەربىيەسى ئۈچۈن كۆپ ئەجىر سىڭدۈرگەن مۇئەللىمە .

شەرىخان بۇۋىم قەشقەردە ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ ھەركىتى قوزغىلىشتىن بۇرۇن ئۆزى مەكتەپ ئېچىپ ،قىز-ئاياللارغا دىنىي ئىلىملەرنى ئۆگىتىپ كەلگەن ئايال ئۇستازلاردىن بولۇپ،ئۇنىڭ ھوزۇرىدىكى بۇ مەكتەپ 30-يىللارنىڭ ئالدى-كەينىدە قەشقەردە بار بولغان نۇرغۇن دىنىي مەكتەپلەر ئىچىدىكى ئىلىم ئوچاقلىرىدىن بىرى بولغان.شۇ مەكتەپلەر ئىچىدىكى ئەڭ مەشھۇرلىرىدىن بولغان قەشقەر نەزەرباغ قۇملۇقتىكى مەشھۇر مائارىپچى زات قاسىم ھاجىم خەلپىتىم يېتەكچىلىك قىلىۋاتقان مەكتەپ؛ شەھەر ئىچىدىكى ئۆمەر ئاخۇن خەلپىتىم يېتەكچىلىك قىلغان مەكتەپ؛ بۇۋەرىخان بۇۋىم، ئىبراھىم خەلپىتىمنىڭ ئايالى بۇۋى خەلچە خانىم قاتارلىقلارنىڭ ھوزۇرىدىكى مەكتەپلەر قاتارىدا مەشھۇر بۇۋى خېنىم- ئۇستاز شەرىخان بۇۋىمنىڭ مەكتىپىمۇ بار ئىدى. 1934-يىللاردا قەشقەردە يېڭى مائارىپ ھەركىتى باشلانغاندىن كېيىن يېڭىچە پەن-مائارىپ ئوقۇتۇشىنى ئاساس قىلغان مەكتەپلەر قۇرۇلۇپ،بۇ خىل قىزلار دىنىي مەكتەپلىرىدىكى تالىبە قىز-ئاياللار «قەشقەر دورغا كۆل بېشى مەدرىسەسى»گە يۆتكەلگەن.شۇندىن كېيىن شەرىخان بۇۋىم قەشقەردە كەينى-كەينىدىن قۇرۇلغان ھەرخىل قىزلار مەكتەپلىرى،چوكانلار مەكتەپلىرى ۋە قىز-ئاياللار ئۈچۈن قۇرۇلغان دارىلمۇئەللىمىن،دارىلمۇئەللىمات، دارىلئەيتاملاردا " قۇرئان كەرىم"، ھەتتا " قۇرئان كەرىم" نى ئوقۇش قائىدىلىرى ھەققىدىكى " ئىلمى تەجۋىد"كىچە دەرس بېرىپ، بۇ يەردىكى خانىم-قىزلارنى ئىمان-ئېتىقادلىق كىشىلەردىن قىلىپ يېتىشتۈرۈشكە كۈچ

چىقارغان.

پاتىمە ئاۋۇستەي

پاتىمە 1900-يىللاردا تۇرپان ئاستانىدا تۇغۇلغان،بولۇپ،«مەھمۇدىيە»مەكتىپىنىڭ تۇنجى قارار قىز ئوقۇغۇچىلىرىدىن بىرى ۋە شۇ مەكتەپتە ئوقۇپ يېتىشىپ چىققان تۇنجى مۇئەللىمە.

پاتىمە ئوقۇتقۇچىسى گۈلەندەم ئاۋۇستەينىڭ قولىدا تەربىيەلىنىپ «مەھمۇدىيە» مەكتىپىنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن،ئاستانىدا مۇئەللىمە بولۇپ خىزمەت قىلدى.گۈلەندەم ئاۋۇستەي چۆچەككە كېتىپ قالغاندىن كېيىن پاتىمە ئاۋۇستەي «مەھمۇدىيە»دە بىللە ئوقۇغان ساۋاقدىشى ئائىشە ئاۋۇستەي بىلەن بىللە ئاستانىدىكى قىزلارنى ئوقۇتۇدىغان تايانچ ئوقۇتقۇچىلاردىن بولۇپ قالدى.

1935-يىلى ئاستانىدىكى 2 سىنىپتا قۇرۇلغان 60 نەپەر قىز ئوقۇغۇچىنى تەربىيەلەش پاتىمە ئاۋۇستەي بىلەن ئائىشە ئاۋۇستەينىڭ زىممىسىگە يۈكلىندى. ئۇ ئوقۇغۇچىلارنى ياخشى تەربىيەلەپ بىلىملىك،ساپالىق زور بىر تۈركۈم ئىقتىساد ئىگىلىرىنى،مۇئەللىمەلەرنى يېتىشتۈرۈپ چىقىپ،تۇرپان رايونىنىڭ يىڭچە مائارىپ تەرەققىياتىغا ئۆچمەس تۆھپە قوشتى.

ئايشەم سايىت ھاجى خانىم

ئايشەم سايىت ھاجى خانىم 1930-يىللار ئەتراپىدا قەشقەردە ياشىغان پىداگوك، مۇئەللىمە خانىم.ئۇ قەشقەردىكى قىز-ئاياللار مائارىپىغا زور تۆھپە قوشقان پىداكار ئاياللاردىن بىرى.

ئۇ 1934-يىلى قەشقەر شەھىرىدىكى << يۇمىلاق شاھەر قورغان>> غا تەۋە تېرەكلىك دېگەن يەردە قەشقەردىكى مەرىپەتپەرۋەر تىجارەتچىلەر، مەشھۇر كىشىلەرنىڭ مەبلەغ سېلىشى بىلەن ئېچىلغان<< مەھمۇدىيە>>مەكتىپىنىڭ تۇنجى مۇئەللىمەسى بولغان.بۇ شۇ دەۋىردە قەشقەردە دەسلەپ قىلىپ تەسىس قىلىنغان قىزلار مەكتىپى بولۇپ،بۇ مەكتەپتە قەشقەردىكى يۇقىرى قاتلام كىشىلىرىنىڭ بالىلىرى ئوقۇشقا قوبۇل قىلىنغان.ئەڭ دەسلەپتە بۇ مەكتەپكە 40 ئوقۇغۇچى قىز قوبۇل قىلىنغان بولۇپ،ئايشەم خانىم بۇ مەكتەپتە تاتار مۇئەللىمە مۇنەۋۋەر خانىم بىلەن بىرلىكتە ئوقۇتۇش خىزمىتىگە مەسئۇل بولغان.ئوقۇتۇش-ئوقۇش قىزغىنلىقى ئىنتايىن يۇقىرى بولۇپ، ھەربىر ئاي، ھەربىر چارەك ۋە مەۋسۇملاردا ياخشى ئۆگەنگەنلەر ئالاھىدە مۇكاپاتلىنىپ تۇرغان. بىراق سىياسى ۋەزىيەتتە ئۆزگىرىش بولۇپ، مەكتەپ ئېچىلىپ ئالتە ئايدىن كېيىنلا تاقىلىپ كەتكەن.

ۋەزىيەت ئوڭشالغاندىن كېيىن يەنە بىر قىسىم مائارىپپەرۋەر كىشىلەر، مەشھۇر زىيالىلار، تىجارەتچىلەر ئوتتۇرىغا چىقىپ، ئاياللار مائارىپى ھەققىدى تەشۋىقاتنى كۈچەيتكەن. نەتىجىدە، قەشقەردىكى كەڭ ئامما ھەقىقى سەپەرۋەرلىككە كەلگەن. دىنىي زاتلاردىن مەشھۇر ئۆلىما-ئالىم جامال ئاخۇن خەلپىتىم، سودا-سانائەتچىلەردىن مۇھەممەد نىياز مەخسۇم، ئىمىن ھاجىم شىركەت، ئۆزبېك بايلاردىن تىللا قارىم، ئىسرائىل شاڭزۇڭ، شېرىپ بەگ، مامۇت ئاخۇن ئولاي، تۇرسۇن ئاخۇن (ئەپەندىم) مەخسۇم، قاسىم ھاجىم

ئاچچىقسۇچى قاتارلىق قەشقەردىكى مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەر باشلامچى بولۇپ، ئۆزلىرىنىڭ بىر-ئىككىدىن قىز پەرزەنتلىرىنى پەننىي مەكتەپلەردە ئوقۇشقا ئەۋەتكەن. بۇنىڭ قەشقەر شەھىرىدىكى جامائەتچىلىك ئارىسىدا تەسىرى ئىنتايىن زور بولغان.

ئۇزاق ئۆتمەي قەشقەر شەھىرى ئەنجان كوچىسىدا ئولتۇرۇشلۇق مەرىپەتپەرۋەر بايلاردىن مۆھەددىن جانباينىڭ ھەشەمەتلىك ھويلىسىنىڭ 2-قەۋىتىدە « ئاياللار مەكتىپى» قۇرۇلۇپ، ئايشەم سايىت ھاجى خانىم يەنە بۇ يەردىكى مەكتەپكە مۇدىر بولغان. گەرچە سىنىپ بىرلا، ئوقۇغۇچى سانى نىسبەتەن ئاز بولسىمۇ، لېكىن ئۇ قەشقەر تەۋەسىدىكى بىر ئىجادىيەت ۋە يېڭىلىق بولغاچقا، قەشقەر شەھىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى يېزا-كەنتلەرگە ئاجايىپ كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن.

جەمئىيەتتىكى قىزلار-ئاياللارنى يېڭى پەننىي مەكتەپلەردە ئوقۇتۇپ، زامانىۋى بىلىم ئېلىش پۇرسىتىگە ئىگە قىلىش جەريانىدا مەرىپەتپەرۋەر زىيالىلار، نوپۇزلۇق كىشىلەرنىڭ ئاغزاكى تەشۋىقاتى، جۈملىدىن ئەدەبىيات-سەنئەت شەكىللىرى بىلەن سەھنىلەردە قىلىنغان تەشۋىقاتتىن ئىبارەت كۈچلۈك سەپەرۋەرلىكنىڭ تەسىرى نەتىجىسىدە بۇ مەكتەپتە قىزلار بىلەن تولغان يەنە بىر سىنىپ پەيدا بولغان،

مەكتەپ ئورنى ئىككىگە كۆپەيگەن.

1935-يىلى قەشقەرنىڭ ئەنجان كوچىسىدا يەنە بىر خانىم-قىزلارنى ئوقۇتىدىغان مەكتەپ قۇرۇلغان بولۇپ،ئايشەم خانىم بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچىلىق ۋە مۇدىرلىق خىزمىتىنى ئۈستىگە ئالغان...شۇ دەۋر شارائىتىدا قەشقەردە قىزلار مائارىپىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش تەس بولغان ئەھۋال ئاستىدا ئايشەم خانىم پىداكارلىق بىلەن ئوقۇتۇش سىپىدە خىزمەت قىلىپ،قانچىلىغان بىلىملىك،ئىقتىسالىق قىز-ئاياللارنى تەربىيەلەپ چىققان....

پاتىمە

ھاجى قىز،ھاجى خېنىم نامى بىلەن تونۇلغان پاتىمە خوتەنلىك قاسىم ھاجى دېگەن كىشىنىڭ قىزى بولۇپ،ئۇ ئانىسىنىڭ قورسىقىدىكى چاغدا قاسىم ھاجىم ئايالىنى ئېلىپ خوتەندىن ھەجگە چىقىدۇ.پاتىمە 1907-يىلى مەدىنە شەھرىنىڭ پاتىمە كوچىسىدا تۇغۇلىدۇ.شۇ سەۋەپتىن ئۇنىڭ ئىسمىمۇ پاتىمە دەپ قويۇلىدۇ.پاتىمە تۇغۇلۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇنىڭ ئاتىسى قاسىم ھاجىم كېسەل سەۋەبى بىلەن ۋاپات بولۇپ كېتىدۇ.تۇل قالغان يوقسۇل ئانا يېتىم قىزىنى ئېلىپ ۋەتەنگە قايتىپ كېتەلمەي ئىلاجىسىزلىقتىن باشقىلارغا ياللىنىپ ئىشلەپ،كېلەر يىللىق ھەج مەزگىلىگىچە ھەرەمدە تۇرۇپ قالىدۇ.1908-يىلى خوتەندىن ھەجگە بارغان مەھمۇد ھاجى ئىسىملىك كىشى پاتىمەنىڭ ئانىسى ئائىشە خاننى نىكاھىغا ئالغاندىن كېيىن،تۈركىيىنىڭ ئىستانبۇل شەھرىگە كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالىدۇ.پاتىمە ئىستانبۇلدا چوڭ بولۇپ،1914-يىلىدىن 1918-يىلىغىچە تۈركمەن تىلىدىكى دىنىي مەكتەپتە ئوقۇيدۇ.سوۋېت ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن مەھمۇد ھاجى ئائىلى بىلەن قىزىنى ئېلىپ ئەزەربەيجان پايتەختى باكۇ شەھرىگە كېلىپ ماكانلىشىدۇ.1920-يىلى ئۆزبېكىستاننىڭ ئەنجان شەھرىگە كۆچۈپ كېلىدۇ.1922-يىلىغىچە باشلانغۇچ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپلەردە ئوقۇيدۇ.1927يىلىدىن 1930-يىلىغىچە تاشكەنت پىداگوگىكا ئىنستىتۇتىدا ئوقۇيدۇ.1930-يىلىدىن 1934-يىلىغىچە ئەنجان قىزلار گىمنازىيىسىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىدۇ ۋە ئەنجان تىياتىرىدا ئارتىس بولىدۇ.1934-يىلى پاتىمە ئۆز ۋەتىنىگە قايتىش ئىشتىياقىدا قەشقەرگە يېتىپ كېلىدۇ. لېكىن بۇ يەردە ئۇنى نۇرغۇن ئېچىنىشلىق ھادىسلەر كۈتىۋالىدۇ.ئۇنىڭ مال-مۈلكى ،ئالتۇن زىبۇ-زىننەتلىرى بۇلاڭچىلىقتا ئۇچرايدۇ،بىر ئەمەلدار كىچىك خوتۇنلۇققا ئالماقچى بولۇپ،تەلپى رەت قىلىنغاندىن

كېيىن پاتمەنى تۈرمىگە سولىتىۋېتىدۇ.«سوۋېت ئىشپىيونى» دەپ قارىلىپ،قەشقەر كوچىلىرىدا سازايى قىلىنىدۇ.ئابدۇكېرىم مەخسۇت قاتارلىق ئاقكۆڭۈل كىشىلەرنىڭ ئارىلىششى بىلەن ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىشنى قەشقەردە ئىجرا قىلماي يەكەندە ئىجرا قىلماقچى بولىدۇ.ئاقكۆڭۈل سودىگەرلەر يەركەن ئەمەلدارىغا كۆپ مىقداردا پارە بېرىپ پاتمەنى ئۆلۈمدىن قۇتۇلدۇرۇپ كېيىللىككە ئېلىپ چىقىپ خوتەنگە قايتۇرۇپ كېلىدۇ.

پاتمە خوتەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن 1937-يىلى تەرەققىيپەرۋەر زات ئەمەت ھاجىنىڭ قوللاپ مەدەت بېرىشى بىلەن خوتەن شەھرىنىڭ غوجامكۆل دېگەن يەردە يەنىي مەكتەپ ئاچىدۇ.ھازىرقى خوتەن ۋىلايەتلىك دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىنىڭ ئاساسىنى قۇرۇش،خوتەن ۋىلايەتلىك سانائىي نەفسەلەرنى قۇرۇپ چىقىش قاتارلىق ئىشلاردا مۇھىم رول ئوينايدۇ.پاتمە خەلقنىڭ مائارىپ ۋە سەنئىتى ئۈچۈن جان-پىدالىق بىلەن ئىشلەۋاتقاندا گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ئۇنى «كومۇنىزىمنى تەرغىپ قىلغۇچى»دېگەن جىنايەت بىلەن 1942-يىلى 11-ئايدا تۈرمىگە تاشلايدۇ.پاتمە تاكى 1946-يىلى 11 بىتىم تۈزۈلگەنگە قەدەر تۆت يىل تۈرمىدە ياتىدۇ.ئۇ تۈرمىدىن چىققاندىن كېيىن داۋاملىق مائارىپ،ئەدەبىيات-سەنئەت ئىشلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ.

مۇشفىقە خانىم

مۇشفىقە خانىم 1930يىللاردا قەشقەردە قىز-ئاياللار مائارىپىغا تۆھپە قوشقان مۇئەللىمە بولۇپ،سالاھىدىن داموللامىنىڭ ئايالى.

مۇشفىقە خانىم قابىل،پىشقان،ئىجتىھاتلىق مائارىپچىلاردىن ھېسابلىنىدۇ. ئۇ قەشقەردىكى تۇنجى قىزلار مەكتىپى بولغان«مەھمۇدىيە» مەكتىپى تاقىلىپ ،قايتا قەشقەر شەھىرى ئەنجان كوچىسىدا ئولتۇرۇشلۇق مەرىپەتپەرۋەر بايلاردىن مۆھەددىن جانبايىنىڭ ھەشەمەتلىك ھويلىسىنىڭ 2-قەۋىتىدە ئېچىلغان « ئايالالار مەكتىپى»نىڭ ئوقۇتقۇچىلىقىغا مەسئۇل بولغان . ئۇ بۇ مەكتەپتە باشقا مۇئەللىمەلەر بىلەن بىرلىكتە ئوقۇتۇش خىزمىتىگە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈپ، دەرسلىك جەھەتتىن يېڭىلىق يارىتىپ ۋە يېتەكچىلىك قىلىپ، مەكتەپلەردىكى ئايالالارنىڭ بىلىم قۇرۇلمىسىنى ياخشىلاشقا پۇختا ئاساس سالدۇ. مەكتەپتىكى قىز-ئايالالارغا ئوقۇش، ئۆگىنىش، بىلىم ئېلىش مەزمۇن قىلىنغان، كىشىنىڭ يۈرەك تارىنى چېكىدىغان مۇڭلۇق ناخشىلارنىمۇ ئۆگىتىدۇ.ئوقۇتۇش سۈپىتى ياخشى بولۇپ،ئوقۇغۇچىلارنىڭ بىلىم سەۋىيەسى تېز يۇقىرى كۆتىرىلدۇ.ئوقۇيدىغان قىز-ئايالالارمۇ بارغانسېرى كۆپىيىدۇ.

سوفىيە

ئېزى ھاجىم قىزى سوفىيە تەخمىنەن1920-يىللار ئەتراپىدا تۇغۇلغان بولۇپ، كۇچادىكى مەرىپەتپەرۋەر زات،كۇچا مۆتىۋەرلىرىدىن بىرى بولغان ئېزىز ھاجىمنىڭ قىزىدۇر.

ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ كۇچادىكى ئاكتىپ باشلامچىلىرىدىن بولغان ھامۇت ھاجى(1932-1882،شىڭشىسەي تۈرمىسىدە ئۆلتۈرۈلگەن)چەتئەللەردە ئوقۇپ، زىيارەت قىلىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن كۇچادىمۇ يېڭىچە مەكتەپ ئېچىپ خەلقنى

ئويغىتىش ئۈچۈن زور كۈچ چىقىرىدۇ.ئەمما ئۇ دەۋردىكى «جەددىتىزىم »غا بولغان قارشىلىق،مۇتەسسىپلىك.خۇراپاتلىق،نادانلىقنىڭ ئېغىر بولۇش سەۋەبىدىن ئۇ قۇرماقچى بولغان قىزلار مەكتىپىگە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىش تەسكە توختايدۇ.قىزلار مائارىپىنىڭ زۆرۈرلىكىنى چۈشەندۈرۈشلەر نەتىجىسىدە باشقا كۈچلۈك مۆتىۋەرلىرى بىلەن باش بولۇپ ئىززەت ھاجىم ئوغلى ئابدۇللا ۋە قىزى سوفىيەلەرنى مەكتەپكە بېرىشنى قارار قىلىدۇ.

جاھىل كۈچلەر قىزلار ئەمەس ھەتتا ئوغۇللارنىڭ بۇ مەكتەپتە ئوقۇشىغا قارشى تۇرۇپ،مەكتەپنى تاقاش كېرەك،دەپ چۇقان كۆتۈرۈپ،قالايماقانچىلىق پەيدا قىلغۇاتقان ۋە ئىلغار زىيالىيلارغا توختىماي زىيانكەشلىكلەر بولۇپ تۇرىدىغان ئاشۇنداق ئەھۋالدا سوفىيە خانىم بۇ قىزلار مەكتىپىگە ئوقۇشقا كىرىدۇ.1931-يىلى بۇ مەكتەپنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن كۈچادىكى تۇنجى قىزلار مەكتىپىدە يېتىشىپ چىققان مۇئەللىمە بولۇپ قالىدۇ ۋە مائارىپ سېپىدە خىزمەت قىلىپ،ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ھەركىتىدىكى پىداكار ئۇستازلاردىن بولۇپ،قىزلار مائارىپ ئۈچۈن ھەسسە قوشىدۇ.

بۇۋى خەلىچە خانىم

بۇۋى خەلىچە خانىم 1930-يىللاردا قەشقەردە تۇغۇلۇپ،ياشاپ ئۆتكەن ئايال بولۇپ، قەشقەردىكى مەشھۇر ئىمىن ھاجىم خەلپىتىمنىڭ ئوغلى ئىبراھىم ئاخۇن خەلپىتىمنىڭ ئايالى. ئۇ 1885-يىلى قەشقەردە ئەڭ بۇرۇن قۇرۇلغان ،قىزلارنى تەربىيەلەيدىغان دىنىي مەدرىسەنىڭ ئۇستازى بولۇپ ھاياتىنى قىز-ئايالالرنى دىنىي بىلىملەر بىلەن تەربىيەلەش بىلەن ئۆتكۈزگەن.

ئىلىم-مەرىپەتنىڭ ئانا ماكانى بولغان قەشقەردە تارىختىن بېرى خەلقىمىز ئۆز پەرزەنتلىرىنىڭ ئىلمىي ۋە ئەخلاقىي تەربىيەت مەسىلىلىرىگە ئىزچىل كۆڭۈل بۆلۈپ كەلگەن. جۈملىدىن قىز پەرزەنتلىرى، ئەھلى ئاياللىرىنىڭ بىلىم ئېلىش، ئوقۇش، ئەخلاقىي تەربىيەدىن بەھرىمەن بولۇش ئىشلىرىغا باش قاتۇرۇپ، ئىمكانىيەت ۋە شارائىت يارىتىپ بەرگەن. بۇ تەربىيەت مۇساپىسى مەھەللىۋى دىنىي مەكتەپلەر، مەشھۇر بۈۋى-خېنىملار ۋە پازىل ئالىم-ئۆلىمالارنىڭ ھوزۇرىدىكى خۇسۇسىي مەكتەپلەردە، مەخسۇس قىز-ئاياللار سىنىپلىرىدا داۋاملىشىپ كەلگەندى ھەم بۇ ساھەدە قىز-ئاياللارنى ھىدايەتكە يېتەكلىگۈچى رەھنامالار، نوپۇزلۇق ئايال مۇئەللىملەر بارلىققا كەلگەندى. پەقەت يېقىنقى زامانى ھېسابلىغاندىمۇ، 30-يىللارنىڭ ئالدى-كەينىدە قەشقەر دائىرىسىدە ناھايىتى نۇرغۇن مەھەللىۋى دىنىي مەكتەپلەر بولۇپ،ئۇلاردىن مەشھۇر ۋە تارىخى ئۇزۇن بولغان دىنىي مەكتەپلەردىن بىرى بۈۋى خەلچە خانىم ھوزۇرىدىكى مەكتەپتۇر.

بۇ مەكتەپ قىز-ئاياللارنى تەربىيەلەش ئۈچۈن قەشقەردە ئەڭ بۇرۇن قۇرۇلغان دىنىي مەكتەپ بولۇپ،بۈۋى خەلچە خانىمنىڭ قېيىن ئاتىسى ئىمىن ھاجىم خەلپىتىم تەرىپىدىن قەشقەر شەھرى توختى مىراخور كوچىسى(ھازىرقى سۈت-قايماق كوچىسى) دىكى مەرىپەتپەرۋەر زات مۇھەممەد ئەلى شاكىيۇملارنىڭ خۇسۇسىي جايىغا قۇرۇلۇپ،ئىمىن ھاجىم خەلپىتىم باشقۇرۇپ كەلگەن. مەكتەپ 1885-يىلى قۇرۇلغاندىن تارتىپ قەشقەردىكى نۇرغۇن ئىلىم تەشنالىرىنى تەربىيەلەپ چىققان.بۈۋى خەلچە خانىم ئىمىن ھاجىم خەلپىتىمنىڭ ئوغلى ئىبراھىم ئاخۇن خەلپىتىمگە ياتلىق بولغاندىن كېيىن،بۇ مەكتەپتە ئوقۇتۇش خىزمىتىگە مەسئۇل بولۇپ،ئۇزۇن زامانلار مابەينىدە قىز-ئاياللارنى تەربىيەلەپ ئوقۇتۇپ كەلگەن.

دۇنياۋى پەن-تېخنىكا ۋە سانائەت ئىنقىلابىنىڭ كۈچلۈك تەسىرى ۋە " قۇمۇل دېھقانلار ئىنقىلابى" نىڭ غايەت زور تۈرتكىسىدە 20-ئەسىرنىڭ 20-يىللىرىدىن ئېتىبارەن پەيدا بولغان ئىدىيە-مەدەنىيەت ساھەسىدىكى يېڭى يۈزلىنىش يۇقۇرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلدۇ، مائارىپ ساھەسىدە دۇنياۋى ئىلىم-پەنگە يۈرۈش قىلىش، مەكتەپلەردە ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش، ئىدىيە جەھەتتە دېموكراتىيە- خەلقچىللىقنى تەشەببۇس قىلىشنىڭ دولقۇنى بىلەن قەشقەردە داغدۇغىلىق ھالدا يېڭى مائارىپ، يېڭى مەدەنىيەت ھەرىكىتى باشلىنىپ، نۇرغۇن كونا مەكتەپ، كونا مەدرىسلەردە يېڭى ئۇسۇل بىلەن زامانىۋى ئىلىم-پەندىن دەرس ئۆتىدىغان يېڭى ئىلىم مەركەزلىرى قەد كۆتۈردۇ. خالىس نىيەتلىك، پىداكار، مەرپەتپەرۋەر كىشىلەر مەكتەپلەرگە ئوقۇتقۇچى ۋە مەكتەپ يېتەكچىلىرى بولدۇ.بۇۋى خەلچە خانىم ھوزۇرىدىكى بۇ مەكتەپمۇ قەدىمي شەھەر قەشقەردە كەڭ ئاياللار-قىزلارنىڭ يېڭىچە پەننىي بىلىملەرنى ئۆگىنىشنى مەركەز قىلغان يېڭى مائارىپ ھەرىكىتى قوزغىلىپ، يېڭى ئاق، يېڭى ئۇسلۇبتىكى ئاياللار-قىزلار مائارىپ دەۋرى باشلانغان شۇ ئويغىنىش دەۋرىدە ئاكتىپلىق بىلەن باشلامچى بولۇپ ئىسلاھ ئېلىپ بېرىپ،دىنني ئىلىملەر بىلەن بىر قاتاردا يېڭىچە دەرسلىكلەرنى يولغا قويۇپ،قىز-ئاياللارنى ئوقۇتۇش پىروگراممىسىغا كىرگۈزدۇ.بۇۋى خەلچە خانىمنىڭ يولدىشى ئىمىن ئاخۇن خەلپىتىم ئابدۇقادىر داموللامدەك ئىلغار دىنني زاتلارنىڭ تۈرتكىسىدە مەدرىسىگە پارتا-ئورۇندۇق قاتارلىقلارنى ياسىتىپ تالىپلارنىڭ يېڭىچە ئولتۇرۇپ دەرس ئاڭلىشىغا ئىمكانىيەت ھازىرلايدۇ.تالىپلارغا شېئىر،ناخشا ئۆگىتىپ،سەپكە تىزىپ.كوچىغا چىقىپ رەتلىك يۈرۈش قىلدۇرۇپ دىنني مەكتەپلەردىكى ئوقۇش تۈزۈمىگە يېڭىچە ئىسلاھات ئېلىپ باردۇ.بۇنداق ئىشلار شۇ چاغدىكى خەلق ئاممىسىغا نىسبەتەن ئاجايىپ يېڭىلىق بولۇپ تەسىر قىلغاچقا ئۇلارنى ھاياجانغا سالدۇ.لېكىن ئايرىم مۇتەسسىپ كىشىلەر بۇ يېڭىلىقلارغا قارشىلىق بىلدۈرۈپ

«جەدىت»(دىنسىزلار) دەپ ئاتىشىدۇ. لېكىن ئۇلارنىڭ قارشىلىقى يېڭىلىققا ئىنتىلىۋاتقان تالىپلارنىڭ ۋە ئىلغار زاتلارنىڭ ئىرادىسىنى تەۋرىتىپ قالمايدۇ.شۇ قاتاردا قىزلار سىنىپلىرىمۇ ئىسلاھ قىلىنىدۇ.ئىلغار ئىدىيىلىك،مەلۇماتلىق تاتار مۇئەللىمەلەردىن بولغان خەدىچە مۇزەپپەر خانىم بۇ مەكتەپكە ئوقۇتقۇچىلىققا تەكلىپ قىلىنىپ،بۇۋى خەلچە خانىمغا ياردەملىشىپ دەرس ئۆتىدۇ.خەدىچە مۇزەپپەر خانىم بۇ يەردە قىز-ئاياللارغا مەدەنىيەت دەرسلىرىنى بېرىدۇ.ئۇ پىشقان،ئىلغار پىكىرلىك،بىلىملىك مائارىپچىلاردىن بولغىنى ئۈچۈن ئوقۇتۇشقا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈپ، دەرسلىك جەھەتتىن يېڭىلىق يارىتىپ ۋە يېتەكچىلىك قىلىپ،تالىبە قىز- ئاياللارنىڭ بىلىم قۇرۇلمىسىنى ياخشىلاشقا پۇختا ئاساس سالىدۇ. مەكتەپتىكى قىز-ئاياللارغا ئوقۇش، ئۆگىنىش، بىلىم ئېلىش مەزمۇن قىلىنغان ناخشا-شېئىرلارنى ئۆگىتىدۇ...

مەشھۇر ئۇستاز بۇۋى خەلچە خانىمنىڭ قان-تەرى،ئەجرى سىڭگەن، تارىخى ئۇزۇن،داڭلىق بۇ مەكتەپ قەشقەردىكى قىز-ئاياللارنى دىنىي ۋە يېڭىچە دەرسلەر بىلەن تەربىيەلەپ،ئۇيغۇر يېڭى ماائارىپ ھەركىتى ئۈچۈن زور تۆھپە قوشقان مەدەنىيەت بۆشۈكلىرىدىن بىرى بولۇپ قالدۇ.

قەمبەرخان ئابدۇللا

«تاشكەنتچىلەردىن»دىن بىرى بولغان قەمبەرخان ئابدۇللا 1924-يىلى توقسۇندا ئابدۇللا داموللام ئائىلىسىدە تۇغۇلغان.1932-يىلىغىچە ئائىلە تەربىيەسىدە بولغان.1932-يىلى ئائىلىسى بىلەن ئۈرۈمچىگە كۆچۈپ كېلىپ،1937-يىلىغىچە ئۈرۈمچى قىزلار مەكتىپىدە ئوقۇغان.1937-يىلى كۈزدە تاشكەنتكە ئوقۇشقا بارغان.ئۇ

دەسلەپكى ئۈچ يىل رۇسچە مەكتەپتە ئوقۇپ،رۇس تىلى يېزىقىنى مۇكەممەل ئىگىلىگەن.ئالىي بىلىم يۇرتىغا كىرىپ ئوقۇماقچى بولغاندا،قەمبەرخان ئۈچۈن كېلىشمەسلىك يۈز بەرگەن.1940-يىلىنىڭ باشلىرىدا قەمبەرخاننىڭ ئاتىسى ئابدۇللا داموللام «خائىن»نامى بىلەن تۈرمىگە تاشلانغان.ئۇ پەرزەنتلىرى«خائىننىڭ ئەۋلادى»دېگەن نام بىلەن قايتۇرۇپ كېلىنگەن كىشلەر قاتارىدا قەمبەرخانمۇ «خائىن ئەۋلادى»دېيىلىپ،ئۈرۈمچىگە قايتۇرۇپ كېلىنگەن.ئۇ 1940-يىلىدىن 1941-يىلىغىچە 2 يىل تىببىي مەكتەپتە ئوقۇپ پۈتتۈرگەندىن كېيىن ئۈرۈمچى 2-دوختۇرخانا(هازىرقى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق دوختۇرخانىسى)غا تەقسىم قىلىنغان.دوختۇرخانىدا بىر يىل ئىشلىگەندىن كېيىن «خائىننىڭ بالىسى»دېگەن نام بىلەن خىزمەتتىن قالدۇرۇلغان.شۇندىن كېيىن قەمبەرخان يولدىشى تۇرسۇن ئابدۇرېھىم بىلەن (شىنجاڭدىكى 3-قارار تاشكەنتچى ئوقۇغۇچىلار بىلەن بىرگە تاشكەنتتىكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇنۋېرستىنىڭ مەمۇرىي هوقوق فاكولتىتىدا ئوقىغان)بىرگە ئىنقىلابى ياشلار تەشكىلاتىغا قاتنىشىپ ،گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى كۈرەش ئېلىپ بارغان.توقسۇن پارتىزانلىرىغا دورا قاتارلىق ماددىي ئەشيالارنى يەتكۈزۈپ بەرگەن.1947-يىلى بۇرھان شەھىدىنىڭ رەپىقىسى رەشىدە خانىمنىڭ تەكلىپى بىلەن ئۈرۈمچى قىزلار مەكتىپىدە رۇس تىلى ئوقۇتقۇچىسى،مەكتەپ دوختۇرى بولۇپ،شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغانغا قەدەر شۇيەردە خىزمەت قىلىپ كەلگەن ۋە كېيىنمۇ داۋاملىق سەھىيە خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانغان.

بۇۋەرىخان بۇۋىم

بۇۋەرىخان بۇۋىم 1930-يىللاردا قەشقەردە قىز-ئاياللارنىڭ دىنىي ۋە پەننىي جەھەتتىن تەربىيەلىنىشىگە زور تۆھپە قوشقان مۇئەللىمەلەردىن بىرى.

بۇۋەرىخان بۇۋىم قەشقەردە ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ ھەركىتى قوزغىلىشتىن بۇرۇن ئۆزى مەكتەپ ئېچىپ، قىز-ئاياللارغا دىنىي ئىلىملەرنى ئۆگىتىپ كەلگەن ئايال ئۇستازلاردىن بولۇپ،ئۇنىڭ ھوزۇرىدىكى مەكتەپمۇ قەشقەردىكى ئەڭ مەشھۇر دىنىي مەكتەپلەردىن بولغان ۋە نۇرغۇن قىز-ئاياللارنى دىنىي مەلۇماتلىق قىلىپ تەربىيەلەپ كەلگەن.كېيىن ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ دولقۇنىدا قەشقەردىكى بۇ خىلدىكى مەكتەپلەر قوشۇۋېتىلگەن.

ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ ھەركىتىنىڭ تەسىرىدە قەشقەردىمۇ يېڭىچە مائارىپقا ئىنتىلىپ، يېڭىچە مائارىپ تۈزۈمىدىكى مەكتەپلەردە ئوقۇغان نۇرغۇن قىز-ئاياللار قاتارىدا بۇۋەرىخان بۇۋىمۇ شۇ مەكتەپلەردە ئوقۇپ،ھەم دىنىي مەلۇماتلىق ھەم ئىلغار ئىدىيىلىك،بىلىملىك ئىلغار ئايال زىيالىيلار قاتارىغا قېتىلغان.ئۇ يەنە ئايال مۇئەللىمەلەرنى تەربىيەلەيدىغان «دارىلمۇئەللىمات»نى ئوقۇپ پۈتتۈرگەندىن كېيىن يېڭىچە مەكتەپلەردە ئوقۇتقۇچى بولغان. ئەينى دەۋردىكى تارىخى شارائىت، خەلقنىڭ ئاڭ-سەۋىيەسى، زامان چەكلىمىسى، مىللىي ئۆرپ-ئادەت، دىنىي ئېتىقاد مەسىلىرىنىڭ مىللىيلىق، تارىخىيلىق، ئاممىۋىلىق، خەلقئارالىق، ئۇزاق مۇددەتلىك ئىكەنلىكىدەك خۇسۇسىيەتلىرىگە ئاساسەن، مەكتەپنىڭ جەمىيەتتىن، خەلقنىڭ ھىمايىسىدىن ئايرىلىپ قالماسلىقى ۋە ئەخلاق تەربىيەدە ئېتىقادنى يېتەكچى قىلىش ئۈچۈن، يېڭىچە مەكتەپلەردىكى دەرسلەر قاتارىدا مەخسۇس دىن دەرسىمۇ تەسىس قىلىنغان.بۇۋەرىخان بۇۋىم بۇ مەكتەپلەردە دىنىي دەرسلەرگىمۇ مەسئۇل بولۇپ، " قۇرئان كەرىم"، " قۇرئان

كەرىم" نى ئوقۇش قائىدىلىرى ھەققىدىكى " ئىلمى تەجۋىد" قاتارلىقلاردىن دىنىي دەرس بېرىپ، بۇ يەردىكى خانىم-قىزلارنى ئىمان-ئېتىقادلىق كىشىلەردىن قىلىپ يېتىشتۈرۈشكە كۈچ چىقارغان.

بۆۋەرىخان بۆۋىم ئەنئەنىۋى دىنىي ئۇستازلىقتىن يېڭىچە مائارىپ بىلەن تەربىيەلىنىپ چىققان دارىلمۇئەللىمات ئوقۇغۇچىسى،ئوقۇتقۇچى بولۇشقىچە ئۈزلۈكسىز ئۆگىنىپ ۋە ئۆگىتىپ ، شۇ دەۋردىكى ئىمان-ئېتىقادلىق،دىنىي مەلۇماتلىق،يېڭىچە مائارىپ تەربىيەسى كۆرگەن پىشقان پىداگوكلار قاتارىدىن ئورۇن ئېلىپ،ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ ھەركىتى دولقۇنىدا خەلقنى ئاقارتىش ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپە قوشقان ئۇستاز ھېسابلىنىدۇ.

مەريەم بوتا ھاجىيوۋ خانىم

مەريەم بوتا ھاجىيوۋ خانىم 1900-يىللاردا تۇغۇلغان.ئاتۇش،قەشقەر،غۇلجىلاردا مائارىپ خىزمتى بىلەن شۇغۇللانغان پىشقان پىداگوك،ئىلغار ئۇيغۇر ئايال زىيالىيلىرىدىن .ئۇ مەشھۇر مائارىپچى موللا باقى بوتا ھاجىيوۋ ئەپەندىنىڭ خانىمى بولۇپ،يولدىشى بىلەن بىرلىكتە ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىغا ئالاھىدە تۆھپە قوشقان مۇئەللىمەلەردىن بىرى.

ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ ھەركىتىنىڭ تۈرتكىسىدە قەشقەردىمۇ كۆتۈرۈلگەن يېڭىچە پەننىي مەكتەپلەرنى قۇرۇش-ئوقۇتۇش ئىشلىرى يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلدۇ.جۈملىدىن قىز-ئاياللار مائارىپىمۇ ئالاھىدە جانلىنىدۇ. 1937-يىلى قەشقەر شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى

تۇمەن دەرياسى تەرەپتىكى " پاخال بازىرى " دېگەن جايدا ئولتۇرۇشلۇق مەرپەتپەرۋەر ئابدۇراخمان باينىڭ خۇسۇسىي جايغا تەسىس قىلىنغان مەكتەپكە ئاياللارنىڭ سەككىز سىنىپى يۆتكىلىدۇ. بۇ يەردىكى دەسلەپ باشلانغۇچ، كېيىن مەخسۇس ئاياللار ئوقۇيدىغان قىلىنغان مەكتەپ كېيىنكى چاغلاردا خەلق ئارىسىدا « چوكانلار مەكتىپى »دەپ ئاتالغان. بۇ يەردىكى سىنىپلار قەشقەر ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى، مائارىپ ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولۇپ، مەريەم بوتا ھاجىيۇۋ خانىم ئەڭ دەسلەپ « چوكانلار مەكتىپى» گە يولدىشى موللا باقى بوتا ھاجىيۇۋ ئەپەندى بىلەن بىرلىكتە مۇدىر ۋە مۇئاۋىن مۇدىر بولىدۇ.ئۇلار ئەينى دەۋردىكى كۆزگە كۆرۈنگەن زىيالى، پېشقان پىداگوكلار بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ياخشى باشقۇرۇشى ۋە ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش ، تەلىم-تەربىيە سۈپىتى پەيدىنپەي يۇقۇرى كۆتۈرۈلىدۇ.

1942-يىلى موللا باقى بوتا ھاجىيۇۋ ئەپەندى قەشقەردە قولغا ئېلىنىپ مۇستەبىت گومىنداڭ تۈرمىسىگە قامىلىدۇ.شۇنىڭ بىلەن مەريەم بوتا ھاجىيۇۋ خانىم 15 ياشلىق قىزى راھىلە بوتا ھاجىيېفنى ئېلىپ غۇلجىغا كۆچۈپ كېتىدۇ.(ئەمما ئۇنىڭ كېيىنكى ھاياتىي پائالىيەتلىرى ھەققىدە باشقا مەلۇمات يوق.)

راھىلە بوتا ھاجىيېۋا

موللا باقى قىزى راھىلە بوتا ھاجىيېۋا 1927-يىلى ئۈستۈن ئاتۇشتا تۇغۇلغان بولۇپ،ئوقۇش يېشىغا يەتكىچە ئۈستۈن ئاتۇشتا ئائىلە تەربىيەسىدە بولغان. ئۇ 1936-يىلىغىچە ئۈستۈن ئاتۇش قايىراق باشلانغۇچ مەكتەپتە،1941-يىلىغىچە

قەشقەردىكى گىراژدانلار قىزلار مەكتىپىدە ئوقىغان.1942-يىلى ئاتىسىنىڭ قەشقەردە قولغا ئېلىنىپ مۇستەبىت ھاكىمىيەتنىڭ تۈرمىسىگە تاشلىنىشى سەۋەبى بىلەن ئاپىسى مەريەم بوتا ھاجىيۇف خانىم بىلەن بىللە غۇلجىغا كۆچۈپ بېرىپ ئولتۇراقلاشقان.1945-يىلىغىچە تىببى داۋالاش بويىچە تېز يېتىشتۈرۈش كۇرسىدا ئوقۇپ،ئوقۇشنى تاماملىغاندىن كېيىن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ھەرقايسى جەڭ مەيدانلىرىدا سېستىرا بولۇپ ئىشلىگەن.ئۇ مىللىي ئارمىيەنىڭ جەڭچىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئەكسىيەتچىلەرگە قارشى ئىنقىلاب ئوتى ئىچىدە ياربدارلارنى داۋالاش ۋە قۇتقۇزۇش ئىشلىرىغا قاتنىشىپ شەپقەت ھەمشىرىسى رىزۋانگۈلدەك ئازادلىق ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان.1949-يىلى ئۆزبېكىستانغا ئوقۇشقا بېرىپ تاشكەنت تىببي ئونۋېرستىتىدا بەش يىل ئوقىغان ۋە يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر بويىچە يۇقىرى دەرىجىلىك ۋىراچ ئىلمى ئۇنۋانى بىلەن ئوقۇش پۈتتۈرگەن ھەم 1953-يىلى ئۇنىڭ ئوقۇش نەتىجىسى ئالاھىدە يۇقىرى بولغانلىقى ئۈچۈن تاشكەنت يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر دوختۇرخانىسىدا خىزمەتكە ئورۇنلاشقان.شىنجاڭنىڭ مىللىي تىل-يېزىقتىكى زامانىۋى تىببى دەرسلىكلىرىنىڭ يوق دېيەرلىك ئىكەنلىكىنى نەزەرگە ئېلىپ 1956-يىلى ۋە 1957-يىللىرى ئىچكى كېسەللىكلەر ۋە يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر قاتارلىق بىرىيۈرۈش زور ھەجىمدىكى كىتابلارنى روسچىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ،تاشكەنت شەرىق ھەقىقىتى نەشرىياتىدا باستۇرۇپ شىنجاڭغا ئەۋەتكەن.بۇ كىتاپلار شىنجاڭدىكى تىببى تېخنىكوملاردا دەرسلىكلەرنىڭ كەمچىل بولىشىدەك بوشلۇقنى تولۇقلاپ،ياخشى ئالقىشقا ئېرىشكەن.1987-ۋە 1989-يىللىرى راھىلە بوتا ھاجىيېۋا شىنجاڭغا كېلىپ ئاتۇش،قەشقەر ۋە ئۈرۈمچىلەردە تىببى خادىملارغا ھازىرقى زامان تىببى ئىلمىنىڭ يېڭىلىقلىرى ۋە باشقا تۈرلەر بويىچە دەرس ئۆتكەن ۋە نۇرغۇن ئېغىر بىمارلارنى داۋالاپ ساقايتىپ يۇرتداشلىرى ئالدىدا ئۆز بۇرچىنى ئادا قىلغان.ئۇ ياشنىڭ قالغىنىغا قارىماستىن

«مىڭ خىل دەردنىڭ داۋاسى»ماۋزۇلۇق كىتابنى يېزىپ،ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جۇڭگوچە داۋالاش دورىلىق قىممىتىگە ئىگە 500خىلدىن ئارتۇق شىپالىق ئۆسۈملۈكلەرنىڭ رەسىملىرى بىلەن تونۇشتۇرۇلغان قامۇسنى «يېڭى ئەسىر ئەۋلادى» نەشرىياتىدا باستۇرۇپ ئاپتونوم رايونىمىزغا ئەۋەتىش ئارقىلىق ئۆز ئانا ۋەتىنىگە،خەلقىگە تەقدىم قىلدى.راھىلە خانىم گەرچە چەتئەلدە مۇھاجىر بولۇپ ياشاۋاتقان بولسىمۇ،ۋەتەندىكى قېرىنداشلىرى ئۈچۈن ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتە جان كۆيدۈرۈپ،تۆھپە قوشۇپ كەلدى.ئۇنىڭ "مىڭ دەرد داۋاسى"ناملىق كىتابى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنىپ،خەلقىمىزنىڭ كۆرۈپ پايدىلىنىشىغا سۇنۇلدى.

بېلىقىز باھاۋىدىن مۇسابايېۋا خانىم

بېلىقىز باھاۋىدىن مۇسابايېۋا خانىم 1930-يىللاردا مائارىپ خىزمىتى بىلەن مەشغۇل بولۇپ،قىز-ئاياللارنى يېڭىچە ئوقۇتۇشقا زور تۆھپە قوشقان پىداكار مۇئەللىمەلەردىن بىرى.

بېلىقىز باھاۋىدىن مۇسابايېۋا خانىم ئوقۇتۇش خىزمەتلىرى بىلەنلا قالماي،قىز-ئاياللار مەكتەپلىرى ۋە دارىلتاملاردا مۇدىر قاتارلىق مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن.1934-يىلى قەشقەر ياۋاغ كوچىسى گۈر مەھەللىسىدىكى " دومباخانا"ئورنى بۇزۇلۇپ،«دارىلتام» قۇرۇلغاندىن كېيىن، مەكتەپنىڭ پەس تەرەپتىكى سىنىپلىرىدا ئوغۇللار، ئۈستى تەرىپىدە قىزلار ئوقۇيدىغان، مەخسۇس قىزلار سىنىپلىرى 12 دىن ئارتۇق بولۇپ، 350ـــ400 دەك ئوقۇغۇچى، 20دىن ئارتۇق ئوقۇتقۇچى بار بۇ چوڭ كۆلەمدىكى

مەكتەپكە بىلقىز خانىم مۇدىرە بولىدۇ.

1937-يىلى قەشقەر ئەنجان رەستە ئىچىدىكى «سۈللاھ مازار غوجام»قەبرىستانلىقى چىقىلىپ ئورنىغا قۇرۇلغان ۋە كىيىن«گىراژدانلار مەكتىپى»دەپ ئاتالغان مەكتەپكىمۇ بىلقىز خانىم مۇدىرە بولۇپ خىزمەت قىلىدۇ.

بىلقىز خانىم بۇ مەكتەپكە مۇدىر بولىدۇ. بۇ مەكتەپتە سەككىز سىنىپ،300دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى بولۇپ،قەشقەردىكى مائارىپ دولقۇنىدا كەينى-كەينىدىن قۇرۇلغان بۇ قىز-ئاياللار مەكتەپلىرىگە مەسئۇل بولۇش شۇ دەۋر شارائىتىدا كۆچلۈك مەسئۇلىيەت ۋە پىداكارلىقنى تەلەپ قىلىدىغان ئىغىر ۋەزىپە.قىز-ئاياللارنى ئاقارتىش ئىشلىرىغا ئۆزىنى بېغىشلىغان بۇ پىداكار مۇئەللىمە،قابىل مائارىپچى ئۆز خىزمەتلىرىنى ھەرقاچان ياخشى ئورۇنلايدۇ. بۇ مەكتەپلەردە ئوقۇيدىغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانىنىڭ ئۆزلۈكسىز كۆپىيىشى ۋە سۈپىتىنىڭ يۇقۇرى كۆتۈرۈلۈشى بىلەن ، قەشقەردىكى ئاياللار مائارىپى يۈكسىلىپ، يېڭى باسقۇچ، يېڭى تەرەققىياتقا ئېرىشىدۇ.

بۇ مەكتەپلەردە ھازىرقى زامان پەن-مەدەنىيەت بىلىملىرىنى ئۆگىنىشتە ئاساس بولىدىغان دەرسلەردىن ھېساب، " ئانا تىل" نامىدىكى ئۇيغۇر تىلى قائىدىلىرى، ئەدەبىيات، تارىخ، خەنزۇ تىلى، ئەخلاق دەرسلىكى، " يۇرت بەلگىسى" نامىدىكى جۇغراپىيە، تەبىئەت، ئىقىم مەسىلىلىرى، دۇنيا تارىخى، ناخشا، رەسىم، تەنتەربىيە ، " ھېيىزى سەھەت" (يەنى ھازىرقى " گىگىنا" دەرسى) قاتارلىق دەرسلەر تەسىس قىلىنغان.شۇنداقلا قەشقەردىكى دىنىي ئالىم،ئىلىم ئەھلى بولغان ئەر،ئايال ئۇستازلار قۇرئان كەرىم ،تەجۋىد ۋە باشقا دىنىي دەرسلەرنى بىرىشكە تەكلىپ قىلىنىپ ،قىز-ئاياللارنى پەننىي جەھەتتىلا ئەمەس، ئىمان-ئېتىقادلىق،دىنىي تەربىيە كۆرگەن،ھەر جەھەتتە يېتىشكەن، ساپالىق ئاياللاردىن قىلىپ تەربىيەلەشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن.

بۇ مەكتەپلەردە ئالتە كۈن ئوقۇپ، جۈمە كۈنى دەم ئېلىش كۈنى قىلىنغان. دەرسلەر

سائەت ھېسابىدا، ھېساب كۈندە ئىككى سائەتتىن ھەپتىسىگە 12 سائەت، ئەدەبىيات ۋە ئۇيغۇر تىلى دەرسى كۈنىگە ئىككى سائەتتىن ھەپتىسىگە 12 سائەت، خەنزۇ تىلى دەرسى ھەپتىدە ئۈچ ـتۆت سائەت، قالغان دەرسلەرمۇ ھەپتىسىگە ئىككى سائەتتىن قىلىپ ئورۇنلاشتۇرۇلغان. دەرسلەر چۈشتىن بۇرۇن 4 سائەت، چۈشتىن كېيىن 4 سائەت قىلىپ ئايرىلغان، ھەر بىر دەرس سائىتى 40 مىنۇتتىن 50 مىنۇتقىچە بولغان. مەكتەپلەردىكى دەرسلىك ۋە ئوقۇتۇش تۈزۈمىمۇ ئاساسەن سوۋېتلەردىن كەلگەن ۋە شۇلارغا تەقلىد قىلىنغان. بۇ دەرسلەر مەخسۇس سائەت، مەخسۇس پروگراما، مۇقىم ئوقۇتقۇچى بولغان ھالدا ئىزچىل ۋە مۇنتىزىم ، تولۇق ئوقۇتۇلغان...بۇنداق سىستېمىلىق دەرس ئوقۇتۇش پىروگرامىلىرىنىڭ نەتىجىسى شۇ بولغانكى،ئەشۇنداق خىزمەتلەر نەتىجىسىدە شۇ دەۋىردە قەشقەردىكى ئاياللار مائارىپ ھەرىكىتىنىڭ تارىخى ئىنتايىن شەرەپلىك بولۇپ، داغدۇغىسى چوڭ، يېتىشتۈرگەن ئىقتىساسلىق خادىملىرى كۆپ، تەلىم-تەربىيە سۈپىتى يۇقۇرى بولغان. بۇ نەتىجىلەر مانا مۇشۇنداق بىلىقىز خانىم كەبى قابىل مائارىپچى،پىداگوكلارنىڭ جاپالىق ئەجرى-مېھنىتى بەدىلى بىلەن بولغان بولۇپ،بىلىقىز باھاۋىدىن مۇساباييۋا خانىم قەشقەردىكى ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ ھەرىكىتىدە قىز-ئاياللار تەربىيەسى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپە قوشقان پىداكار ئۇستازلاردىن ھېسابلىنىدۇ.

ئايخان ئانا

ئايخان تۇردى (1882ـ1942) ، ئايال ، ئۇيغۇر، غۇلجا شەھىرىدە ئۆتكەن تۇردى بايىنىڭ قىزى. ئۇ كىچىكىدە، ئىلغار زاتلار ئاچقان ھازىرقى زامان مەكتىپىدە ئوقۇغان.

غۇلجا شەھەر قازانچى تەۋەسىدە 60 يىللىق تارىخقا ئىگە باشلانغۇچ مەكتەپنى قۇرغان. (ھازىرقى 21- باشلانغۇچ مەكتەپ)، «ئايخان مەكتەپ» نامى بىلەن تا ھازىرغىچە ئاتىلىپ كەلمەكتە.

ئايخاننىڭ يولدىشى ۋاپات بولۇپ كەتكەندىن كېيىن، ھېچقانداق پەرزەنت قالمىغان، يولدىشى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئايخان ئىنتايىن يالغۇزلۇق ھىس قىلغان، ئۇ جەمئىيەتتە سەرگەردان يۈرگەن ئوقۇش يېشىدىكى باللارنى كۆرۈپ، ئۇلارغا قىزغىن ھىسداشلىق قىلىپ، يولدىشىدىن قالغان مىراس ۋە ئاتىسىدىن قالغان بارلىق مال-مۈلكى بىلەن مائارىپ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشقا بەل باغلايدۇ. 1934- يىلى ئۇ ئاخىرى ئۆزىنىڭ قازانچىدىكى قورۇسىدا يېتىملار مەكتىپىنى قۇرىدۇ. بۇ مەكتەپكە ئائىلە مەكتىپى دەپ نام قويىلىدۇ. لېكىن ئاما ئۇنى ئايخان مەكتىپى دەپ ئاتىغان. شۇ مەزگىللەردە فېئودال مۇستەبىت كۈچلەر ئاياللارنىڭ مەكتەپ ئېچىشىغا بار كۈچى بىلەن قارشى تۇرغان، بەزى بايلار ئۇنى « بۇ ساراڭ ئايال بىر توپ باللارنى يىغىۋېلىپ بىكار پۇل خەجلەۋاتىدۇ دەپ مەسخىرە قىلغان». لېكىن بۇلارنىڭ ھەممىسى ئايخاننىڭ مەكتەپ ئېچىش ئىرادىسىنى تەۋرىتەلمىگەن.

روسىيە ئۆكتەبىر ئىنقىلاۋى ۋە « 4- ئاپرېل سياسىي ئۆزگىرىش»نىڭ سياسى تەسىرى ئايخاننىڭ مەكتەپ ئېچىش ئىرادىسىنى تېخمۇ چىڭىتقان. شۇ مەزگىلدە ئۇنىڭ مەكتىپىدىكى يېتىم باللار 300 دىن ئاشقان بولۇپ، ھەممىسى مەكتەپ فورمىسى كىيىپ كوچىدا يۈرگەندە كىشىلەر بۇ ئايخان مەكتەپىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى دەپ بىلەتتى. ئايخان ئوقۇغۇچىلارنى ئەتراپلىق تەربىيىلىگەن، بۇ مەكتەپتە ئوقۇغان كىشىلەرنىڭ ئەسلىمىسى بويىچە بىر ئوقۇغۇچى ئايخاندىن كاللا پاقالچەك دېگەن نىمە دەپ سورىغاندا، ئايخان ئاشپەزنى ئەكىلىپ 300دىن ئارتوق ئوقۇغۇچىغا كاللا پاقالچەك پىشۇرۇش دەرىسىنى ئۆتكەن. ئايخان ھەر قېتىم سىرتقا چىقىپ قايتىپ كەلگەندە، ئوقۇغۇچىلارغا ئويۇنچۇق

قاتارلىق سوغىلارنى ئېلىپ كېلەتتى. ھېيت ـ بايراملاردا بارلىق ئوقوغۇچىلارغا كەمپۈت قاتارلىق يېمەكلىك سېلىنغان خالتىلارنى تارقىتىپ بېرەتتى. ئايخان مەكتەپتىكى ئوقوغۇچىلارغا كۆڭۈل بۆلۈپلا قالماستىن، بەلكى جەمئىيەتتىكى نۇرغۇن باللارنىڭ ۋەسسى بولغان. ئۇ باللارنى ئوقۇتۇپلا قالماستىن، چوڭ بولغان باللارنىڭ ئۆيلىنىشىگە، خىزمەت تېپىشىغا ياردەملەشكەن. شۇڭا،مەكتەپتىكى ئوقوغۇچىلار ئۇنى ھۆرمەتلەپ ‹‹ئايخان ئانا›› دەپ ئاتاپ كەلگەن. ئۇنىڭ باشلامچىلىقى بىلەن بەزى ئىلغار زاتلار ئاتا ـ ئانىلار كومىتېتىنىڭ قوللىشى ۋە ياردىمى ئارقىلىق، ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ، نۇرغۇن زامانىۋى خۇسۇسىي مەكتەپلەرنى ئېچىپ، مائارىپ ئىشلىرىنى زور كۈچ بىلەن تەرەققىي قىلدۇرغان .

1934 ـ 1937 ـ يىللىرى، شۇ مەزگىلدىكى ئىلى گېزىتىنىڭ قوشۇمچە بېتىدە « ئۆمۈرلۈك ئۇزۇن بولسۇن ئايخان ئانا» ،« ئائىلە مەكتىپىنى مەدھىلەيمىز».« يېتىملەرنىڭ ئانىسى ئايخان»، « ئۇيغۇر قىزى».«ئايخان خانىم» قاتارلىق نۇرغۇن شېئىر ۋە ماقالىلەرنى ئېلان قىلىپ، ئايخاننىڭ باشلانغۇچ مائارىپنى راۋاجلاندۇرغان روھىنى يۈكسەك مەدھىيىلىگەن.

شەفىقە سەدىردىنوۋ

شەفىقە سەدىردىنوۋ 1940 ـ يىللاردا غۇلجىدا دوختۇر بولۇپ خىزمەت قىلغان ۋە تىببىي خادىملارنى تەربىيەلەشكە كۆپ كۈچ چىقارغان تاتار ئاياللاردىن بىرى.ئۇنىڭ يولدىشى شامىل تاجىدىنوفمۇ دوختۇر بولۇپ، غۇلجا شىپاخانىلىرى ۋە ساقلىقنى ساقلاش

ئورگانلىرىدا ئىشلىگەن بۇ بىر جۈپ ئەر-ئايال دوختۇرنىڭ خەلق ئارىسىدا شەرەپلىك نامى بار.شۇ دەۋرلەردە ئۇلار ھەر كۈنى شىپاخانىلاردا خەلقنى داۋالاش بىلەن بەند بولغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن غۇلجىدىكى تىببىي تېخنىكۇمدا ئوقۇغۇچىلارغا دەرس ئۆتۈپ تىببىي كادىرلارنى تەربىيىلەشتە چوڭ ھەسسە قوشىدۇ.

رىزۋانگۈل

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ پەخىرلىك قىزى ، مىللى قەھرىمان ، شەپقەت ھەمشىرىسى رىزۋانگۈل

رىزۋانگۈل 1925-يىلى ئالمۇتا ئوبلاستى چىلەك رايونىدا تۇغۇلغان ، دادىسىنىڭ ئىسمى ھاشىمئاخۇن ، ئاپىسىنىڭ ئىسمى مەريەمخان بولۇپ ، دادىسى يۇك تىجارىتى بىلەن شۇغۇللىناتتى.

1932- يىلى رىزۋانگۈل 7 ياش ۋاقتىدا ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن غۇلجا شەھرىگە (پۈشمان مەھەللىسىگە) كېلىپ ئولتۇراقلاشقان . 1933- يىلدىن 1940- يىلغىچە

غۇلجىدىكى شەرق مەكتەپ ۋە ئۈمت مەكتەپلىرىدە ئوقۇغان . 1940- يىلى ئۈرۈمچى ئوتتۇرا دەرىجىلىك مىللى قىزلار مەكتەپ بوغالتىرلىق كەسپى سىنىپىدا ئوقۇغان . 1943- يىلى ئوقۇش پۈتتۈرۈپ غۇلجىغا قايتىپ كەلگەن ۋە شۇ يىلى ۋىلايەتلىك پوچتا ئىدارىسىگە خىزمەتكە ئورۇنلاشقان .

رىزۋانگۈل مەرىپەتپەرۋەر ۋە تەرەققىيپەرۋەر ئائىلىدە چوڭ بولغان . ئۇ ئائىلىسىنىڭ ۋە ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ تەسىرىدە كىچىكىدىن تارتىپلا تىرىشچان ، ئۆتكۈر پىكىرلىك، كەمسۆز ، لېكىن دىگىنىنى قىلىدىغان ، خورلۇق ۋە ئادالەتسىزلىككە چىداپ تۇرالمايدىغان قەيسەر قىز بولۇپ يېتىشكەن . ئۇ ئەينى ۋاقىتتىكى ئۆكتەملەر ئاجىزلارنى بوزەك قىلىدىغان ، نارەسىدە قىزلارنى مەجبۇرىي ئەرگە بىرىدىغان ، ئاياللارنى خورلايدىغان ئەھۋاللارنى كۆرگەندە ئۇ ئىشلارغا ھېچ ئىككىلەنمەي قارشى تۇراتتى.

رىزۋانگۈل پوچتا ئىدارىسىدە ئىشلەپ يۈرگەن كۈنلەردە ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى باشلاندى. ئىنقىلاب باشلىنىپ ئالتىنچى كۈنىلا رىزۋانگۈل بىر قانچە دوستلىرى بىلەن پىدائىي بولۇپ جەڭگە قاتناشتى . ئۇ پىدائىي سىپىگە كىرگەندىن كىيىن بىر تەرەپتىن قىسمىنىڭ شەپقەت ھەمشىرىسى بولۇپ قانلىق جەڭلەرگە قاتناشسا ، يەنە بىر تەرەپتىن ھەربىي قائىدە ۋە قورال ئىشلىتىشنى قېتىقىنىپ ئۆگەندى . ئۇ دائىم : «دۈشمەن بىلەن ئەرك ئۈچۈن جەڭ قىلىۋاتقان ۋەتەننىڭ ئوغلانلىرى بولسا ، بىز ۋەتەن قىزلىرى. قىزلارمۇ قولىغا قورال ئېلىپ ئالدىنقى سەپكە بېرىشى كېرەك»دېسە ، ھەمشىرە قىزلارغا :« فاشىزمغا قارشى كۆرەش قەھرىمانى روس قىزى زويادەك بولايلى » دەيتتى . رىزۋانگۈل ئازاتلىق ئۈچۈن جەڭ مەيدانلىرىدىكى جاپا مۇشەققەتنى يېڭىپ ، ئۆلۈمگە پىسەنت قىلماي ، مۇلدۈردەك يېغىۋاتقان دۈشمەن ئوقلىرى ئارىسىدا قەھرىمانلارچە يۈگۈرۈپ يۈرۈپ ياردار جەڭچىلەرگە شەپقەت يەتكۈزگەچكە جەڭلەردىكى ئاجايىپ جاسارىتى ۋە ياردار جەڭچىلەرگە بولغان كۆيۈمچانلىقى بىلەن قوزغىلاڭچى ئارمىيىدىكى بارلىق

كوماندىر ـ جەڭچىلەرنىڭ قەلبىدىكى ئەڭ شەپقەتلىك ، مېھرىبان ھەمشىرىگە ئايلانغان ئىدى.

رىزۋانگۈل 1945 ـ يىلى 13 ـ يانۋاردا ھەرەمباغ ئەتراپىدىكى شىددەتلىك جەڭدە ۋىژىلداپ ئۇچۇۋاتقان ئوقلار ئارىسىدا يارىلانغان ئۈچ جەڭچىنىڭ يارىسىنى ئارقا ـ ئارقىدىن تېڭىپ بىخەتەر جايغا ئاپىرىۋېتىپ ، ئارقىغا قاراپ خەۋپلىك جايدىكى تۆتىنچى جەڭچىنىڭ يېنىغا كېتىۋاتقاندا دۈشمەن ئاتقان ئەجەللىك ئوق بېشىغا تېگىپ قەھرىمانلارچە قۇربان بولدى. ئۇ قۇربان بولغاندا ئاران 19 ياشقا كىرگەن ئىدى..

ئۇنىڭ ئۆلۈمى كىشىنى بەكمۇ ئېچىندۇرىدۇ. ئۇنىڭ نامى ۋەتەن ، مىللەت ئۈچۈن قان تۆككەن مىڭلىغان ئوت يۈرەك ئوغۇل ـ قىزلىرىمىز قاتارىدا تارىخ بېتىگە مەڭگۈلۈك يېزىلدى.

.

بۇ رىزۋانگۈلنىڭ قازاقىستانلىق ئۇيغۇر رەسسام رۇسلان يۈسۈپ سىزغان رەسىمى

رىزۋانگۈل

قادىر ھەسەنوۋ

خەۋەر كەلدى گويا بىر
سولدى دىگەن قىزىل گۈل.
ۋەتەن ئۈچۈن جان پىدا
ئەمەسمىدى رىزۋانگۈل!

ئەل داڭقىنى ياد قىلىپ،
دۈشمەنلەرنى ئېتىپ كۈل،
بەل باغلىغان جەڭلەردە
ئۇيغۇر قىزى رىزۋانگۈل.

ئۇنتۇلسۇنمۇ ... ھىچقاچان
ئۇنتۇلمايدۇ رىزۋانگۈل.
ئو بىر توزىماي ئېچىلىپ
تۇرغان ئەسلى قىزىل گۈل!

ـ (سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئۇيغۇر شائىرلىرىنىڭ كوللىكتىپ شېئىرلار توپلىمى)

شەپقەت ھەمشىرىسى رىزۋانگۈل ھەققىدە

ساۋدانوف زاھىر

غۇلجىنى ئازاد قىلىش ، بولۇپمۇ ھەرەمباغ قاتارلىق جايلارنى ئازاد قىلىش ئۇرۇشى جەريانىدا ... ئىلى ئۇيغۇر-قىزلىرىنىڭ ئىچىدىن چىققان شەپقەت ھەمشىرىسى رىزۋانگۈل مەڭگۈ ئۆچمەيدۇ .

ئەمدىلا ئون يەتتە ياشقا كىرگەن رىزۋانگۈل 1944-يىلى 11-ئاينىڭ 9-كۈنى ئۆز ئىختىيارى بىلەن پارتىزانلار سېپىگە قاتناشقان . ئۇ ، شەپقەت ھەمشىرىلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتەپ ، يارىدارلارنىڭ يارىسىنى تېڭىش ، يارىدارلارنى دوختۇرخانىغا ئېلىپ بېرىش ، بولۇپمۇ دۈشمەننىڭ مۆلدۈردەك يېغىۋاتقان ئوقلىرىغا قارىماي يارىدارلارنى قۇتۇلدۇرۇپ ، ئۆلۈم گىردابىدىن ياندۇرۇپ كېلىش قاتارلىق ئېغىر ۋەزىپىلەرنى ئاجايىپ قەھرىمانلىق بىلەن ئورۇندىغان ، ئاغرىقلارنىڭ ئازابىغا ئۆزىنىڭ مۇلايىم گەپ - سۆزلىرى بىلەن ئارام بېرىپ كېلىۋاتقان ياش غۇنچە ئىدى .

1945-يىلى 1-ئاينىڭ 13-كۈنى تاڭ سەھەر ، ھاۋا ئادەتتىن تاشقىرى سوغۇق ئىدى . پارتىزانلار ھەرەمباغدىكى قامىلىپ قالغان دۈشمەنلەرگە يەنە بىر قېتىم شىددەتلىك ھۇجۇم باشلىدى . دۈشمەن ئۆزلىرىنىڭ مۇستەھكەم ئىستىھكاملىرىغا تايىنىپ ، پىلىمۇت ۋە مىلتىق بىلەن پارتىزانلارغا دەھشەتلىك ئوق ياغدۇردى . چۈنكى ئۇلار ئاخىرقى قېتىم جان تالىشىۋاتاتتى . بۇ چاغدا ھەرەمباغنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى شاھاجىنىڭ بىغى تەرەپتە بىزنىڭ دۈشمەنگە قارشى قاقشاتقۇچ زەربە بېرىۋاتقان پارتىزانلاردىن خەبىبۇللا خەلى ئوغلى (تاتار) ، ئاناتولى ئولىنكوپ (رۇس) ، ئاكا - ئۇكا نازىم ، تەۋەككۈل (توغرا كۆۋرۈكلۈك) ، ئابدۇرېھىم (ئايدۆڭلۈك) قاتارلىق

باللارغا ئوق تېگىپ يىقىلدى . بۇ ھايات ـ ماماتلىق پەيتتە رىزۋانگۈل دۈشمەننىڭ مۆلدۈردەك يىغىۋاتقان ئوقلىرىغا پەرۋا قىلماي شاھاجى بېغىنىڭ پاكار تېمىدىن ئارتىلىپ چۈشۈپ ياردارلارنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن بارلىق كۈچى بىلەن يۈگۈرۈپ باردى ـ دە ، ياردارنىڭ بىرىنى ئېلىپ كەينىگە يېنىشقا تۇيۇقسىزلا دۈشمەن تەرەپتىن ئېتىلغان بىر ئوق ئۇنىڭغا تەككەندى . ئۇ كەينىگە قايرىلىپ قارىماقچى بولدىيۇ ، قارىيالمىدى . ئوق تەككەن يېرىدىن قان ناھايىتى كۆپ ئېقىۋاتقان بولسىمۇ ، ئۇ چىشىنى چىشلەپ ئۆز ـ ئۆزىگە غەيرەت بىرىپ ، مىڭبىر مۇشەققەتتە ياردارنى سۆرەپ ئۆملىگىنىچە پاناھلىق جايغا كەلدىيۇ ئۆزى شۇ يەردىلا يىقىلىپ قالدى . ئۇ ناھايىتى ھالسىزلىنىپ كەتكەچكە يۈرىكى سوقۇشتىن توختىغانىدى . ئۇ باتۇرلارچە قۇربان بولدى . ئۇنىڭ كوماندىرغا قاراپ ئوچۇق تۇرغان چولپاندەك كۆزلىرى ئۇنىڭ ئېيتالماي كەتكەن ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنى تىلسىز ئىپادىلەپ تۇراتتى . ئۇنىڭ ئۆلمى شەرەپلىك ئۆلۈم ئىدى . رىزۋانگۈلنىڭ قەھرىمانلىق ئىشلىرى دەرھال باشقا پارتىزان ئەترەتلىرىگە تارقىلىپ خەلق ئارىسدا ئاجايىپ چوڭ تەسىر قوزغىدى . كېيىنكى ۋاقىتلاردا رىزۋانگۈلنىڭ ئىش ـ ئىزلىرى ئۇيغۇر خەلق قوشاقچىلىرى تەرىپىدىن ناخشا قىلىپ ئېيتىلىپ پارتىزانلار ۋە مىللىي ئارمىيە جەڭچىلىرى ھەمدە خەلق ئارىسدا كەڭ تارقىلىپ ، كوماندىر ـ جەڭچىلەرگە ئىنتايىن زور ئىلھام بەرگەنىدى . بۇ ئۇرۇشلارنى ئەسلىگىنىمدە كۆز ئالدىمدا ۋاقىتسىز توزۇپ كەتكەن غۇنچە رىزۋانگۈلنىڭ ئوچۇق قالغان چولپاندەك قاپقارا كۆزلىرىنى قايتا كۆرگەندەك بولىمەندە ، يۈرۈكۈمگە بىرى پىچاق تىقىۋاتقاندەك ئازاپلىنىمەن ۋە ئاشۇنداق باتۇر ئۇيغۇر قىزلىرىدىن مەڭگۈ پەخىرلىنىمەن .

كېيىن رىزۋانگۈل ھەققىدە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى قازاقىستاندىكى قۇددۇس غوجامىيارۇپ دىگەن ئاتاقلىق ئۇيغۇر كومپوزىتورى بىر سىمفۇنىيە ئىشلەپ ، پۈتۈن سوۋېت ئىتتىپاقى بويىچە شۆھرەت قازانغان ۋە ئاشۇ سىمفونىيە ئۈچۈن ستالىن مۇكاپاتىغا

ئېرىشكەن

ساۋدانوف زاهىر « ماناس دەرياسىدىن قايتىش » شىنجاڭ ياش ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى

1996ـ يىل 7ـ ئاي 1ـ نەشرىدىن ئېلىندى

(رىزۋانگۈل ۋاپاتىنىڭ 60يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن)

مۇھەممەتجان راشىدىن

يۈرتىڭىزنىڭ گۈلزارلىقى راست،

ئىسمىڭىزداگۈل بارلىقى راست،

دىدارىڭىز بىزگە رىزۋانگۈل،

قىيامەتلىك دىدارلىقى راست

لېكىن مەڭگۈ ئۇنتۇلماس قىز سىز،

ئۇيغۇر ئۈچۈن ئەزىزدىن ئەزىز،

ياشىغانلار سىزدەك رىزۋانگۈل

كەتمەيدىكەن دۇنيادىن ئىزسىز.

پات-پات بولۇپ تۇرار گېپىڭىز،

يۈرەكلەردىن ئۆچمەس ئىپتىڭىز،

ئۇنتۇلمىدى ئاتمىش يىل ئاۋۋال،

قارىغا يازغان قانلىق خېتىڭىز

ئۇنتۇمىدۇق سىز تۆككەن قاننى،

ئۇنتۇمىدۇق سىز بەرگەن جاننى.

تاغدەك ياشاش ئارزۇ ھەۋەستۇر،
تاغدەك بولماق ھەركىمگە تەس تۇر،
تاشلا رقانچە ئېگىز بولسىمۇ،
لېكىن سىزدەك يۈكسەك ئەمەستۇر.

ۋاراقلىساق تارىخىمىزنى،
ياد ئېتىمىز ئەك ئاۋۋال سىزنى،
ئىزىڭىزغا شۇڭا رىزۋانگۇل،
سېلىپ قويدۇق ئەۋلادىمىزنى

قەبرىڭىزنى تاپالماي يۈردۈق،
شۇڭا گۈمبەز ياسالماي يۈردۈق،
يامۇناسىپ داستان يازالماي،
ياكى دېپتەر تاپالماي يۈردۈق

ھايات سىزنى ئىمتاھان قىلدى،
تارىخ سىزنى قەھرىمان قىلدى،
نامىڭىزنى مەڭگۈ ئۇنتۇماس،
ئەلنى سىزگە مېھرىبان قىلدى

كىتاپ يازدۇق سىزگە مۇبارەك،
نامىڭىزنى قىلماقىا كۆرەك،
كۆڭۈللەرگە بەردۇق تەسەللى،
رۇھىڭىزغا ئۇقۇپ تابارەك.

ئەلنىڭ قىزى رىزۋانگۈل

ناخشا

سۆزى ۋە مۇزىكىسى:تەلئەت ناسىرى

گۈللەردەك چىراي ئاچقان،
تاغلارغا كۆلۈپ باققان،
ئەلگە يۈرىكى ياققان،
ئەلى قىزى رىزۋانگۈل
جەڭگاھتا بۇلۇپ قالقان
ياشلىقى قەدىر تاپقان،
ئىسسىق قېنى يول ئاچقان،
ئەلنىڭ قىزى رىزۋانگۈل.
يوللاردا ئىزى قالغان،
تىللارداسۆزى قالغان،
دىللارغا ئۆزى قالغان،
ئۇيغۇر قىزى رىزۋانگۈل...

رىزۋانگۈل هايات

«رىزۋانگۈل هايات» ناملىق داستانىنىڭ كىرىش قىسمى

رەخىم قاسىم

رىزۋانگۈل سىزنى ئەسكە ئالسام شۇئان،
كۆز يېشىم دەرياسىدا ئاقتى قىيان،
سورىدىم كۆكتە ئۆزگەن ئاي يۇلتۇزدىن
«ئېيتقىنا، شۇباتۇر قىز كەتتى قايان؟
ئاي يۇلتۇز هازىدار مۇڭغا پاتتى،
بىرهازا قالدى جىمجىت سۈرمەي زۇۋان.
ۋە ئاخىر ئۆكسۈپ-ئۆكسۈپ يىغلاپ تۇرۇپ،
دەرت تولغان ئىچ باغرىنى قىلدى بايان»
رىزۋانگۈل بەك ياش كەتتى،بەك ياش كەتتى،
ئەمدىلا ئونتوققۇزغا كىرگەن ئاران.
ئېچىلماي ئونگۈلىنىڭ بىرى تېخى،
پانىيدىن باقىيغا ئۇ بولدى راۋان،
رىزۋانگۈل نەدە دەمسەن،ئۇ بار هايات،
جەننەتنى ئۆزى ئۆچۈن قىلدى ماكان.
چۈنكى ئۇۋەتەننى، خەلقنى دەپ،
دەهشەتلىك قانلىق جەڭدە بولدى قۇربان،
جەننەتنىڭ ئىشكلىرى رىزۋانگۈلدەك،
جان پىدا ئۇغۇل قىزغا ئۇچۇق هامان

ئاي يۇلتۇز جاۋابىدىن بولدۇم مەمنۇن،
يالقۇنلۇق ھىسياتلىرىم ئاتتى ۋولقان.
رىزۋانگۈل كەتتى بىراق شانلىق نامى،
دىللاردا قالدى بۇلۇپ مەڭگۇ داستان

ئازاتلىق جەڭچىسى رىزۋانگۈل.

1944-يىل 8-ئايدا شىنجاڭ ئىلى ۋىلايىتى نىلقا ناھىيسىدە شىڭشىسەينىڭ سىنىپى ۋە مىللى زۇلۇمىغا قارشى كۆرەش تىزلا قانات يايدى ،شۇيىل 11-ئاينىڭ 7-كۈنى غۇلجا شەھرىدە گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچىل زۇلۇمىغا قارشى قوزغىلاڭ

كۆتۈرۈلدى ۋە شۇجەرياندا مىڭلىغان قەھرىمان ئۇغۇل-قىزلىرىمىز مەيدانغا كەلدى، ئۇنە شۇلار ئىچىدە يەنە نۇرغۇن قىزلار بار بۇلۇپ، ئۇلار ئەرلەر بىلەن تەڭ جەڭگاھتا قان كېچىپ، ئۆزىنىڭ قەيسرانە ئىش-ئىزلىرى، ئىگىلمەس-پۈكمەس ئىرادىسى بىلەن يۈكسەك ۋىژدان-غۇرۇرىنى نامايەن قىلىپ،بىزگە ئىنتايىن قىممەتلىك ھەقىقەتلەرنى قالدۇرۇپ كەتتى،مىللى قەھرىمان،خەلقىمىزنىڭ پەخرلىك قىزى رىزۋانگۈل شۇ گۈلباغدىكى خۇشپۇراقلىق بىر گۈل ئىدى

رىزۋانگۈل1944-يىل11-ئاينىڭ12-كۈنى(ئىنقىلاپ باشلىنىپ6-كۈنى)ئەتىگەندە تۇلۇپ تاشقان قىزغىنلىق بىلەن پىدائىيلىققا تىزىمغا ئالدۇرىدۇ ،پىدائى بولغاندىن كىيىن رىزۋانگۈل جەڭ تاكتىكىسى، يارداملارنى جىددى قۇتقۇزۇش بىلىملىرىنى ياخشى ئىگەللىگەندىن سىرت، يەنە ھەرخىل قۇراللارنى ئىشلىتىشنى قېتىرقىنىپ ئۆگىنىدۇ، جەڭلەردە پىلىمۇتنىڭ ئوقدانىغا ئوق سالدۇ،يارلانغان پىلىمۇتچىلارنىڭ ئورنىغا

سەپلىنىپ دۈشمەنگە ئوت ئاچىدۇ، جەڭگاھتا مولدۇردەك يېغىۋاتقان ئوق ئىچىدىن يارلانغان جەڭچىلەرنى قۇتقۇزىدۇ. رىزۋانگۈلنىڭ كارامەت قەھرىمانلىقى ۋە ئادەمنى ھەيران قالدۇرىدىغان ئىش-ئىزلىرى، پارتىزانلار ئىچىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، شەھەرخەلقى ئىچىدىمۇ كەڭ تارقىلىدۇ،رىزۋانگۈل جەڭچىلەرنىڭ ئۆگۈنۈش ئۆلگىسى، خەلقنىڭ پەخرلىك قىزىغا ئايلىنىدۇ.

1945-يىل1-ئاينىڭ 11-كۈنى غۇلجاشەھرىدە61كۈن مۇھاسىرىدە قېلىپ جان تالىشىپ،غالجىرلاشقان دۈشمەن، ئەڭ ئاخىرقى كۈچىنى يىغىپ، مۇھاسىرىدىن بۆسۈپ چىقىپ، قاچماقچى بولۇپ شىددەت بىلەن ھۇجۇم باشلايدۇ، جەڭ كېچە كۈندۈز توختىماي بەكمۇ كەسكىن بولىدۇ.بۇ شىنجاڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى مەشھۇر ئۇرۇشلار قاتارىدىن ئورۇن ئالغان ھارەمباغ قەلئەسى ئۇرۇشى ئىدى، رىزۋانگۈل سەپداشلىرى بىلەن كېچە -كۈندۈز دۈشمەن بىلەن ئېلىشىدۇ، 1-ئاينىڭ 13-كۈنىدىكى ھارەمباغ قەلئەسى ئۇرۇشىدا رىزۋانگۈل يارلانغان چوڭئاخۇن ئىسىملىك جەڭچىنى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن يامغۇردەك ئۇچۇۋاتقان ئوق ئىچىگە كىرىدۇ ۋە ئوق تېگىپ، مەردلەرچە قۇربان بولىدۇ.ئەترەت كوماندىرى رىزۋاننىڭ بېشىنى سىلاپ چوڭقۇر مېھرى بىلەن «ئەلۋىدا،قەيسەر قىزىم» دەپ بوقۇلداپ يىغلاپ كېتىدۇ.رىزۋانگۈلنىڭ قۇربان بولغانلىق توغرىسىدىكى شۇم خەۋەر تېزلا ھەرەمباغدىن ئۆتۈپ، پۈتۈن سەپكە تارقىلىدۇ، جەڭچىلەرئۆزىنىڭ پەخرلىك قىرىندىشى، ئوت يۈرەك قەيسەر ھەمشىرىسىدىن ئايرىلغانغا قاتتىق ئازاپ چېكىدۇ، دۈشمەنگە بولغان غەزەپ-نەپرىتى ھەسسىلەپ ئاشىدۇ،«رىزۋانگۈل ئۈچۈن ئىنتىقام» دېگەن سادالار پەلەككە يېتىدۇ. ھەسرەت-پىغان ساداسى ئىلى ۋادىسىنى لەرزىگە سالىدۇ، شەھەر خەلقى دەھشەتلىك قىيان سۈدەك غايەت زور بىركۈچكە ئايلىنىدۇ.دۈشمەن شەرمەندىلەرچە مەغلۇپ بولدى.

خەلق«رىزۋانگۈل،ھايات نۇزۇگۇم ئىدى، ئۇ ئارىمىزدىن كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن

تارىختا ئۇنىڭقەھرىمانلىق نامى قالدۇ.»دېيىشىدۇ، شەرەپ سەھنىسىدە رىزانگۇلگە بىرىلگەن17-نومۇرلۇق باھادىرلىق مېدالى دادىسى ھاشىم ئاكىنىڭ مەيدىسىگە تاقاپ قويۇلدى. ھاشىمئاكا جان-جىگەر قىزىنىڭ ئىسسىق قېنى بەدىلىگە كەلگەن بۇ قەھرىمانلىق مېدالىنى يىنىش-يىنىشلاپ سىلاپ، بوقۇلداپ يىغلاپ كەتتى ۋە ئوغلى ھاشىرنىڭ يۆلەپ تۇرىشى بىلەن ئاران-ئاران ئۆرە تۇراتتى.دادىنىڭ قەلبى سەك-پارە ئىدى.

ئارىدىن ئاتمىش نەچچە يىل ئۆتۈپ كەتتى، خەلق ئۆزىنىڭ قەھرىمان قىز-ئوغۇللىرىنى ئۇنۇتمىدى،ئەكسىچە تېخىمۇ سېغىنماقتا. رىزۋانگۈل توغرىسىدا نۇرغۇن داستانلار پۈتۈلدى،شېئىرلار يېزىلدى، خەلق بۇ قەھرىمانلارنى سېغىنىش ئىچىدە ئەسكە ئالدى. تۆۋەندەرىزۋانگۈل توغرىسىدا يېزىلغان بىرقىسىم شېئىرلار دوستلارغا سۇنۇلدى، خەلقنىڭ غۇرۇر-ئىپتىخارى بولغان قەھرىمان قىز-ئوغۇللار خەلق قەلبىدىن مەڭگۈ ئۆچمەيدۇ.

«ئازاتلىق جەڭچىسى رىزۋانگۈل» ناملىق كىتابىنىڭ ئاپتورى، قەيسەر جەڭچى، رىزۋانگۈلنىڭ سەپدىشى مۇزەپپەر ئابدۇللايىپ ئەسلەپ مۇنداق يازىدۇ:

1988-يىل2-ئايدا زىننەت ئەخمەت ئالمۇتادىن ئۈرۈمچىگە تۇغقان يوقلاپ كەلگەندە ئىككىمىز كۆرۈشتۇق ۋە ئۆيۈمگە كىلىپ مېھمان بولدى،بىز كونا خامانلارنى بىرقۇر سورۇشتۇق.زىننەت:« بىز سەككىز قىزنىڭ سۈرىتىنى غۇلجىدىكى ۋاڭ قادىرنىڭ بېغىدىكى خاتىرە ئۆيىگە ئېسىپ قويۇپتۇ، بېرىپ كۆردۇم، خەلق بىزنى ئۇنۇتماپتۇ»دەيدۇ ھاياجان ئىچىدە.

شۇنداق،ئۇلارنى خەلق تېخى ئۇنۇتمىدى، ئۇنۇتمايدۇ، ئۇلار ئەۋلاتتىن-ئەۋلاتقا خاتىرلىنىدۇ.

گۈل-گۈلىستان بېغىمنىڭ توزىماس قىزىل گۈلى،

تائەبەت چاقنايدىغان تاك چولپانى رىزۋانگۈل.

ئۇنىڭ نامى ئۇنتۇلماس، ياشار خەلقىم قەلبىدە

تەڭرىتاغنىڭ غۇرۇرى، شەرەپ-شانى رىزۋانگۈل.

مىللى باراۋەرلىك،مىللى ئازاتلىق ئۈچۈن جەڭگاھتا ئەرلەرگە ئوخشاش قان كېچىپ جەڭ قىلغان بۇ سەككىز نەپەر ۋىژدان-غۇرۇرلۇق قىزلار خەلقىمىز قەلبىدىن مەڭگۈ ئۆچمەيدۇ، مىللى ئارمىيدىكى مىڭلىغان قەھرىمان قىز-ئوغۇللار ئەۋلاتتىن ئەۋلاتقا يادلىنىدۇ. بىز كىيىنكى ئەۋلاتلارغا بۇقەھرىمانلارنىڭ باتۇرانە ئىش-ئىزلىرىنى مىراس قالدۇرۇش قەرزىمىز بار ئەلبەتتە.(يۇقارقى رىزۋانگۈل ھەققىدىكى شېئىرلار مۇزەپپەر ئابدۇللايېۋنىڭ«ئازاتلىق جەڭچىسى رىزۋانگۈل» ناملىق كىتابىدىن ئېلىندى)

سۈرەتتىكى سەككىز ھەمشىرە قىزنىڭ قىسقىچە تەرجىمھالى

بۇ سەككىز نەپەر قىز ئىچىدە رىزۋانگۈل بىلەن رابىيە غېنى ئىككى قىزدىن باشقا قالغان ئالتە نەپەر قىز ھايات قالغان بولۇپ، كېيىن ئالمۇتا ۋە تاشكەنتلەرگە كۆچۈپ كەتكەن.

ئايشەم غېنى

ئايشەم غېنى 1940ـيىللاردا غۇلجا شەھىرىنىڭ دۆڭمەھەللە دېگەن جايىدا تۇغۇلۇپ،ئۆسكەن .1944ـيىلى ئىلىدا ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى كۆتۈرۈلگەن ۋاقىتتا ۋەتەن-خەلقىنىڭ ئازادلىقى ئۈچۈن قولىغا قورال ئېلىپ،ئۇرۇشقا ئاتلانغان مىڭلىغان قەھرىمان قىز-ئوغۇللار قاتارىدا ئايشەم غېنىمۇ سىڭلىسى رابىيە بىلەن بىرلىكتە ئىنقىلاپ سېپىگە ئاتلىنىپ، قار-يامغۇر يېغىۋاتقان ئوق-دورىلار ۋە دۈشمەننىڭ رەھىمسىز،كۈچلۈك بولغىنىغا قارىماستىن ھەمشىرىسى رىزۋانگۈل بىلەن بىرلىكتە جەڭگاھتا شەپقەت ھەمشىرەسى بولۇپ خىزمەت قىلغان.ئىنقىلاپ مەغلۇبىيىتىدىن كېيىن،تاشكەنتكە چىقىپ

كەتكەن.يۇقىرىقى سۈرەتتىكى بىرىنچى رەت سولدىكىسى ئايشەم غىنىنىڭ سۈرىتى.

تۇخان ئۆمەر

تۇخان ئۆمەر 1940-يىللاردا غۇلجا شەھەر تۆپچە مەھەللىدە تۇغۇلۇپ،ئۆسكەن.ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىدا جەڭگاھتىكى شەپقەت ھەمشىرەسى بولۇپ ئىشلىگەن.1946-يىلى 6-ئايدىن كېيىن غۇلجا شەھەرلىك ساقچى ئىدارىسىدە ئىشلىگەن.كېيىن ئالمۇتاغا چىقىپ كەتكەن.

پەرىدە

تاتار قىزى بولغان پەرىدە غۇلجا نوۋىگورتتىن بولۇپ،ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە رىزۋانگۇل كەبى ھەمشىرىلىرى بىلەن ئىنقىلاپقا قاتنىشىپ ،شەپقەت ھەمشىرەسى بولغان،قان كېچىپ جەڭ مەيدانلىرىدا بولۇپ،ئازادلىق يولىدا كۆرەشكەن مىڭلىغان تاتار قىزلىرىدىن بىرىدۇر.پەرىدەمۇ كېيىن ئالمۇتاغا چىقىپ كەتكەن.

سائادەت مۇھەممەت

سائادەت مۇھەممەت ئىلىدا تۇغۇلغان ئۇيغۇر قىزى بولۇپ،ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتناشقان سۈرەتتىكى سەككىز ھەمشىرە قىز قاتارىدىكى پىداكار ھەمشىرىلەردىن بىرى.سائادەت1946 -يىل 6-ئايدىن كېيىن غۇلجاشەھەرلىك قىزلار مەكتىپىدە

ئوقۇتقۇچى بولغان. كېيىن قىرغىزىستاننىڭ ئىسسىق كۆلگە چۆكۈپ كەتكەن.

زەينەپ ئىسمائىل

زەينەپ ئىسمائىل ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىدا شەپقەت ھەمشىرەسى بولغان سەككىز ھەمشىرە قىز ئىچىدىكى پىداكار ھەمشىرىلەردىن بىرى بولۇپ،ئۇمۇ ئىنقىلاپ مەغلۇبىيىتىدىن كېيىن،ئالمۇتاغا چۆكۈپ كەتكەن.

سۈرەتتىكى ئىككىنچى رەت سولدىن: رىزۋانگۈل ھاشىم: غۇلجاشەھىرىدىن، 45-يىل 1-ئاينىڭ 13-كۈنىدىكى ھەرەمباغ قەلئەسى ئۇرۇشىدا 19يېشىدا قەھرىمانلارچە قۇربان بولغان

رابىيە غېنى

شەپقەت ھەمشىرەسى رابىيە غېنى غۇلجاشەھىرى دۆڭ مەھەللىدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن بولۇپ ، ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى قوزغالغاندا ھەدىسى ئايشەم غېنى بىلەن بىرلىكتە ئىنقىلاپقا قاتنىشىپ، سۈرەتتىكى سەككىز ھەمشىرە قىز قاتارىدا شەپقەت ھەمشىرەسى بولغان. رابىيە غېنى 46-يىل 7-ئايدا ئىلى دەريا ۋادىسىدىكى جىرغىلاڭ دېگەن مەنزىرلىك جايغا ئويىنغىلى چىقىپ ئىلى دەرياسىغا ئېقىپ كېتىپ ۋاپات بولغان.

زىننەت ئەخمەت

زىننەت ئەخمەت ئىلى ۋىلايىتىدە تۇغۇلغان بولۇپ، ئەينى چاغدىكى جىلىلىيۈزى ناھىيەسىنىڭ كېپەكيۈزى يېزىسىدىن.ئۇمۇ سەككىز ھەمشىرە قىز كەبى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتنىشىپ شەپقەت ھەمشىرەسى بولغان.كېيىن ئالمۇتاغا چىقىپ كەتكەن.

مىللى باراۋەرلىك، مىللى ئازادلىق ئۈچۈن جەڭگاھتا ئەرلەرگە ئوخشاش قان كېچىپ جەڭ قىلغان بۇ سەككىز نەپەر ۋىژدان-غۇرۇلۇق قىزلارخەلقىمىز قەلبىدىن مەڭگۈ ئۆچمەيدۇ، مىللى ئارمىيدىكى مىڭلىغان قەھرىمان قىز-ئوغۇللار ئەۋلادتىن ئەۋلادقا يادلىنىدۇ. بىز كېيىنكى ئەۋلادلارغا بۇقەھرىمانلارنىڭ باتۇرانە ئىش-ئىزلىرىنى مىراس قالدۇرۇش قەرزىمىز بار ئەلۋەتتە.

-مەنبە: (ئازادلىق جەڭچىسى رىزۋانگۈل) ناملىق كىتاپتىن ئېلىندى

پاتىمە يەھياروۋا

پاتىمە يەھياروۋا1940-يىللاردا غۇلجىدا ياشاپ ئۆتكەن تاتار قىزى.پاتىمە يەھياروۋامۇ 1944-يىلى ئىلىدا قوزغالغان مۇستەبىت گومىنداڭ ھاكىمىيىگە قارشى قوزغالغان ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا پىدائىي بولۇپ قاتنىشىپ،شەپقەت ھەمشىرەسى بولغان.شىددەتلىك جەڭلەردە سىپىترا بولۇپ،ۋەتەن-خەلق ئۈچۈن جان پىدا قىلغان قانچىلىغان ھەمشىرىلەر قاتارىدا ياردارلارنى داۋالاش ۋە دۈشمەن ئەسىرىگە چۈشۈپ قېلىشتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلغان. ئاخىرى سۈيدۈڭدىكى سوقۇش مەيدانىدا بۇ باتۇر شەپقەت قىز پاتىمە يەھياروۋا ياردار جەڭچىلەرنى دۈشمەندىن قۇتقۇزۇش مەزگىلىدە ئۆز جېنىنى پىدا قىلغان.

ئايشەمخان

ئايشەمخان 1945~يىللار ئەتراپىدا ئاقسۇ بايدا ياشاپ ئۆتكەن پىداكار ئۇيغۇر قىزلىرىدىن بىرىدۇر.

1945-يىلى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى جەنۇبى يۈلىنىش ئارمىيەسى ئاقسۇغا يۈرۈش قىلىش جەريانىدا باي ناھىيەسىدىن ئۆتكەندە ئايشەمخانمۇ زۇلۇمغا قارشى ئۆزلىكىدىن ئارمىيەگە قاتنىشىدۇ.ئارمىيە ئاقسۇدىن چېكىنگەندىن كېيىن بەختكە قارشى ئايشەمخان ئەسىرگە چۈشۈپ قالىدۇ.گومىنداڭچىلار ئايشەمخاننى ئۆزلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلىپ،خائىن بولۇشقا مەجبۇرلايدۇ.ئەمما ئايشەمخان قەتئىي رەت قىلىدۇ.شۇنىڭ

بىلەن ئايشەمخان ئۇيغۇر ئاسىيلار تەرىپىدىن پاجىئەلىك ھالدا چېپىپ ئۆلتۈرۈلدۇ.

رەيھان ئابدىۋا(تاتار)

رەيھان ئابدىۋا غۇلجىدا ياشاپ ئۆتكەن تاتار قىزى بولۇپ،مەشھۇر مائارىپچى، مۇئەللىمە زەينەپ ئاپپاينىڭ قىزى،دادىسى شۇ 1940-يىللاردىكى ئىلى گېزىتىنىڭ مۇھەررىرى رەفىق گابىت دېگەن كىشى ئىدى.بۇ باتۇر قىز ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مەزگىلىدە پىدائىي بولۇپ ئىنقىلاپقا قاتناشقان ۋە شەپقەت ھەمشىرەسى بولۇپ،قانلىق جەڭ مەيدانلىرىدا ئۆزىنىڭ ئاجايىپ باتۇرانە ئىش-ئىزلىرى قالغان.ئاستىدىكى بايانلاردىن ئۇ ھەققىدە تېخمۇ تەپسىلىي بايانلارغا ئېرىشەلەيمىز.

تاتار قىزىنىڭ باسقان ئىزلىرى

بۇ ۋەقە 1944-يىلى پارتىلىغان ئۈچ ۋىلايەت مەزگىلىدە باشلانغان بولۇپ، ئارىدىن دەرەخلەر 43 قېتىم يۇپۇرماق چىقاردى. 43 قېتىم يۇپۇرماق تاشلىدى. يىللار - يىللارغا ئۇلىشىپ كەتكەنگە ئوخشاش بىز سۆزلەيدىغان تاتار قىزنىڭ باسقان ئىزلىرى ھازىرغا قەدەر داۋام قىلماقتا.

1945ـ يىلى 7ـ ئاينىڭ مەلۇم بىر كۈنى غەربىي بوسپىتالدىكى دوختۇر ھەمشىرىلەر جىڭ ئالدىنقى ئۇرۇش مەيدانىدىن ئېلىپ كېلىنگەن يارىدارلارنى جىددىي قۇتقۇزۇۋاتاتتى. دەل شۇ ۋاقىتتا توختىماي يىغىۋاتقان يامغۇر سۈيى ئۈستى ـبېشىنى چىلىق ـچىلىق ھۆل قىلىۋەتكەن ئوتتۇرا ياشلىق بىر ئايال دوختۇرلارنىڭ قېشىغا كىرىپ كەلدى. جىددىي ئىشلەۋاتقان دوختۇر ھەمشىرىلەر ئۇنى كۆرۈپ ھەيرانلىقىنى يوشۇرالمىدى.

ئىسمىنا ئالماشقىنىڭىزغا تېخى 3 سائەت بولماستىن ، يەنە نىمىشقا كەلدىڭىز دەپ سورىدى ئۇنىڭدىن ئىسمىنا ئۆتەۋاتقان بىر ھەمشىرە ، جىڭ ئۇرۇش مەيدانىدىن يارىدارلاردىن يۆتكەپ كېلىنگەنلىكىنى ئاڭلاپ، ئولتۇرالماي قالدىم. بۇ يەردە ياتقانلارنىڭ ھەممىسى ئېغىر يارىدار بولۇپ، بەزلىرى ھوشسىز ياتاتتى. بۇ ئايال ئۇلاردىن كۆزىنى ئېلىپ يەنە بىر ياققا چىقتى. بۇ ياتاقتا يەككىلەرەك يارىلانغان جەڭچىلەر ياتقان ئىدى. يارىدارلارنىڭ ئىچىدىكى 23ـ24 ياشلار چامىسىدىكى گەۋدىلىك بىر يىگىت باشقا يارىدارلارغا جىڭ ئالدىنقى سىپىدىكى كەچۈرمىشلىرىنى سۆزلەپ بىرۋاتاتتى.

شۇنداق قىلىپ دەپ،ـ بىر ئۇلۇغ كىچىك تىنىپ سۆزىنى داۋام قىلدى. بۇ ـ ئالدىنقى سەپ قوماندانلىق شتابى 11 جەڭچىگە دۈشمەن ئارقا سېپىدىن « تىل » تۇتۇپ كېلىش ۋەزىپىسىنى تاپشۇردى.ئارىمىزدا بۇغداي ئۆڭ ، دۈگىلەك يۈز، قارا كۆز كەلگەن 35 ياشلاردىكى بىر تاتار قىزىمۇ بار تېخى.پاھ ! ئۇ قىزنىڭ قەيسەرلىكىنى دىمەيسىلەر ، يۈرىكى قاپتەك بار. بىز جىڭ بازىدىن ئايلىنىپ ئۆتۈپ، ۋەزىپە ئۆتەۋاتقاندا ، دۈشمەننىڭ قاتتىق مۇھاسىرىگە چۈشۈپ قالدۇق. ھېلىقى تاتار قىزى يەر شارائىتىنى ئوبدان بىلگەچكە ، بىزنى باشلاپ ئالدىدا ماڭدى.تىرىك قولغا چۈشۈرۈشكە كۆزى يەتمىگەن دۈشمەن ئەسكەرلىرى بىزگە قارىتىپ قاتتىق ئوت ياچتى. بىزمۇ جان تىكىپ ئېلىشتۇق. ئارىمىزدىن بەش نەپەر جەڭچى قۇربان بولدى. قالغان بەشىمىزمۇ ئېغىر ـ يىنىك يارىلاندۇق. مەن ھەممىدىن ئېغىر يارىلانغان ئىدىم. قولۇم ۋە ئۇڭ ياپىشىمغا ئوق تەككەنلىكتىن قان

كۆپ چىقىپ كېتىپ ماڭالماي قالدىم. ئارىمىزدا بىرلا رەيھانە ساق ئىدى. مۇھاسىرىنى بىسىپ چىققان يىرىپ چىققان بولساقمۇ، يەنە بىر سوتكىا سۇسىز چۆللەردە يۈرۈپ ئىنتايىن قىينالدۇق. باشقىلارنىڭ ھەممىسى ماغدۇرسىز بولغانلىقتىن مەن يەنىلا ئاشۇ قىزنىڭ يەلكىسىدە كىتىۋاتاتتىم. ئۆزەمنى قويۇپ تۇراي، بىچارە قىز ھەممىمىزگە تەك يۈگۈرۈپ تۈگىشىپ كەتتى. ئىچىدىغان سۈيىنى باشقىلىرىغا ئۆتۈنۈپ بەردى. بىر بەشىنچى سوتكىغا ئۆتكەندە، يەنە دۈشمەننىڭ مۇھاسىرىگە چۈشۈپ قالدۇق. بۇ چاغلاردا مىنىڭ ئەھۋالىم بەكمۇ ناچار بولۇپ، ئۆزەمنى بىلىپ ،بىر بىلمەي كىتىۋاتاتتىم ،مەندىن باشقا جەڭچىلەر دۈشمەن بىلەن ئېتىشاتتى ،قىز بىر تەرەپتىن مىنى ھاپاش قىلىپ ،بىر تەرەپتىن دۈشمەنگە قارىتىپ ئوق ئۈزەتتى. .نىمە بولدى بىلمەيمەن قالغانلارنىڭ ھېچقايىسىنى كۆرمىدىم .ھېلىقى قىز بىلەن ئىككىمىز 6ـ7دۈشمەن ئەسكىرىنىڭ قورشاۋىدا قالدۇق ،مەن ئۇ قىزغا ماڭا قارىماي كېتىۋېرىشنى نەچچە قېتىم ئېيتقان بۇلسامۇ ،ئۇ ئۇنىدىمىدى ، مەن ھوشىمدىن كىتىپ قالغان ئوخشايمەن ،مۇشۇ دوختۇرخانىغا كىرىپلا ئېسىمگە كەلدىم ،بىزنىڭ دۈيدىكى جەڭچىلەر نەدە .ھېلىقى قىز ھاياتمۇ بىرىنى بىلمەيمەن ،ئەمما ۋەھشى دۈشمەنلەر ساق قويمىغان بولۇشى مۇمكىن ... ياردار ھېكايىسىنى ئاخىرلاشتۇرماي ....

ــــ ھە ؟ــباياتىن ئۇلارنىڭ گىپىنى ئاڭلاپ تۇرغان ھېلىقى ئايال قىزنىڭ ئىسمىنى ئاڭلاش بىلەن ئۆزىنى تۇتۇۋالالماستىن ۋارقىرىۋەتتى ــ دە دەلدەڭشىگەن پېتىچە ئىشىك تۈۋىگە بېرىپ ،يەردە ئولتۇرۇپ قالدى ،بۇنى كۆرگەن ئىككى ھەمشىرە دەرھال ئۇنى يۆلىدى ــ دە ئەنسىزلىك بىلەن ۋارقىراپ كېتىشتى .

ــزەينەپ ئاپپاي ؟نىمە بولدىڭىز؟كۆزىڭىزنى ئېچىڭە.......

زەينەپ ئاپپاي دەپ ئاتالغان بۇ ئايال كۆزىنى يىرىم ئېچىپ ،ھەمشىرىلەرگە ئاستا پىچىرلىدى :

ـ ھېچنىمە بولمىدى ،قىزىم رىيھان .....ـئۇ گېپىنىڭ ئاخىرىنى دېيەلمىدى ،سىپىسترالار شۇندىلا ئىشنىڭ سەۋەبىنى چۈشەندى ،بايىقى ياردار ھېكايە قىلىپ بەرگەن تاتار قىزى رىيھان ئابدۇۋا دەل مۇشۇ زەينەپ ئاپپاينىڭ جىك ئالدىنقى سېپىدە جەڭ قىلىۋاتقان قىزى ئىدى ......

گوسپىتالنىڭ ئىچىنى بىردەمنىڭ ئىچىدە بىر خىل ئەنسىزلىك قاپلىدى ،ھەممىنىڭ ئاغزىدا ‹‹زەينەپ ئاپپاينىڭ قىزى رەيھان ئابدۇۋا جىك ئالدىنقى سېپىدە دۈشمەن قولىغا تىرىك چۈشۈپ كېتىپتۇ ››دېگەن ۋەھىملىك خەۋەر ئېقىپ يۈرەتتى ،كۆزلىرىدە ماتەم ياشلىرى ئەگىپ يۈرەتتى .

بۇ خەۋەرنى مىللىي ئارمىيە باش شتابى ئاڭلاپ رەيھاننىڭ تىرىك ياكى قۇربان بولۇپ كەتكەنلىكى توغرىسىدا دەرھال خەۋەر يەتكۈزۈشنى جىك ئالدىنقى سېپى قوماندانلىق شتابىغا ئۇقتۇردى .

پىدائىي قىزچاق رەيھان ئابدۇۋا

1944ـيىلى 11ـئاينىڭ 11ـكۈنى ئىلى پارتىزانلىرى غۇلجا شەھىرىدىن پىدائىي قوبۇل قىلغاندا رەفىق گابىت(ئىلى گېزىتىنىڭ مۇھەررىرى ئىدى) ئايالى زەينەپ ئاپپايغا ئۆزىنىڭ خەلق ئازادلىق ئۇرۇشى ئۈچۈن پىدائىي بولىدىغانلىقىنى ئېيتتى .دادىسىنىڭ بۇ گېپىنى ئاڭلىغان رىيھان ئۆتكۈر كۆزلىرىنى تىكىپ تۇرۇپ :

ـئەتىـــ سىزنىڭ ئورنىڭىزغا مەن پىدائىي بولاي :ـدېدى

رەفىق گابىت قىزنىڭ باتۇرلۇقىدىن بەكمۇ ھاياجانلىنىپ، قولىدىن يېتەكلىگەن پېتىچە پارتىزانلار شىتابىغا ئېلىپ كەلدى

ــئوغۇل پەرزەنتىم دېدى ئۇ تىزىملىغۇچى خادىمغا، ئەمما ھەر قانداق جەڭگە يارايدۇ.

شۇ ۋاقىتلاردا ھەر قايسى پارتىزانلار ئەترىتىگە مۇشۇنداق شەپقەت ــھەمشىرىلەر بەكمۇ لازىم ئىدى. تىزىملىغۇچى ئالدىدا تىكىلىپ تۇرغان بۇ قىزنىڭ بەكمۇ كىچىك ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ قوبۇل قىلمىدى، رەيھانمۇ چىڭ تۇردى .

ـ ئاتىنا ئولتۇرالامسەن ؟ــدەپ سورىدى تىزىملىغۇچى رېيھاننىڭ بەكمۇ ئىرادىلىكلىكىنى كۆرۈپ.

ـ ئاتقا مەن سىزدىن مەھكەمرەك !ــرېيھاننىڭ چاقماقتەك بۇ جاۋابىدىن ھەممە قايىل بولدى. رېيھان ئارالتۆپە پارتىزانلار دۈينىڭ ئاتلىق ئەسكەرلەر پەيگە شەپقەت ــھەمشىرە بولۇپ تەيىنلەندى ۋە شۇ كۈنىلا لىيەڭشاك ئالدىنقى سېپىگە قاراپ ئاتلاندى ئۇ مىلتىق ئېتىش، گىرانات تاشلاش، تىببى قۇتقۇزۇش قاتارلىق ماھارەتلەرنى تىرىشىپ ئۆگەندى. ئاز ئۆتمەي قانلىق جەڭ باشلاندى، جەڭ داۋامىدا ئۇرۇش ياردارلىرى بىر قەدەر كۆپ بولدى. كىچىككىنە رەيھان مۆلدۈردەك تۆكۈلىۋاتقان دۈشمەن ئوقلىرى ئىچىدە بەزىدە يۈگرۈپ، بەزىدە ئۆملەپ ياردارلارنى قۇتقازدى. يۆتكىيەلمەي قالسا، يەر بىغىرلاپ سۆرىدى. ئاتاكىغا ئۆتكەن مىللىي ئارمىيە جەڭچىلىرىدىن 5 نەپىرى دۈشمەن ئىستىكامىغا يىقىن قالغان جايدا كەينى ـ كەينىدىن يىقىلدى. بۇلارنى بىرمۇ ـ بىر كۆزىتىپ تۇرغان رەيھان ئورنىدىن دەس تۇرۇپ كەتتى. ئۇنىڭ دۈشمەن قولىغا تىرىك چۈشۈپ كىتىشىدىن ئەنسىرىگەن كوماندىرى رۇخسەت قىلماي تۇرۇۋالدى. ئۇنىڭ بۇيرۇقلىرى رەيھاننىڭ قۇلىقىغا كىرمىدى، رەيھان كوماندىرنىڭ قولىدىن يۇلقۇنۇپ چىقىپ، ۋىژىلداپ ئۇچۇۋاتقان ئوقلار ئارىسىدا ياردارلارنىڭ قىشىغا يىتىپ باردى. دۈشمەن پىلىموتى رەيھانغا قارىتىپ ئەسەبىيلەرچە ئوق ياغدۇردى. رەيھان گاھ يۈملاپ ، گاھ ئۆملەپ يۈرۈپ 5 نەپەر

يارادارنى بىخەتەر بىر ئورۇنغا يۆتكىۋالدى ۋە يارادارلارنىڭ يارىسىنى تېڭىشقا باشلىدى. دەل شۇ چاغدا بىر گىرانات ئۆلارنىڭ قېشىغا كېلىپ چۈشۈپ يېقىمسىز ئاۋاز بىلەن پىقىردى. رەيھان بىلەن 6 نەپەر جەڭچىنىڭ ھاياتى خەۋپ ئىچىدە قالدى. رەيھان يۈگرۈپ قوپۇپ گىراناتنى قولىغا ئالدى دە ـ دۈشمەن تەرەپكە كۈچ بىلەن ئېتىۋەتتى. گىرانات چۈشكەن يەردىن گۈمبۈرلىگەن ئاۋاز بىلەن دۈشمەنلەرنىڭ نالى پەريادى ئاڭلاندى. 5 نەپەر جەڭچىنىڭ ھاياتى قۇتقۇزۇپلىندى. رەيھاننىڭ خەلق ئۈچۈن تەلپۈنگەن يۈرۈكىدە پەقەت (جەڭ مەيداندىلا يارادار بولغان جەڭچىلەرنى ئۆلۈمدىن قۇتقۇزسام) دېگەن بىرلا ئارزۇ ـ ئىستەك يالقۇنجايتى. شۇڭا ئۇ مۇشۇ ئارزۇسى بويىچە نۇرغۇن يارادارلارنى ئۆلۈمدىن قۇتقۇزدى. ئۇلارنىڭ تېز ساقىيىپ قايتىدىن فرونتقا ئاتلىنىشى ئۈچۈن تىگىشلىك تۆھپىسنى قوشتى. شۇ چاغدىكى بىر گىزىتتە (ئاق تون كىيگەن كىچىك ھەمشىرە رەيھان ئابدۇۋا) دېگەن ماۋزۇدا رەيھان ئابدىۋانىڭ ئىش ـ ئىزلىرى تونۇشتۇرۇلغانتى. شۇنىڭدىن كىيىن دۈشمەن لىيەڭشاڭ ۋە ھەرەمباغلارنى تاشلاپ ئايردورومغا توپلاندى، رەيھان ئابدىۋا تەشەببۇسكارلىق بىلەن دۈشمەننىڭ ھەرەمباغ ئەتراپىغا ئورۇنلاشتۇرۇۋەتكەن چاتما مىناسىنى تازىلاشقا قاتناشتى. ئۇ ھەر قەدەمدە ئەجەل ھىدى كېلىپ تۇرغان ئەگ خەتەرلىك جايلاردىمۇ قىلچە قورقماستىن ، ساپيورلار بىلەن بىللە قىسملىرىمىز ئۈچۈن يول ئاچتى. 1945ـ يىلى 1ـ ئايدا رەيھان ئابدىۋا تۇرغان يىلڭ ئىككى ئاچىدا دۈشمەن يولنى توساش ۋەزىپىسنى تاپشۇرۋالدى. بىر قانچە كۈن ئۆتمەستىن غۇلجىدىن قاچقان دۈشمەنلەرگە زەربە بېرىش جىڭى باشلىنىپ كەتتى. دۈشمەن قاتتىق تىركەشكەچكە بىزنىڭ جەڭچىلىرىمىز ئىچىدە يارادارلار كۆپ بولدى، قىش ۋە ئايدالا بولغاچقا ، بۇ يەردە يارادالارنى داۋالاش مۇمكىن ئەمەس ئىدى، شۇڭا ئۇلارنى قارىياغاچ بازىرىغا ئاپىرىپ داۋالاش توغرا كەلدى. رەيھان يولدا قونالغۇ يوق بولۇشتەك شارائىتتىمۇ قىلچە زارلانمىدى، يارادالارنى چانىغا سىلىپ كىچە ـ كۈندۈز

كەيىندىن ماڭدى، توڭلاپ كېتىۋاتسىمۇ يارىلارنى ئىسسىق ساقلىدى، ئۆزى سوغۇق سۇ ئىچسىمۇ يارىلارغا چاي قايىنىتىپ بەردى. بىر قىسىم يارىلارنى ئېلىپ كېتىۋېتىپ كېچىدە شۇپۇرغاندا قالدى، ئېھتىياتسىزلىقتىن بىر يارىدىنىڭ ئۆچىسىغا يىپىلغان جۇۋا نەلەرگىدۇ ئۇچۇپ كەتتى. تاغ ئارىسى بولغانلىقتىن تاپقىلى بولمىدى، رەيھان ئابدىۋا ئۆچىسىدىكى جۇگىسىنى دەرھال يارىدارنىڭ ئۆچىسىغا يىپىپ قويدى ۋە كالتەك شىرىپ چاپىنىدا مۇزلاپ تىترەپ كەتكەن بولسىمۇ قىلچە چاندۇرمىدى. شۇنداق قىلىپ بىرمۇ يارىدانى خەتەرگە ئۇچراتماي، بەلگىلەنگەن جايغا ئېلىپ كەلگۈچە يولدا دۈشمەن زەربىسىگە ئۇچرىدى،

ـ جىنىم سىڭلىم سىز ماڭا قارىماڭ، قورشاۋنى يىرىپ چىقىپ كېتىڭ، بىر قانچە كۈندىن بۇيان رەيھاننىڭ دۈمبىسىدە ھاپاش بولۇپ كېلىۋاتقان يارىدار ھەدەپ قىستاپ كېلىۋاتقان 6ـ7 دۈشمەننى كۆرۈپ رەيھانغا يالۋۇردى. يوق گەپنى قىلماڭ رەيھان يارىدارغا بۇيرۇق تەلەپپۇزدا شۇ گەپنى قىلىپ، باستۇرۇپ كېلىۋاتقان دۈشمەنگە كەينى ـ كەينىدىن 2 گىراناتنى تاشلىدى، قالغان 4 جەڭچىمۇ سىرتتىن ئۆنىڭغا ماسلىشىپ، دۈشمەنگە غەزەپ بىلەن ئوق ئۈزدى. ئىككى تەرەپ قاتتىق ئېتىشىۋاتقاندا ، يارىدار جەڭچىنىڭ ئوق مۈرىسىگە ئوق تېگىپ كېتىپ ھوشىدىن كەتتى. 5 مىنۇتتەك داۋام قىلغان كەسكىن جەڭدىن كېيىن دۈشمەنلەر بىر قانچە ئۆلۈكنى تاشلاپ قېچىپ كەتتى. ھوشىدىن كەتكەن مۇشۇ يارىدار جەڭچىنى ھىسابقا ئالمىغاندا قالغانلىرى ئاساسىي جەھەتتىن ساق ئىدى. رەيھان ئابدىۋا يارىدار جەڭچىنى ئۆزى كۆتۈرۈپ ماڭدى ، گىياھ ئۈنمەيدىغان بۇ چۆل ـ جەزىرىدە ئۆلارنى ھەممىدىن بەكرەك ئۇسسۇزلۇق قىينىدى. شۇنداق بولسىمۇ رەيھان چىشىنى چىشلەپ، دۈشمەن ئەھۋالىنى بەلگىلەنگەن قەرەلدە قوماندانلىققا يەتكۈزدى، قوماندانلىق ئۆلارنىڭ خىزمىتىدىن قاتتىق مەمنۇن بولدى ھەمدە يارىدار جەڭچىلەرنى دەرھال ئىلىغا ئەۋەتىۋېتىپ، رەيھاننى بىر قانچە كۈن دەم ئېلىشقا بۇيرىدى. رەيھان دەم ئېلىشنى رەت قىلىپ ئۆزى تۇرۇشلۇق قىسىمغا بىرىپ جەڭگە ئاتلىنىش ئۈچۈن ئۆتۈنۈش بىلدۈرۈشكە

قاتنىشىپ كەتتى، 40 گىرادۇسلۇق ئىسسىقتا جەڭچىلەرنى ئۇسسۇزلۇق بېرىپ قۇتقۇزسا، بىر تەرەپتىن ئۆزى ئىچىدىغان سۇنىمۇ باشقىلارغا ئۆتۈنۈپ بەردى. رەيھان تۇرغان يىلى دۈشمەننىڭ مەلۇم بىر ئىستىھكامىنى ئىگەللىۋالغاندا دۈشمەن پۈتۈن كۈچىنى ئىشقا سېلىپ قايتارما ھوجۇمغا ئۆتتى، جەڭچىلىرىمىز ياۋۇز دۈشمەنلەرگە غەزەپ بىلەن ئوت ئاچتى. دۈشمەننىڭ 2ـ قېتىملىق ھوجۇمى چېكىندۈرۈلۈشنىڭ ئالدىدا ئېغىر پىلىمۇت قىززىپ كېتىپ توساتتىن توختاپ قالدى، رەيھان بۇنى كۆرۈپ دەرھال يېنىدىكى بىر سۇدان سۇنى پىلموتنى سوۋۇتۇشقا بەردى. شۇنىڭ بىلەن دۈشمەننىڭ ھوجۇمى غەلبىلىك چېكىندۈرلۈپ، جەڭ غەلبىگە ئېرىشتى.......

ـ مىللي ئارمىيە باش قوماندانلىق شتابى جەڭ ئۇرۇشى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، رەيھان ئابدىۋانى (باتۇرلۇق) قاتارلىق مىداللار بىلەن تەقدىرلىدى. رەيھان ئابدىۋا ئازاتلىق ئىشلىرى ئۈچۈن ئەنە شۇندق قان كېچىپ كۈرەش قىلىپ تاكى ماناس دەرياسى بويىغىچە بېرىپ 1946ـ يىلى بىتىمدىن كېيىن ھەربى دوختۇرخانا ۋە سەھىيە نازارىتىدە ئىشلىدى. 1948ـ يىلى غۇلجا تىببى تېخنىكۇم مەكتېپىنىڭ دەۋالاش كەسپىدە بىلىم ئاشۇرۇپ 1952ـ يىلى ئوقۇشنى ئەلا نەتىجە بىلەن ئاياقلاشتۇردى. تەشەببۇسكارلىق بىلەن سۈيدۈڭگە بېرىپ خەلق دوختۇرخانىسىنى قۇرۇشقا قاتناشتى، جوڭگۇ خەلق ئازاتلىق ئارمىيە 5ـ كورپۇس قوماندانلىق شتابى ئۇنىڭ يۇقارقىدەك تۆھپىسىگە « غەربي شمالنى ئازات قىلىشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنى خاتىرلەش مىدالى » بىلەن تەغدىرلىدى. رەيھان ئابدىۋا 1953ـ يىلدىن تاكى 1980ـ يىلىغىچە غۇلجا شەھەرلىك ئۆمۈد مەكتىپى ، ئىلى ھەربى گوسپىتال ، 4ـ شى دوختۇرخانىسى قاتارلىق ئورۇنلاردا داۋالاش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ،نۇرغۇنلىغان بىمارلارنى ئاغىرىق ئازابىدىن قۇتقۇزدى. ۋە 1981ـ يىلى خىزمەتتىن ئايرىلىپ دەم ئېلىشقا چىقتى. ئۇ گەرچە خىزمەتتىن ئايرىلغان بولسىمۇ، جەمىيەتكە بىر كىشلىك ھەسسە قوشۇشتىن توختاپ

قالمىدى. ئۇ هازىرمۇ مەهەللىسىدىكىلەرنىڭ ياخشى دوستى، مەسلىهەتچىسى.

مەرهۇم رەيهان ئابدىۋا 1999ـ يىلى 10ـ ئاينىڭ 2ـ كۈنى 70 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئىش ئىزلىرى مەڭگۈ ياد ئېتىلگۈسى.

نۇرخان

نۇرخان گومداڭ هۆكۈمرانلىقى ۋاقتىدا ياشاپ ئۆتكەن پىداكار ئۇيغۇر ئاياللىرىدىن بىرى بولۇپ، مەرىپەتپەرۋەرز زات ۋە قەيسەر جەڭچى تۇرداخۇن خەلپىتىمنىڭ ئايالى.نۇرخان ئوغۇل-قىزلىرىنى ياخشى تەربىيلەپ قاتارغا قوشىدۇ. باللىرى بىر-بىرىدىن ياراملىق، ئىلىم-مەرىپەتلىك،قەيسەر،خەلقسۆيەر پەرزەنتلەردىن بولۇپ يېتىپ چىقىدۇ.ئۇنىڭ ئوغلى-ل.مۇتەللىپنىڭ ئۇستازى بولغان مەۋلانجان هەم دادىسى بىلەن بىرگە رەزىل گومىنداڭ تۈرمىسگە قامىلىدۇ.گومىنداڭ باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى كۆتۈرۈلۈپ،غەلبىسىرى ئىلگىرىلەپ ئاقسۇغا قەدەر يېتىپ كېلىدۇ.مىڭلىغان ئۇيغۇر قىز-ئوغلانلىرى قانخور جاللاتلارغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن كۆرەش سېپىگە تىزىملىتىپ،پىدائىي بولىدۇ. ئەنە شۇنداق شارائىتتا جاسارەتلىك نۇرخان 50ياشلارغا يېقىنلاپ قالغىنىغا قارىماستىن پىدائىي بولۇشقا تىزىملاتقىلى كېلىدۇ.ئۇ«مەنمۇ پىدائىي بولۇشقا تىزىملاتقىلى كەلدىم...مېنىڭ يەنە باشقا نەۋبەر ئوغۇل-قىزلىرىم بار،ئۇلارمۇ ئىشقا يارايدۇ.باللىرىمنىڭ ئاتىسى ۋە ئاكىسى گومىنداڭ تۈرمىسدە-ئازاپ زىندانىدا يېتىۋاتىدۇ،بىگۇنا زۇلۇم تارتىۋاتىدۇ.بىزنىڭ يۈرىكىمىزنى ئىنتىقام چوغلىرى ئۆرتىمەكتە....»دەپ باتۇرلارچە خىتاپ قىلىدۇ.بۇ قەيسەر ئانىنىڭ ئوتلۇق خىتابى

قانچىلىغان ياش يىگىتلەرنىڭ قەلبىگە ئىسيان ئوتلىرىنى ياقىدۇ ۋە پىدائىيلىقتا يېزىلىش دولقۇنى تېخىمۇ قاينام-تاشقىنلىقتا كۆتىرىلىدۇ.ئۇ ئۆزىنى پىدائىيلىقتا تىزىملىتىپلا قالماي يەنە يىراقتا تۇرىۋاتقان باللىرىنىمۇ پىدائىيلىقتا تىزىملىتىدۇ.باللىرىمۇ ئانىسىنىڭ چاقىرىقىغا خوشاللىق بىلەن بويسۇنۇپ ئىنقىلاپ سېپىگە بەس-بەستە قاتنىشىدۇ.تاشقى كېسەللىكلەر دوختۇرى بولۇپ شەخسىي داۋالاش كەسپى بىلەن مەشغۇل بولۇپ يۈرگەن ئوغلى يۈسۈپجان ھەم ئانىسىنىڭ نۇرخاننىڭ ئۈنى سىرتىدىن پىدائىيلىقتا تىزىملىتىپ قويغانلىقىنى ئاڭلاپ خوشاللىقىدا ئۆزىنى قويىدىغان يەر تاپالماي قالىدۇ ۋە تېزلىك بىلەن قايتىپ كېلىپ پىدائىيلار سېپىدە دوختۇر بولۇشتىن ئىبارەت شەرەپلىك خىزمەت بىلەن مەشغۇل بولىدۇ.ئۇنىڭ كىچىك ئىنىسىمۇ ئاكىسى بىلەن تەڭ قاتاردا ئىنقىلاپ مەيدانىدا بولىدۇ.بۇ قەلبى قانخور ھاكىمىيەتكە قارشى قەھر-غەزەپكە تولغان،دۈشمەن تۈرمىسىدە ئازاپ چېكىۋاتقان قەيسەر، قەلبى ئويغاق، مىللەتسۆيەر تۇرداخۇن خەلپىتىم ۋە مەۋلانجاندىن ئىبارەت سانسىزلىغان قان-قېرىنداشلىرى ئۈچۈن كۆكسىلىرىدە ئىنتىقام ئوتلىرى يېنىۋاتقان بىر ئائىلە كىشىلىرى پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن پىدائىيلار سېپىدە ئۆزلىرىنى ئۇنتۇغان ھالدا مەسئۇلىيەتلىرىنى ئادا قىلىدۇ...

نۇرخان ئاشۇ زۇلمەتلىك كۈنلەردە ئۆز جانلىرى ۋە ماللىرى بىلەن ئەرك ئۈچۈن،خەلق ئۈچۈن،ۋەتەن ئۈچۈن...ئىمان-ئېتىقادلىرىنى،ئىپپەت-نومۇسلىرىنى،ئانا ماكانىنى ياۋۇز باسمىچىلاردىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن قوللىرىغا ئەركەكلەر كەبى قورال-ياراق ئالالمىسا ، شەپقەت ھەمشىرىلىرى بولۇپ ۋەياكى يىپ-يىڭنە،قازان-قومۇچ بولسىمۇ ئېلىپ، ئازادلىق يولىدا كۈرەشكە ئاتلانغان مىڭلىغان ئۇيغۇر قىز-ئاياللىرىنىڭ-ئانىلىرىنىڭ بىرىدۇر.

4 ـ بۆلۈم: مۇئەللىم شام چىراغ روھ دۇنياسىغا

ئەسىرىمىزنىڭ بۇ بۆلىمى1900-يىللاردا ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ ھەركىتى باشلانغان دەسلەپكى دەۋرلەردە رۇسىيەدىن كېلىپ ئۇيغۇر يېڭى مائارىپى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپە قوشقان تاتار مۇئەللىمەلەردىن سوفىيە خانىم ،گۈلەندەم ئاۋۇستەي،خەدىچە ئاۋۇستەي،مۇنەۋۋەر خانىم... قاتارلىق ئۇستازلار شەرىپىگە بېغىشلىنىدۇ.بۇ سۆيۈملۈك مۇئەللىمەلەر ئۇيغۇر رايونىدا ئەمدىلەتىن يېڭى مائارىپ ھەركىتى باشلىنىپ،بىلىملىك، سىستىمىلىق ئالىي مائارىپ تەربىيىسى كۆرگەن ئايال ئوقۇتقۇچىلارئىنتايىن كەمچىل بولىۋاتقان، يېڭى مەدەنىيەت ھەركىتىگە-بولۇپمۇ ئۇيغۇر رايونىدىكى قىز-ئاياللارنىڭ يېڭىچە مەكتەپلەردە ئوقۇشىغا قاتتىق قارشى تۇرىلىۋاتقان شارائىت ئاستىدا بارلىقىنى ۋە ھاياتىنى ئۇيغۇر رايونىدىكى قىز-ئاياللارنىڭ مائارىپ ۋە باشقا ساھەلەردە تەربىيەلىنىشى ئۈچۈن سەرپ قىلغان،قىز-ئاياللارنىڭ نادانلىق ۋە مۇستەبىت،قانخور ھاكىمىيەتنىڭ زۇلۇم ئاسارەتلىرىدىن قۇتۇلۇپ،ئويغىنىشى ئۈچۈن زور تەسىر كۆرسەتكەن پىداكار ئۇستازلاردۇر. ئاشۇ شەرەپلىك خىزمەتلىرى ئۈچۈن بۇ رىسالىمىزدە ئۇلارغا كۆپ تەشەككۈرلەر ئېيتىمىز !

سالام بىرەي مۇئەللىم

ئاپتورى:ئۆگەنگۈچى

ھاياتىڭنى،بارىڭنى، تەغدىم قىلدىڭ مائارىپقا،
مۇستەھكەمدۇر ئىرادەڭ ، ئىلىم نۇرى چېچىشقا،
ناھەقلەرگە بوي بەرمەي،ھەقنى بويلاپ مېڭىشقا،
سۆيىنىمەن ئەجرىڭدىن ،سالام بىرەي مۇئەللىم.

كىتاب كۆرۈپ ھارمىدىڭ،تاپشۇرۇق بار ياندىشىپ،
كېچە-كېچە ئۇيقۇ يوق ، كۆزۈڭ كەتتى ئېچىشىپ،
بوي بەرمىدىڭ كېسەلگە، ئۇنىڭ بىلەن ئېلىشىپ،
تەربىيلەشكە بىزلەرنى، سەن داۋاملىق تىرىشىپ،
ياشىندۇق بىز قەھرىڭدىن،سالام بىرەي مۇئەللىم.

تالاشماستىن شوھرەتنى،بەدەل تولەپ مىھنەتسىز،
ھەمرا قىلىپ دوسكىنى،تەر توكتۈڭغۇ ئۈن-تىنسىز،
بورنى تۆتقان قوللۇرۇڭ،ئەمەس ھەرگىز قاداقسىز،
قايسى بىرى چوڭ بولغان، ئوقۇتقۇچۇم سىنىڭسىز،
مەن كۆكلىگەن تەرىڭدىن،سالام بىرەي مۇئەللىم.

مۇجەسسەم بولغان ساڭا،ھەرخىل ئىسىل خىسلەتلەر،
سۆزلەپ قانداق تۈگۈتەي،سىنىڭدە كۆپ پەزىلەتلەر،
پۇشمانىڭ يوق ئەزەلدىن ،قىيناپ باقسا قىسمەتلەر،
سەن ئوخشايسەن بۇلاقتا ، كۆپتۇر يەنە ھېكمەتلەر،
ئۇستۇم سىنىڭ قولۇڭدىن ،سالام بىرەي مۇئەللىم.

گۈلەندەم ئاۋۇستەي

ئۇيغۇر يېڭىچە مائارىپى ئۈچۈن ئۆچمەس تۆھپە قوشقان ئۇستازگۈلەندەم ئاۋۇستەي-(1889-1973) ئۇيغۇر ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەر يېڭى مائارىپىنىڭ ئايال مەنىۋى ئىنژېنېرى دەپ نام ئالغان

گۈلەندەم ئاۋۇستەي 1889-يىلى رۇسىيەدە تۇغۇلغان تاتار مۇئەللىمە بولۇپ،1917-يىلى تۇرپان ئاستانىلىق مەرپەتپەرۋەر سودىگەر مەخسۇت مۇھىتىنىڭ تەكلىپى بىلەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مەدەنىي ئاقارتىش ئىشلىرى ئۈچۈن ئوقۇتقۇچى بولۇش نىيىتى بىلەن ئۇيغۇر رايونىغا كېلىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ خىراجەتلىرىنى ئايمۇ ئاي تەمىنلەپ ئوقۇتۇش خىزمەتلىرىگە مەسئۇل قىلىدۇ.گۈلەندەم ئاۋۇستەي مەخسۇت مۇھىتى تەكلىپ قىلغان مۇھىبۇللا ئەپەندى،ئەلى ئىبراھىم،ھېسامىدىن ئەپەندى قاتارلىق 6 نەپەر ئوقۇتقۇچى بىلەن بىللە ئوقۇتۇش خىزمىتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.ئۇ ئالتە نەپەر ئوقۇتقۇچىدىن مۇھىبۇللا ئەپەندى بىلەن گۈلەندەم ئاۋۇستەي تۇرپانغا تەقسىم قىلىنىدۇ.مۇھىبۇللا ئەپەندى بىلەن گۈلەندەم ئاۋۇستەي تۇرپان ئاستانىغا كەلگەندىن كېيىن مەخسۇت مۇھىتى ئۆز قوراسىدىن ئۆي بېرىپ ئۇلارنىڭ نىكاھ تويىنى قىلىپ قويىدۇ.مۇھىبۇللا ئەپەندى 1913-يىلى بۇ يەردىكى تۇنجى مەكتەپكە ئوقۇتقۇچىلىققا تەكلىپ قىلىنغان تاتار زىيالىيسى ھەيدەر سايرانى ئەپەندى ئوقۇتقان مەكتەپ-مەقسۇدىيە مەكتىپىنى ئۆتكۈزىۋالىدۇ.گۈلەندەم ئاۋۇستەي ئايرىم بىر ئېغىزلىق ئۆي تەييارلاپ قىزلارنى ئوقۇتىدۇ.ئوقۇتۇش سۈپىتى بىرقەدەر يۇقىرى بولغان بۇ مەكتەپتە ئوقۇپ چىققان كۆپلىگەن مۇنەۋۋەر ئوقۇغۇچىلار كېيىنكى ۋاقىتلاردا باشقا جايلارغا بېرىپ تايانچ ئوقۇتقۇچىلاردىن بولىدۇ.تاتارلار ئۆتمۇشتە ئايال ئوقۇتقۇچىلارنى«ئاۋۇستەي»دەپ ئاتىغان.ئايال ئوقۇتقۇچى گۈلەندەممۇ شۇ ئاساستا«ئاۋىستەي»دەپ نام ئالىدۇ.ئۇنىڭ قىز

ئوقۇغۇچىلىرىمۇ كىيىن ئوقۇتقۇچى بولغاندا «ئاۋۇستەي»دەپ ئاتىلىدىغان بولىدۇ.مەسىلەن ئائىشە ئاۋۇستەي،پاتىمە ئاۋۇستەي ۋە باشقىلار.شۇنىڭ بىلەن تۇرپان رايونىدا ئايال مۇئەللىمەلەرنى «ئاۋۇستەي»دەپ ئاتاپ كېلىدىغان بولغان.

گۈلەندەم ئاۋىستەينىڭ يولدىشى مۇھىبۇللا ئەپەندى 1921-يىلى كېسەل بولۇپ تۇرپان ئاستانىدا ۋاپات بولىدۇ.ئىككى ياشلىق ئوغلى ۋە قىزى بىلەن گۈلەندەم ئاۋۇستەي تۇل قالىدۇ.بۇ يەردىكى قىزلارنى ئوقۇتۇش خىزمىتىگە ئائىشە ئاۋۇستەي قاتارلىق مۇئەللىمەلەر يېتىشىپ چىققىنى ئۈچۈن گۈلەندەم ئاۋۇستەي 1925-يىلى چۆچەككە قايتىپ كېتىپ مەكتەپ ئېچىپ قىزلارنى ئوقۇتىدۇ تاكى 1955-يىلىغىچە چۆچەكتە ئوقۇتقۇچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.چۆچەكتىكى «گۈلەندەمىيە»مەكتىپى ئۇنىڭ نامىغا ئاتالغانلىقى ئالاھىدە خاتىرىلىكتۇر.

گۈلەندەم ئاۋۇستەي ئىسمى-جىسمىغا لايىق ھەقىقي مەرىپەت باغۋىنى ئىدى. ئۇ ئۇيغۇر مائارىپى ئۈچۈن پۈتۈن ھاياتىنى بېغىشلاپ، بۇ يولدا ئۆچمەس سەھىپە ياراتقان. شۇڭا ئۇ ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ " سۆيۈملۈك ئانىسى" دەپ تىلغا ئېلىنىشقا ئەرزىيدۇ ھەمدە خەلقىمىز قەلبىدە ئۇنىڭ ئوبرازى مەڭگۈ پارلاق نۇر چاچىدۇ.

مۇنەۋۋەر خانىم

مۇنەۋۋەر خانىم 1930-يىللاردا ياشاپ ئۆتكەن تاتار مۇئەللىمەلەردىن بىرى.ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيا تەۋەسىدىن تۇرمۇش مەسىلىسى تۈپەيلىدىن قەشقەرگە كېلىپ قالغان بولۇپ،1934-يىلى قەشقەردە قۇرۇلغان تۇنجى قىزلار مەكتەپلىرىدىن «مەھمۇدىيە»

مەكتىپىنىڭ تۇنجى قارار مۇئەللىمەلىرىنىڭ بىرسى بولغان.

مۇنەۋۋەر خانىم بۇ مەكتەپتە قىزلارغا ھېساب ۋە ئانا تىلى دەرسى، ناخشا دەرسى، لاتىن تىلى دەرسى قاتارلىق دەرسلەرنى بەرگەن.مۇنەۋۋەر خانىم سالامەتلىكى ئانچە ياخشى ئەمەس،ھەم بىر پۇتى مېيىپ ئايال ئىدى.ئەمما بۇ پىداكار مۇئەللىمە پۈتۈن ئىخلاسى بىلەن ئوقۇغۇچىلارغا دەرس ئۆتكەن. ئۆئوقۇغۇچىلارغا تاتارچە:

ئىشىكنىڭ ئالدى يېشىل گۈللەر،

يېيىپ قويسا كۆتەرمى(كۆتەرمىدى).

ئېركىنلىكتە ئۆسكەنىم،

ئېغىر سۆزلەر كۆتەرمى (كۆتەرمىدى).

بولما ماتۇر(چىرايلىق)، بول بەختلىك،

بەختلىك يۈرسە يەملى....

قاتارلىق تاتار خەلق ناخشىلىرىنى ئۆگىتىپ، ئوقۇغۇچى قىزلارنى ئىستېتىك تەربىيگە ئىگە قىلغان.ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆگىنىش قىزغىنلىقى ئىنتايىن يۇقىرى بولغان.ئەپسۇس بۇ مەكتەپ سىياسىي ۋەزىيەت سەۋەبىدىن ئالتە ئايدىن كېيىن تاقىلىپ قالغان.

خەدىچە ئاۋۇستەي

ئىلى يېقىنقى زامان پەننىي مائارىپ سېپىدىكى جاپاكەش ئۇستاز،يېڭى مەكتەپلەرنىڭ ئېچىلىشىئۇچۇن ئاساس سالغۇچى خەدىچە ئابىستاي.ئۇ قازان تاتارلىرىدىن بولۇپ،ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىغا زور تۆھپە قوشقان پىداكار ئاياللاردىن بىرى.خەدىچە ئاۋۇستەي مەشھۇر تاتار پىداگوك ئابدۇللا بوبى دېگەن كىشىنىڭ رەپىقىسى بولۇپ،1910-يىلى يولدىشى

بىلەن بىرگە قازان شەھرىدىن غۇلجىغا تەكلىپ بىلەن كېلىپ،غۇلجا تەۋەسىدىكى تاتار،ئۇيغۇر قاتارلىق ھەرمىللەت قىز-ئاياللىرىنىڭ يېڭىچە مائارىپ بىلەن تەربىيىلىنىشىگە زور ئەجىرلەرنى سىڭدۈرگەن تۆھپىكار مائارىپچىدۇر.

1910-يىلى بىر بۆلۈم تاتار زىيالىيلىرى ۋە تەرەققىيپەرۋەر زاتلىرى قىزلار مائارىپىنىڭ مۇھىملىقىنى تونۇپ يېتىپ، دەۋرگە ماسلىشىپ، مەخسۇس قىزلار مەكتىپى ئېچىشنى قارار قىلدى. ئوقۇتقۇچى مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن قازان شەھرىدىن مەشھۇر پېداگوگ ئابدۇللا بوبى، خەدىچە ئابىستاي (ئايال ئوقۇتقۇچىلار تاتارچە ئابىستاي دەپ ئاتالغان، ئۇيغۇرلار ئاۋستاي دەپ تەلەپپۇز قىلغان)نى تەكلىپ قىلىپ غۇلجا شەھىرىگە ئېلىپ كەلدى. تاتار جامائەتچىلىكىنىڭ قىزغىن قوللىشى، ئىلغار تاتار بايلىرىنىڭ مەبلەغ چىقىرىشى بىلەن مەكتەپ سېلىش خىراجىتى توپلاندى. نەتىجىدە تەشلەپكىدىكى چوڭ تاتار مەسچىتى يېنىدىكى مەدرىسىنىڭ ئورنىدا دېرىزىلىرى ئەينەكلىك،ئاستى-ئۈستى تاختايلىق، ياۋروپاچە دوسكا، پارتا – ئورۇندۇقلىرى تولۇق ئىككى قەۋەتلىك، ئاستى ماگىزىن، ئۈستى سىنىپ بولغان مەكتەپ بىناسى قەد كۆتۈردى. مەكتەپكە <<مەكتەبى نۇر>> دەپ نام بېرىلدى. مەكتەپتە يەنە <<نۇر كىتاپخانىسى>> تەشكىل قىلىندى. بۇ مەكتەپ شۇ دەۋردە باشلانغۇچ بىلەن تولۇقسىز ئوتتۇرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان شىنجاڭ بويىچە بىردىنبىر قىزلار مەكتىپى ئىدى 1914-يىلى بۇ مەكتەپتە رەسمىي دەرس باشلاندى. مەكتەپتە ئېلىپبە، ئىملا، ھېساب، ئەدەبىيات، ئالگېبرا، گېئومېترىيە، خىمىيە، فىزىكا، بوتانىكا، جۇغراپىيە، ئەخلاق، تەنتەربىيە، ئەرەپ تىلى، شېئىر، دىن دەرسلىرى ئۆتۈلدى. قىزلار ئالدىغا پەرتۇق تارتىپ، ئاق ياقىلىق بېغىررەڭ كوپتا – يوپكا، گۈل چېكىلگەن تاتارچە قىزلار دوپپىسىدىن تەركىپ تاپقان مەكتەپ فورمىسى كىيەتتى. مەكتەبى نۇردا تاتار قىزلىرىلا ئوقۇپ قالماستىن ئۇيغۇر، قازاق، ئۆزبېك، خۇيزۇ قىزلىرىمۇ، شۇنىڭدەك ئىككى نەپەر خەنزۇ

قىزىمۇ ئوقۇغان ئىدى...

خەدىچە ئابىستاي ئۇيغۇر رايونىدىكى ئوقۇتقۇچىلىقتىن ئىبارەت بۇ شەرەپلىك ھاياتىنى باشلىغاندىن تارتىپ نۇرغۇنلىغان قىزلار مەكتەپلىرى،يەسلى قاتارلىقلارنى ئېچىپ،مۇئەللىمە بولۇپ،قىز-ئاياللار تەربىيىسەگە توختىماي تۆھپە قوشۇپ كەلگەن بولۇپ،بۇ مەكتەپلەردىن بىرى ھازىرقى غۇلجا بىرىنچى باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئاساسى ئىدى.يەنى خەدىچە ئاپپاي تاتار زىيالىيلىرىدىن غەزىز ئابزى (تاتارچە ئابزى ئۇيغۇرچە ئاكا دېگەن سۆز بولۇپ، ئۇيغۇرلار ئەۋزى دەپ تەلەپپۇز قىلغان)، غەينۇرە ئاپپايلار بىلەن بىللە غۇلجا شەھىرى قىزىل كۆۋرۈكتە (ھازىرقى 1-باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئورنىدا) ئىككى ئېغىزلىق ئۆيدە ئاددىيغىنە ئۈچ سىنىپلىق قىزلار مەكتىپى ئېچىپ بالا ئوقۇتۇپ ،پەننىي دەرسلەردىن بىلىم بەرگەن.بۇ سىنىپلار بۈگۈنكىغۇلجاشەھەرلىك 1 -باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئەڭدەسلەپكى ئاساسى ئىدى.ئەينى ۋاقىتتا بۇ مەكتەپ «قىزىل كۆۋرۈك مەكتىپى»دەپ ئاتىلاتتى.

1910-يىلى بېشىرباي ھاجىم غۇلجا شەھرىدىكى بەيتۇللاھ مەسچىتىنىڭ غەربىي شىمال بۇرجىكىدە ئالتە ئېغىزلىق ئوتتۇرسى زاللىق مەكتەپ بىناسى سالدۇرۇپ، ياۋروپاچە پارتا، دوسكىلارنى ياسىتىپ، مەخسۇس قىزلار مەكتىپى قۇرۇپ، قىزىل كۆۋرۈكتىكى غەزىز ئەۋزى، خەدىچە ئاپپاي، غەينۇرە ئاپپايلارنى ئىككى سىنىپ ئوقۇغۇچىسى بىلەن كۆچۈرۈپ كېلىدۇ..

مۇسابايوفلار 1905-يىلى ئىلىدا "ھۈنەر-كەسىپ مەكتىپى"تەسىس قىلىپ،1912 -يىلىغا كەلگەندە،ئاياللارنىڭ تېخنىك جەھەتتىن تەربىيەلىنىشى ئۈچۈن بىر قىسىم ئاياللارنىڭ ئىشچى ۋە ئوقۇغۇچى بولۇشتەك ئارزۇلىرىنىڭ تەلىپى بويىچە بۇ مەكتەپنى "ئاياللار كەسپى مەكتىپى"گە ئۆزگەرتىدۇ.شۇنىڭ بىلەن ئۇلار1913-يىلى بۇ مەكتەپنىڭ ئايال ئوقۇتقۇچى مەسىلىسىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن قازان شەھرىدىن كەلگەن تۆت نەپەر

ئايال ئوقۇتقۇچىنى تەكلىپ قىلىپ، بۇ مەكتەپنىڭ مۇئەللىمەلىك ۋەزىپىسىنى تاپشۇردۇ.مەكتەپتە دىن دەرسى بىلەن بىللە توقۇمۇچىلىق،كەشتىچىلىك،تىككۈچىلىك دەرسلىرى ئۆتۈلدۇ.ئەنە شۇ مەكتەپتە تۇغۇلغان يۇرت-ماكانىنى تاشلاپ،ئۇيغۇر قىز-ئاياللىرىنىڭ مائارىپ ۋە كەسپى جەھەتلەردە تەربىيەلىنىشى ئۈچۈن ئۆزىنى بېغىشلاپ يىراقتىن كەلگەن تاتار مۇئەللىمەلەردىن بىرى خەدىچە ئاۋۇستەي ئىدى.

خەدىچە ئاۋۇستەي ئۆزى بىلەن بىللە كەلگەن مۇئەللىملەر بىلەن بىرگە بۇ مەكتەپتە بىر تەرەپتىن قىز-خانىملارغا ھېساب،تارىخ،جۇغراپىيە قاتارلىق دەرسلەر بويىچە ئوقۇتۇش ئېلىپ بارسا،يەنە بىر تەرەپتىن كىيىم تىكىش،يۇڭ پوپايكا،شارپا،ياغلىق،پەلەي توقۇش،رېشلىيە ئىشلەش،كەشتىچىلىك قاتارلىق قول ھۈنەرلىرىنى ئۆگەتتىدۇ.مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئاياللار ئۇستا ھۈنەرۋەنلەر بولۇپ يېتىشىپ چىقىدۇ.ئوقۇشنى تەلەپ قىلغانلار داۋاملىق كۆپەيگەچكە،بۇ مەكتەپ"ھۈنەر مەكتەپ"دەپ ئاتىلىدىغان بولىدۇ.خەدىچە ئاۋۇستەي قاتارلىق بۇ مۇئەللىمەلەرنىڭ جاپالىق ئەجىرلىرى نەتىجىسىدە بۇ مەكتەپتە ئوقىغان مىڭلىغان ئۇيغۇر قىز-ئاياللىرى بىلىملىك ھۈنەرۋەنلەر ھەم كارخانا ئىشچىلىرىغا ئايلىنىدۇ. ئۇندىن باشقا 1945-يىلى خەدىچە ئاپپاي يەنە ئەسمە ئاپپاي بىلەن بىللە غۇلجا شەھرىدە تۇنجى باللار يەسلىسى ئېچىپ، باللار باغچىسى قۇرۇلۇشىدا ئۈلگە تىكلەيدۇ...

سوفىيە خانىم مەسۇم خانوۋا

كۈچادىكى تۇنجى مۇئەللىمە-سۇفىيە خانىم مەسۇم خانوۋا(1902-1950)ئەسلى قازان تاتارلىرىدىن بولۇپ،قازان پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتىدا ئوقۇغان.1924-يىلىغىچە قازان دىزېرژىنىسكى نامىدىكى يېتىملار مەكتىپىدە ئوقۇتقۇچى بولۇپ خىزمەت قىلغان.شۇ

چاغدا يولدىشى ئەزەمخان تۆرەم بىلەن توي قىلغان.

ئەزەمخان تۆرە ئەسلى نەمەنگانلىق(تاشكەنت)ئۆزبەك زىيالىسى بولۇپ،كېيىن ھەم ساياھەت،ھەم تىجارەت بىلەن ئايالى سوفىيە خانىمنى ئېلىپ چۆچەك ئارقىلىق كۇچاغا كېلىپ ئورۇنلىشىپ قالغان ۋە شەمەي بىلەن كۇچا ئارىلىقىدا تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغان.ئەزەمخان تۆرە كۇچانىڭ گۈزەل كوچىلىرىدىن بىرى بولغان كۆچىيېرىق مەھەللىسىدە زامانىۋى قورۇ سالدۇرغان.قۇمۇل دېھقانلار ئىنقىلابى مەزگىلىدە خوجىنىياز ھاجىغا مەسلىھەتچى سۈپىتىدە خىزمەتكە قاتناشقان.بۇ مەزگىلدە كۇچادا يېڭىچە مائارىپ ئەمدىلەتىن باشلانغان بولۇپ،ئاياللار مائارىپى ئۈچۈن يېتەكچىلىك قىلغۇچى مۇئەللىمە تېپىش قىيىن ئىدى.دەل مۇشۇنداق پەيتتە مەرىپەتلىك سۇفىيە خانىمنىڭ كۇچاغا كېلىپ قېلىشى بۇ ئىشقا تازا باپ كېلىدۇ.شۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئابدۇلھېمىت مەخسۇم،ئابدۇللەم باي باي قاتارلىق مائارىپپەرۋەرلەر ئىككى سىنىپلىق قىزلارنى توپلاپ سۇفىيە خانىمنى مۇئەللىمە بولۇپ بېرىشكە تەكلىپ قىلىدۇ.ئەزەمخان تۆرىنىڭ رازىمەنلىكى بىلەن سۇفىيە خانىم شەرەپلىك،ئەمما مۇشكۈل ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئالىدۇ.شۇنىڭ بىلەن قىزلار مەكتىپى ۋۇجۇدقا كېلىدۇ ۋە ئوقۇغۇچىلار كۆپىيىشكە باشلايدۇ.

1938-يىللىرىغا كەلگەندە،كۇچا ئۇيغۇر مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى ئايال ئوقۇتقۇچىلارغا بولغان جىددىي ئېھتىياجنى ھەل قىلىش ئۈچۈن قىسقا مۇددەتلىك دارىلمۇئەللىمات(ئايال ئوقۇتقۇچىلار)كۇرسى ئاچىدۇ.كۇرسقا سۇفىيە خانىم مۇدىرە بولۇپ ئىشلەيدۇ ۋە قوشۇمچە گىراماتىكا دەرسى بېرىدۇ.قاتتىق ئىنتىزام ۋە جىددىي ئوقۇتۇش نەتىجىسىدە بۇ كۇرسانتلار لاياقەتلىك بولۇپ ئوقۇش پۈتتۈرۈش شاھادەتنامىسىغا ئېرىشىدۇ ھەمدە كۇچادىكى 20نەچچە جايدىكى قىزلار مەكتىپىنىڭ ئوقۇتقۇچىلىقىغا بەلگىلەپ ئەۋەتىلىدۇ.شۇنىڭ بىلەن ئايال ئوقۇتقۇچىلار مەسىلىسى ئاساسەن ھەل بولىدۇ.

يەنە شۇنى ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى،سۇفىيە خانىم قازاندىن يولغا چىقىشتا،قازاندا

نەشر قىلىنغان دەرسلىك قوللانما،ھەرخىل پەنگە ئائىت دەرسلىك كىتابلارنى،ئاتاقلىق شائىر ئابدۇللا توقاي،ھەزرەت قارى نىياز قاتارلىق ئالىم ۋە ئەدىپلەرنىڭ كىتابلىرىنى،پۇشكىن،لېرمونتوۋنىڭ تەرجىمە ئەسەرلىرىنى،رومانلارنى بىللە ئالغاچ كەلگەن بولۇپ،بۇ كىتابلارنى ئوقۇتۇش ئىشلىرىدا پايدىلانغان،ۋە باشقا ئوقۇتقۇچىلارمۇ ئوقۇتۇش خىزمىتىدە مۇشۇ ماتېرىياللاردىن پايدىلانغان.

سۇفىيە خانىمنىڭ يولدىشى ئەزەمخان تۆرە 1938-يىلى زالىم شىڭشىسەي تەرىپىدىن قولغا ئېلىنىپ يوقىتىلدۇ.سۇفىيە خانىم مۇشۇنداق ئېغىر ۋەزىيەتتىمۇ قىز-ئوغۇللىرىنى ئەڭ ياخشى مەكتەپلەرگە ئوقۇشقا ئەۋەتىپ ياخشى تەربىيەلەيدۇ.سۇفىيە خانىم 1949-يىلى 48يېشىدا كۆچادا ۋاپات بولىدۇ.مەرھۇمەنىڭ ۋاپاتىنى ئاڭلىغان ھەربىر ئەر-ئايال چوڭقۇر قايغۇغا چۆكۈپ ماتەمدەر بولىدۇ.سۇفىيە ئاپايىمنىڭ قايغۇ-ھەسرەتلىك ماتىمى پۈتۈن كۆچانى دېگۈدەك زىلزىلىگە سالىدۇ.

سۇفىيە خانىمنى نەچچە يۈزلىگە ئوقۇغۇچىلىرى ئاپايىم دەپ ھۆرمەت قىلىدىغان بولۇپ،ھېلىمۇ ئاپايىم دەپ تىلغا ئېلىنىدۇ.ئۇ .ئوقۇتقان قانچىلىغان قىزلار بىلىم ئەھلى بولۇپ مائارىپ ۋە باشقا ساھەلەردە ياخشى خىزمەتلەرنى قىلىپ،كۆچادىكى ئۇيغۇر يېڭى مائارىپ ئۈچۈن ھەسسە قوشىدۇ.

خەدىچە مۇزەپپەر خانىم

خەدىچە مۇزەپپەر خانىم 1930-يىللاردا قەشقەردە ئولتۇراقلىشىپ قالغان مەرىپەتپەرۋەر تاتار زىيالىلىرىدىن يۈسۈپ مۇزەپپەر ئەپەندىنىڭ ئايالى بولۇپ،قەشقەردىكى

قىز-ئاياللار مائارىپىغا ئالاھىدە تۆھپە قوشقا مۇئەللىمەلەردىن بىرى.

خەدىچە مۇزەپپەر خانىم دەسلەپتە قەشقەر شەھرى ئەنجان كوچىسىدا ئولتۇرۇشلۇق مەرىپەتپەرۋەر بايلاردىن مۇھەددىن جانباينىڭ ھەشەمەتلىك ھويلىسىنىڭ 2-قەۋىتىدە ئېچىلغان« ئاياللار مەكتىپى» نىڭ مۇئەللىمەسى بولدۇ.ئۇمۇ پىشقان،ئەجتىھاتلىق،قابىل مائارىپچىلاردىن بولۇپ،قەشقەردىكى قىز-ئاياللار مائارىپىغا كۆڭۈل بۆلۈپ،ئوقۇتۇش سۈپىتىنى يۇقىرى كۆتىردۇ.

خەدىچە خانىم يەنە قەشقەر شەھرى توختى مىراخور كوچىسى(ھازىرقى سۇت-قايماق كوچىسى) دىكى مەرىپەتپەرۋەر زات مۇھەممەد ئەلى شاگىۋۇملارنىڭ خۇسۇسىي جايىغا قۇرۇلغان ئىمىن ھاجىم خەلپىتىم باشقۇرۇشىدىكى كونا مەكتەپتىمۇ مۇئەللىمە بولدۇ.بۇ مەكتەپ 1885- يىلى قۇرۇلغاندىن تارتىپ قەشقەردىكى نۇرغۇن ئىلىم تەشنالىرىنى تەربىيلەپ كەلگەن بولۇپ،ئۇ بۇ مەكتەپتە مەكتەپ مەسئۇللىرىدىن بۇۋى خەلچە خېنىمغا ياردەملىشىپ،قىز-ئاياللارغا مەدەنىيەت دەرسىنى بېرىدۇ.

زەينەپ خانىم يىلقىباي

پىشقەدەم ئوقۇتقۇچى زەينەپ خانىم يىلقىباي 1943 - يىلى غۇلجىدىكى خەيرىيە، نەمۇنە، تاتالىيە، ئىلى ۋىلايەتلىك قىزلار مەكتىپى ۋە سايرامىيە مەكتەپلىرىدە مۇدىر ۋە مۇئەللىمە بولۇپ ئىشلىدى. ئۇ تەربىيىلىگەن تاتار، ئۇيغۇر، ئۆزبېك، قازاق، قىرغىز، تۇڭگان ۋە قىسمەن خەنزۇ پەرزەنتلىرى جەمئىيەتنىڭ تۈرلۈك ساھەلىرىدە ئۈنۈملۈك خىزمەت قىلدى.

ئىلى يېقىنقى زامان مائارىپىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن 55يىل خىز مەت قىلغان زەينەپ

خانىم يىلقىباي 1921 ـ يىلدىن 1976ـ يىلىغىچە غۇلجا شەھرىدە قۇرۇلغان < <نەمۇنە مەكتەپ> >، < <سايرامىيە مەكتەپ> >، < <تائالىيە مەكتەپ«، مۇرات مەكتەپ»لەردە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىپ، نۇرغۇن ئەۋلادلارنى تەربىيلەپ يېتىشتۈردى.

ئۇ ئۆزىنىڭ باغۋەنلىك ئەجرىنى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىي ھۆكۈمىتى ۋە ئازادلىقتىن كېيىن خەلق ھۆكۈمىتى تەقدىمقىلغان«ساداقەت»ئوردىنى،»قەھرىمان«ئوردىنى بىلەن نامايەن قىلدى.

ئۇ يەنە 1956ـ يىلى ئاپتونوم رايۇنلۇق ۋە مەملىكەتلىكئىلغارلار قۇرۇلتىيىغا قاتنىشىپ مۇكاپاتلاندى، مانا بۇلارنىڭ ھەممىسىزەينەپ خانىمنىڭ مېھنىتىدىن ئېچىلغان خۇش پۇراقگۈللەر ئىدى.

زەينەپ خانىم 1930ـ يىللاردىكى ئىلى يېقىنقى زامان مائارىپىغا ئالاھىدە تەسىر كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن ئەينىۋاقىتلاردىلا < <ئىلى گېزىتى> > قاتارلىق تەشۋىقات ۋاستىلىرىدا ئىلغار ئىش ـ ئىزلىرى بىلەن تونۇشتۇرۇلغان ۋە زەينەپ ئانا دېگەن ھۆرمەت نامى بىلەن ياد ئېتىلىپ كەلگەن.

رەشىدە خانىم

رەشىدە خانىمغۇلجىدىكى تاتار مائارىپچىلىرىدىن بولۇپ، ئەينى دەۋىردىكى غۇلجىدا ئېچىلغان قىزلار مەكتىپى تاتار مەكتەپتە ئوقۇغان. 1931ـ يىلى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىپ، تاشكەنت پىداگوگىكا ئۇنىۋېرستېتى فىزىكا ـ ماتېماتىكافاكولتېتىغا

كىرىپ ئوقۇغان.1933-يىلى غۇلجىغا كېلىپ ،ئانا مەكتىپى (تاتارمەكتەپ) دە ئىشلىگەن. 1935 -يىلدىن 1946-يىلغىچە غۇلجا،ئۈرۈمچى ۋە نىلقا ناھىيىسىدە مائارىپ خىزمىتىنى ئىشلىگەن.1946 يىلى ئۈرۈمچىگە بېرىپ،«قىزلارئوتتۇرا مەكتىپى»گەمۇدىر بولغان.1947 -يىلى ئۇ ئۈرۈمچى غالىبىيەت يولىدا شىنجاڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى تۇنجى مىللىي بالىلارباغچىسىنى قۇرۇپ مەسئۇل خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن.

رەشىدەم خانىم 1955 - يىلى بېيجىڭغا يۆتكىلىپ بالىلار مائارىپىنى ئىشلىگەن.ئۇ مائارىپ تەرەققىياتى ئۈچۈن شەخسىيەتسىز مېھنەت قىلغانلىقى ئۈچۈن يېقىنقى زامان ئىلى مارىپ تارىخىدىلا ئەمەس،پۈتكۈل شىنجاڭ يېقىنقى زامان مائارىپ تارىخىدىمۇ ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا تەكلىمە، شەفىقە سەفەر غەلى، غالىيە، دىلئەفرۇز، سەفەرغەلى، رەشىدە سەفەرغەلى، زەيتۇنە، شەۋقىيە، زەينەپ، مەبرۇرە، فەھىمە، سالىخە تەتە، نادىيە، رەشىدە باراتوۋا، فاتىمە بورناشوۋا، فاتىمە غەففار، جامال سەفەرغەلى، رازىيە، فەرىدە، غارىق ۋە ماھىنۇر سىراجوۋا ھەم ئىسمى ئاتالمىغان نۇرغۇنلىغان تاتار مائارىپچىلىرى غۇلجا شەھىرى ۋە ئىلى ۋىلايىتىنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدا ئېچىلغان پەننىي مەكتەپلەردە ئوقۇتۇش ۋەزىپىلىرىنى ئۈستىگە ئېلىپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ يېقىنقى زامان پەننىي مائارىپىنى ئومۇملاشتۇرۇشقا ئۆچمەس ھەسسىلەرنى قوشتى.

5 ـ بۆلۈم : ئىمان باغچىلىرىدىن خۇشپۇراق گۈللەر

ئىمان باغچىلىرىدىن خۇشپۇراق گۈللەر

بِسْـــــــــــــمِ اللهِالرَّحْمَنِ االرَّحِيم

ئاجىز بەندىلىرىنى ئىمان نېئمىتى بىلەن رىزىقلاندۇرغان ئاللاھتائالاغا ھەمدۇ ـ سانالار بولسۇن!

ئىنسانىيەتنى زۇلمەتتىن يورۇقلۇققا چىقىرىشقا سەۋەپچى بولغان كائىناتنىڭ پەخرى مۇھەممەد سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسسەللەمگە دۇرۇت ۋە سالام بولسۇن!

مېھرىبان ئاللاھ ئۇلۇغ يولباشچىمىز مۇھەممەد سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسسەللەم بىلەن ئىنسانلارنى ئۆزىنىڭ بۈيۈك نېئمىتى قۇرئان ۋە ھېكمەت بىلەن خۇش بېشارەت بېرىپ،مۇقەددەس مەككىدە ئىسلام نۇرىنى چاقنىتىپ ئۈچ ئەسىرلەر ئۆتكەندىن كېيىن،ئۇيغۇر دىيارىدا ھەم ئىماننىڭ گۈزەل نۇرلىرى پارلاشقا باشلىدى.تاكى ئەرەپ

يېرىم ئارىلىدىن قاراخانىيلار چېگرالىرىغا قەدەر ئىسلام چوڭقۇر يىلتىز تارتقان شۇ دەۋرلەرگىچە تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇپ-شىمالىدىكى بۇ كەڭ زىمىندا بۇددا ۋە مانى دىنىنىڭ قاباھەتلىك ئىس-تۈتەكلىرى ئۆچۈپ يۈرەتتى.خۇددى جاھىلىيەت دەۋرىدىكى باشقا بارلىق قەۋملەردىكىدىن پەرىقلەنمەيدىغان بۇدقا ئىبادەت قىلىش ۋە باشقا تۈرلۈك ئېتىقاد گۇمراھلىقىدىن تارتىپ،بۇزۇق،ناچار ئىجتىمائىي ئۆرۈپ-ئادەتلەرگىچە بۇ يەردىمۇ ئوخشاشلا مەۋجۇت ئىدى.بۇ يەردە چۈشەندۈرمەكچى بولغان مەزمۇنغا ماس ھالدا،ئاياللار ۋە نىكاھ ھەققىدىكى بەزى كىچىك تەپسىلاتلارنى قىستۇرۇپ ئۆتسەك كۇپايە:

تارىخىي خاتىرىلەردە مەلۇم بولۇشىچە ناھايىتى ئۇزۇن دەۋرلەردىن تارتىپلا ئىنىنىڭ يەڭگە بىلەن توي قىلىش ئادىتى ئۇيغۇر جەمىيىتىدە ئېقىپ يۈرگەن ئەھۋالنىڭ بىرى ئىدى.ئىنى بولغۇچى ئۆلۈپ كەتكەن ئاكىسىنىڭ خوتۇنىنى ئۆز ئەمرىگە ئالسا بولىۋېرەتتى.دادىسى ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن ئوغۇل ئانا بولۇپ تۇرغانلاردىن بىرى بىلەن توي قىلسا-يەنى ئۆگەي ئانىسى بىلەن توي قىلسا بولىۋېرەتتى.ھەتتا، ئۆز ئېرىنىڭ ئاكا-ئىنىلىرى ياكى ئۆگەي ئوغۇللىرىغىلا ئەمەس،ئۆگەي نەۋرىلىرىگىمۇ ياتلىق بولاتتى.خالىغانچە كۆپ خوتۇنلۇق بولۇش تۈزۈمى مەۋجۇت ئىدى.ئاياللار جەمئىيەت ئىچىدىكى قولدىن قولغا ئۆتكۈزۈلۈپ پايدىلىنىدىغان بۇيۇم ھېسابلىناتتى.بۇ يەردە ئەڭ تىپىك مىسالدىن بىرى شۇكى،سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ دادىسى بازىر قاراخان ئۆلۈپ كەتكەندىن سۇتۇقنىڭ ئانىسى تۇركان خاتۇنى بازىر قاراخاننىڭ ئىنىسى ئوغۇلچاق خوتۇن قىلغان ئىدى.ئىنسانلارنى كۇفرىنىڭ زۇلمىتىدىن ئىمانىنىڭ يورۇقلىقىغا چىقىرىدىغان ھەقىقەت نۇرى ئىسلام مانا مۇشۇنداق ئۇيغۇرلارنىڭ جاھىلىيەت دەۋرىدىكى سان-ساناقسىز ئەخلاقسىز،چىركىن ئىجتىمائىي ئۆرۈپ-ئادەتلەر ۋە ئاياللار خورلۇقىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ پاك-پاكىزە بىر ئىسلام دىيارىنىڭ بارلىققا كېلىشى ئۈچۈن بۇ گۈزەل دىياردا چاقناش ئالدىدا تۇراتتى.

13ـئەسىردە ئۆتكەن ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئالىمى جامال قارشى قەشقەرىيە خان جەمەئەتى كۇتۇپخانىسىدىن تاپقان 11ـئەسىردە ياشىغان ئاتاقلىق ئەرەب لۇغەتشۇناسىنىڭ ئەسىر«سوخھاھ»نىڭ قولىيازما نۇسخىسىغا ئاساسەن،ئىزاھلىق لۇغەت «سۇرراھ لۇغىتى»نى تەرجىمە قىلىپ تۈزۈپ چىقىدۇ.كېيىنكى بىر مەزگىلگە كەلگەندە قەشقەردىكى دىنىي ساھە زاتلىرىنىڭ تەكلىپىگە ئاساسەن«سۇرراھ لۇغىتىنىڭ تولۇقلىمىسى»نى يېزىپ چىقىدۇ.مانا مۇشۇ ئەسەردە ئىسلام دىنىنىڭ قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ پايتەختى قەشقەرگە تارقىلىش ئەھۋالى سۆزلەنگەن بىر ۋەقە بايان قىلىنىدۇ:

9ـئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە بۈگۈنكى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئۇيغۇر رايونى تەۋەسىدە ئىككى كۈچلۈك ھاكىمىيەت باش كۆتۈرۈپ چىقىدۇ.بۇنىڭ بىرى بۇددا ۋە مانىي دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان قاراخانىيلار خانلىقى،يەنە بىرى ئىسلام دىنىغا ئېتقاد قىلىدىغان سامانىيلار سۇلالىسى بولۇپ،دەسلەپكى چاغلاردا بۇ ئىككى تەرەپ ھۆكۈمرانلىرى ئوتتۇرىسىداخەت ـئالاقىلەر ئۈزۈلمەي،ئالاقە خېلى قويۇق بولىدۇ.كېيىنكى ۋاقىتلارغا كەلگەندە سامانىيلار سۇلالىسى بارغانچە كۈچىيىپ،قاراخانىيلار سۇلالىسىغا جىھاد ئېلان قىلىپ تۇرىدۇ.ئىككى تەرەپنىڭ مۇناسىۋىتىدە بارا ـبارا يامانلىشىش كېلىپ چىقىدۇ.قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ 3ـئەۋلاد خانى ئوغۇلچاق ھاكىمىيەت يۈرگۈزىۋاتقان مەزگىللەرگە كەلگەندە،ئوغۇلاق سامانىيلار سۇلالىسى بىلەن باردى ـكەلدى ئالاقىسىنى ئۈزىدۇ ھەمدە پەرمان چۈشۈرۈپ،قاراخانىيلار خاندانلىقى تەۋەسىدە ئىسلام دىنىنى

تارقىتىشنى،ئۆز پۇقرالىرىنىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىشنى قاتتىق چەكلەيدۇ.مىلادى 893-يىلى سامانىيلار سۇلالىسى قاراخانىيلار دۆلىتىگە يەنە بىر قېتىم جىھاد قىلىپ،قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ 2-پايتەختى ھازىرقى قازاقىستاننىڭ جامبۇل شەھىرىنى يەنە بىر قېتىم بېسىۋالدۇ؛ئوغۇلچاقنىڭ خوتۇنى ۋە 15مىڭ لەشكىرىنى ئەسىرگە چۈشۈرىدۇ ھەم بۇنىڭ ئىچىدىكى 10مىڭ ئەسكەرنى ئۆلتۈرىدۇ.ئوغۇلچاق پايتەختىنى قەشقەرگە يۆتكەشكە مەجبۇر بولىدۇ.ئۇزاق ئۆتمەي سامانىيلار پادىشاھلىقىدا ئىچكى ماجرا يۈز بېرىدۇ.بۇ ئىچكى ماجرادا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان شاھزادە ئەبۇ ناسىر ئىبنى مەنسۇر(رىۋايەتلەردە تىلغا ئېلىنغان ئەبۇ ناسىر سامانىنى كۆرسىتىدۇ)سودىگەر قىياپىتىگە كىرىۋېلىپ،قاراخانىيلار خانلىقىغا قېچىپ بېرىپ سىياسىي پاناھلىق تىلەيدۇ.ئىسلام دىنىغا ئەزەلدىن ئۆچمەنلىك قىلىپ كەلگەن ئوغۇلچاق سامانىيلار پادىشاھلىقىنىڭ ئىچكى ماجراسىدىن پايدىلىنىپ،بۇ كونا رەقىبىنى ئاجىزلاشتۇرۇش ۋە ئۇنىڭغا زەربە بېرىش ئۈچۈن،بۇ مۇسۇلمان شاھزادىنى كاتتا زىياپەتلەر بىلەن كۈتىۋالىدۇ ھەمدە ئۇنىڭغا«سىز بۇ يەرنى ئۆز ئۆيىڭىزدەك بىلىڭ،ئىنىڭىز سىزگە رەھىمسىزلىك قىلغان بولسا،مەن سىزگە دوستلارچە مۇئامىلە قىلىمەن»دەيدۇ.ئوغۇلچاق ئۇنى ئاتۇشنىڭ ئەمەلدارلىقىغا تەيىنلەيدۇ.

شاھزادە ئەبۇ ناسىر ئاتۇشنىڭ ئەمەلدارى بولغاندىن كېيىن،ئاتۇش ئوتتۇرا ئاسىيا سودىگەرلىرى توپلىنىدىغان جايغا ئايلىنىدۇ،كارۋانلار بۇخارا ۋە سەمەرقەنتلەردىن بۇ يەرگە كۈندىلىك بۇيۇملار ۋە رەخت-گەزماللارنى توپ-توپى بىلەن ئەكېلىپ توشقۇزىۋېتىدۇ.بۇ مۇسۇلمان سودىگەرلەر ئاتۇشقا سودا بۇيۇملىرىنى ئەكىلىپلا قالماي،بەلكى ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرىنىمۇ ئېلىپ كېلىدۇ.شاھزادە ئەبۇ ناسىر ۋە مۇسۇلمان سودىگەرلەر ناماز ئوقۇش ئۈچۈن ئاتۇشقا بىر مەسچىت سېلىشنى تەقەززالىق بىلەن كۈتىدۇ.بۇ نىيەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن،شاھزادە ئەبۇ ناسىر ئوغۇلچاققا ئۇ

ياخشى كۆرىدىغان تاۋار-دۇردۇندىن تىكىلگەن كىيىم-كېچەك،قۇمشىكەر قاتارلىق نەرسىلەرنى سوۋغات سۈپىتىدە پات-پات ئەۋەتىپ تۇرىدۇ ۋە ئۇنىڭغا كۆڭلىنىڭ بارىچە خۇشامەت قىلىپ،ئوغۇلچاقنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشىدۇ.شۇنىڭ بىلەن شاھزادە ئەبۇ ناسىر پۈرسەتنى غەنىمەت بىلىپ،بىر مەسچىت سېلىپ ئاللاھقا ئىبادەت قىلىش مەقسىتىدە ئوغۇلچاقتىن بىر پارچە كالا تېرىسى چوڭلۇقتىكى يەرنى بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ.ئوغۇلچاق ئۇنىڭ تەلىپىگە ماقۇل بولىدۇ ۋە ئۇنىڭغا«ساڭا قايسى يەر لازىم بولسا شۇ يەرنى ئىشلىتىۋەر»دەيدۇ.شۇنىڭ بىلەن شاھزادە ئەبۇ ناسىر ئۆزىنىڭ«كالا تېرىسى پىلانى»نى ئىشقا ئاشۇرۇشقا كىرىشىپ كېتىدۇ.ئۇ بىر كالىنى سويۇپ،ئۇنىڭ تېرىسىنى ئىنچىكە تىلىپ بىر-بىرىگە ئۇلاپ ئۇزۇن ئارغامچا ياسايدۇ ۋە بۇ ئارغامچا بىلەن ئاتۇشتىكى ياخشى بىر پارچە يەرنى تام سالغاندەك ئوراپ كۆرۈپ،شۇ جايغا بىر مەسچىت سالدۇرىدۇ.ئوغۇلچاق بۇ ئىشتا ئۆزىنىڭ ئالدانغانلىقىنى بىلگەن بولسىمۇ،بىراق شاھزادە ئەبۇ ناسىرنىڭ ئەقىل-پاراستى ۋە غەيرىتىدىن ھەيران بولىدۇ.كېيىنكى ۋاقىتلارغا كەلگەندە بۇ يەردە ئوغۇلچاق ۋە قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ،جۈملىدىن پۈتكول ئۇيغۇر دىيارىنىڭ تەقدىرىنى ئۆزگەرتىدىغان بىر ئىش يۈز بېرىدۇ.ئوغۇلچاقنىڭ جىيەن ئوغلى سۇتۇق بۇغراخان شاھزادە ئەبۇ ناسىرنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا ئوردا سىياسىي ئۆزگىرىشى قىلىپ،ئوغۇلچاقنى ئاغدۇرۇپ تاشلايدۇ.شۇنىڭ بىلەن ئىسلام دىنى قاراخانىيلار خانلىقىنى مەركەز قىلىپ،ئۇيغۇر رايونىنىڭ باشقا جايلىرىغا تارقىلىشقا باشلايدۇ.

ئەلۋەتتە، سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ،قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ھوقوقىنى قولغا ئېلىشى ئۇنچىلىك ئوڭۇشلۇق بولمايدۇ.بۇ جەرياندا ئۇ ۋە ئۇنىڭ مۇسۇلمان ھەمراھلىرى قاتتىق توسقۇنلۇق ۋە مۇشكۇلاتلارغا ئۇچرايدۇ.ئۇلانىڭ مۇسۇلمان بولغانلىقىنى بىلگەن ئوغۇلچاق ئۇلارنى ئۆلتۈرۈۋشكە بۇيرۇيدۇ.سۇتۇق بۇغراخان ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى بىلەن ئوغۇلچاق ئارىسىدا كەسكىن جەڭلەر بولۇپ ئۆتىدۇ.

ئەنە شۇ چاغدا ئىسلامنىڭ گۈزەل نۇرلىرى ئاستا-ئاستا يورۇتۇشقا باشلىغان شەرىق ئاسمىنىدا بىر نۇرانە يۇلتۇز ۋاللىدە چاقناپ ئۆتىدۇ.

ئۇنتۇلغان يۇلتۇز

ئىسلام تارىخىدا ئىسلام بەرگەن ئەزىزلىك ۋە ئىماندىن كەلگەن كۈچلۈك تەقۋادارلىق بىلەن ھاياتنى بىزەپ،نەچچە ئەسىرلەردىن بېرى كىشلەر تەرىپىدىن ھۆرمەت-ئېھتىرام بىلەن تىلغا ئېلىنىدىغان تالاي شەرەپلىك مۆئمىنەلەر ئۆتكەن ئىدىكى،ئۇلارنى ھەر ئەسلىسەك جېنىمىزغا جان قوشسا،ھەر سۆزلىسەك مەجبۇرىيەتلىرىنى ئۇنتۇغان قەلبلەرگە ئاچچىق سوئاللارنى باشلايدۇ.

ئەسلەش لازىم، ئاشۇ ھەر ئەسلىسەك قېنىمىزغا قان،روھىمىزغا جاسارەت قوشىدىغان گۈزەل ھاياتلىرى بىلەن بىزگە دەرس سۆزلەيدىغان ھەمشىرىلىرىمىزنىڭ تارىخىنى تەكرار ئەسلەش لازىم.ئۇلار شۇقەدەر سەبىر-تاقەتلىك ئىدى،ئۈستىلىرىگە بىرەر مۇسىبەت ياكى قىيىنچىلىق كەلگىنىدە«بۇ پەقەت ئاللاھ يولىدا»دەيتتى.ئاللاھقا بولغان ئۈمىد ۋە ساۋابقا

بولغان قىزنىش ئۇلارنى كىچىككىنىمۇ ئۇمۇدسىزلەندۇرۇپ،پارلاق ئېتىقاد يوللىرىدىن ۋاز كەچتۈرەلمىگەن ئىدى. كۆرۈڭ،مانا بۇ سۇمەييەنىڭ هاياتى!ئۇ ۋە ئۇنىڭ يولدىشى،ئوغلى مۇسۇلمان بولغانلىقى سەۋەبلىك مۇشرىكلار تەرىپىدىن مەككىنىڭ سىرتىدىكى تاشلىقتا هەيدەپ ئېلىپ چىقىلىپ،سايىنىڭ تاشلىرى راسا قىزىغاندا،يالىڭاچلىنىپ تاشقا ياتقۇزۇلۇپ ئازاپلىناتتى،تېخى ئۇستىلىرىگە قىزىغان تاشلارنى ئەكىلىپ دۆۋىلەپ قويۇلاتتى.ئۇلارنى مۇشۇنداق ئازاپلىغان ۋاقىتلىرىدا ئۇلارنى كۆرۈپ تۇرغان رەسۇلۇللاھ ئۇلارغا سەۋرنى تەۋسىيە قىلغاچ جەننەت بىلەن خۇشخەۋەر بەرگەنىدى.«سەۋر قىلىڭلار ياسىر ئائىلىسى!جەننەت سىلەرنى كۈتمەكتە»

راستىنلا ئۇلار ئۆز ئېتىقادلىرىدا چىڭ تۇرۇپ،ئاخىر سۇمەييەنىڭ يولدىشى ياسىر ئاشۇ ئازاپ ئىچىدە ئۆلۈپ كەتكەن ئىدى.قىيناپ ئۆلتۈرۈشتە جېنى چىقماي قالغان سۇمەييەنىڭ ئەۋرىتىگە ئەبۇ جاهىل نەيزە ئۇرۇپ ئۆلتۈرىۋەتكەن ئىدى.ئۇ ئىسلام دىنى مەيدانىغا كەلگەندىن كېيىنكى تۇنجى شەهىدە(ئايال شېهىد)هېسابلىنىدۇ.ئاللاھ ئۇلاردىن رازى بولسۇن.

يەنە سەفىيەنىڭ سەبىر ۋە جاسارىتىگە قاراڭ!ئۇ هىجرەت قىلغۇچى؛ مۇجاهىدە؛ ئىسلامىيەتتە مۇشرىك ئۆلتۈرگەن تۇنجى مۇسۇلمان ئايال؛مۇسۇلمانلار ئۈچۈن ئاللاھ يولىدا قىلىچ كۆتۈرگەن تۇنجى ئاتلىق مۇجاهىدىنى تەربىيەلەپ،مۇسۇلمانلار سېپىگە قوشقان لاياقەتلىك ئانا!

ئۇ ئۆزىنىڭ بىر تاللا بالىسىنى ئىسلام ئۈچۈن ئايىماي تەقدىم قىلىپ،ئېرى ئۆلۈپ كەتكەن تۇل ئانا بولسىمۇ بالىسىنى جاپاغا چىداملىق،يارامىلىق،باتۇر بىر جەڭچى قىلىپ ئۆستۈرگەن.ئوق ئېتىشنى مەشىق قىلىش ۋە قورال ياساشنى ئۆگىنىش ئۇنىڭ ئادەتتىكى ئويۇنلىرى بولغان.سەفىيە بالىسىنى هەرقانداق خەۋپلىك ئورۇنلارغا كىرگۈزۈش، هەرقانداق خەتەرگە ماڭغۇزۇشنى ئادەت قىلغان بولۇپ،ئەگەر ئوغلىنىڭ چېكىنگەنلىكىنى

ياكى ئىككىلىنىپ قالغانلىقىنى كۆرسە،ئۇنى قاتتىق ئۇراتتى،ھەتتاكى ئۇ مۇشۇ ئىش توغرىسىدا زۇبەير (ئوغلى) نىڭ تاغىلىرى تەرىپىدىن ئەيىپلىنىپ:

ـ بالىنىمۇ شۇنداق ئۇرغان بارمۇ؟!سىز ئۇنى بەكلا قاتتىق ئۇرىسىز،ئاندەك ئۇرمايسىز،دېگەندە سەفىيە جاۋابەن:

ـ مېنى بالامغا ئاچچىقلىدى دېگەن ئادەم خاتالاشتى،مەن ئۇنى ئەقىللىق يېتىلسۇن،جەڭدە غەلبە قىلسۇن،غەنىمەت ئېلىپ كەلسۇن،دەپ ئۇردۇم،ئۇنى ئۇرغىنىم ئۇنىڭغا كۆيۈنگىنىم،دېگەن مەنىدە شېئىر ئوقۇيدۇ.ئۇ ھەققەدە ئۇنىڭ جەڭ مەيدانلىرىدا تارىخ نەم تىللىرى بىلەن ئەجەپلىنىپ،ھۆل تىللىرى بىلەن ماختاپ سۆزلەيدىغان مەيدانلىرى بار،دېيىلىدۇ.ھالبۇكى،بۇ ھۆرمەت ۋە ئېھتىراملار ھەرگىزمۇ ئۇنىڭ رەسۇلۇللاھنىڭ ھاممىسى بولغىنى ۋە كېلىپ چىقىش ئېسىللىقىدىن بولغان ئەمەس.

ئۇ باشقا ھەمشىرىلىرى بىلەن بىللە جىھاتقا چىقاتتى.مۇجاھىدلارغا ئۇرۇش داۋامىدا سۇ يەتكۈزۈپ،ئوق ياچاقلارنى ئوڭشاپ رېمونتلايتتى.ئوھود كۈنىدىكى مەغلۇبىيەتتە، ئاتمىش ياشقا كىرىپ قالغان بۇ خانىم بىر قانچە كىشىدىن باشقىلارنىڭ رەسۇلۇللاھتىن ئايرىلغانلىقىنى،مۇشرىكلارنىڭ رەسۇلۇللاھقا يېتىپ بېرىپ،ئۇنى ئۆلتۈرۈۋېشكە تىرىشۋاقانلىقىنى كۆرىدۇ. ئۇ قولىدىكى سۇ قاچىسىنى يەرگە چۆرۈۋېتىپ،بالىلىرى ھۇجۇمغا ئۇچرىغان چىشى يولۋاسقا ئوخشاش ئېتىلىپ بېرىپ،قېچىپ كېتىۋاتقانلارنىڭ بىرىنىڭ قولىدىن نەيزىسىنى تارتىۋېلىپ،سەپلەرنى يېرىپ نەيزىسى بىلەن يۈزلەرگە ئۇرۇپ مۇسۇلمانلارغا«ئاللاھنىڭ پەيغەمبىرىنى تاشلاپ قويامسىلەر»دېگىنىچە جەڭ مەيدانىغا كىرىپ كەلگەندى.خەتەرلىك ۋە ئېچىنىشلىق ئۇرۇش مەيدانى ئۇنى توسۇپ قالالمايتتى.

خۇددى ئەنە شۇلاردەك ئىسلامنى تۇتقا قىلغان،ئىمان بىلەن قەلبى يورۇغان بىر ئۇيغۇر قىزى ھەم بىزگە ئاللاھ ۋە ئىسلام يولىدا ئۆز قېنى ۋە ھاياتى بىلەن يېزىپ چىققان

گۈزەل بىر ھېكايىنى تاشلايدۇ!

ئۇنىڭ ئىسمى يۇلتۇز بولۇپ،سۇتۇق بۇغراخاننىڭ تاغىسىنىڭ قىزى،سۇتۇقنىڭ ۋەدىلەشكىنى،سۇتۇقتىن قالسىلا شۇ دەۋردە قەشقەردە ئۇيغۇرلار ئىچىدىن سۇتۇقتىن قالسا ئىككىنچى بولۇپ،ئاياللار ئىچىدە تۇنجى بولۇپ مۇسۇلمان بولغان ئۇيغۇر قىزىدۇر.ئۇ سۇتۇق بىلەن بىللە ئوغۇلچاق قاراخانىيلار تەۋەسىدە ئىسلامنى تارقىتىش ۋە پۇقرالارنىڭ ئىسلامنى قوبۇل قىلىشى قاتتىق چەكلەنگەن قىيىن شارائىت ئاستىدا مۇسۇلمان بولغان.ئەمما ئوغۇلچاق بۇددىستلىقتا تاشتىنمۇ قاتتىق،ئەشەددىي بۇددىست بولۇپ،ئۇ سۇتۇقنىڭ ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنىڭ مۇسۇلمان بولغانلىقىنى بىلگەندىن كېيىن ئۇلارنى ئۆلتۈرمەكچى بولىدۇ.شۇڭا يۇلتۇز قىز سۇتۇق ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنى ئوغۇلچاق لەشكەرلىرىدىن قاچۇرۇپ،ئۆز ئۆيىدە يوشۇرۇپ قويىدۇ.كېيىن ئۇلار سېزىلىپ قالغاندىن كېيىن،ئامالسىز چېكىنىپ ئاتۇشنىڭ شىمالىدىكى يۇلاق تار دېگەن بىر جىلغىغا يوشۇرۇنىۋالىدۇ.كېيىن ئوغۇلچاق لەشكەرلىرى ئىز قوغلاپ بۇ يەرگىمۇ باستۇرۇپ كېلىپ،سۇتۇق ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى بىلەن قاتتىق جەڭ قىلىدۇ.يۇلتۇز دەسلەپتە قېرىنداشلىرىغا تاماق يەتكۈزۈپ تۇرىدۇ.كېيىن ئۆزىمۇ قولىغا قىلىچ ئېلىپ جەڭگە كىرىدۇ ۋە قانچىلىغان كاپىر ئەسكەرلەرنى چېپىپ تاشلايدۇ.ئاخىر قىز كۆكسىگە تەككەن يا ئوقىدا زەخىملىنىپ ئاتتىن يىقىلىدۇ.قىزنىڭ باتۇرلارچە جەڭ قىلىشى ۋە ئۆلۈمى سۇتۇق بىلەن ئۇنىڭ ھەمرالىرىغا جاسارەت ۋە كۈچ-قۇۋۋەت بېغىشلاپ،ئاخىرىغىچە جەڭ قىلىپ دۈشمەننى جىلغا ئىچىدىن سۈرۈپ چىقىدۇ.بۇ جەڭدە شېھىت بولغان يۇلتۇز قىزنى ۋە ئۇنىڭدىن باشقا يىگىتلەرنى يۇلاق تارنىڭ ئىچىگە يەرلىككە قويىدۇ.

شاھزادە سۇتۇق يۇلتۇز قىزنى ناھايىتى ياخشى كۆرىدىغان بولۇپ،ئۇنىڭ ئۆزىدىن كېينلا مۇسۇلمان بولغانلىقىدىن پەخىرلىنىدىكەن.ئۇنىڭ ئۆزى بىلەن بىلەن بىرگە جەڭ قىلىپ،جەڭدە شېھىت بولغانلىقى تېخىمۇ قايىل قىلغان ئىكەن.يۇلاق تارنىڭ ئىچىدە

بىرىنچى قېتىم ئەزان ئاۋازى ياڭرىغانلىقى ئۈچۈن،شۇنداقلا دىنىنىڭ بىرىنچى مەسچىتى ۋە بىرىنچى شېھىتلەر جايى دەپ قاراپ،شۇنداقلا شاھزادە سۇتۇق ياخشى كۆرگەن قىز،دىنىنى قوغداپ شېھىت بولغان بىرىنچى مۇسۇلمان قەھرىمان قىز دەپنە قىلىنىپ ياتقان جاي بولغانلىقى كۆزدە تۇتۇلۇپ،بۇ بۇلاق تارىنىڭ نامى كېيىن«جايى پەچچىم»گە ئۆزگەرتىلگەن ئىكەن.

سۇتۇق غەلبە قىلىپ تاغىسى ئوغۇلچاقنى يەڭگەندىن كېيىن،بۇ يەرگە يىلدا بىر قېتىم چىقىپ،ئىبادەت قىلىپ قايتىدىغان بولغان.شۇ سەۋەپلىك جاي پەچچىم هازىرغا قەدەر ئۇلۇغلىنىپ كېلىۋاتقان بولۇپ،بۇ جاينىڭ نامى«جاي پەچچىم»،«جاي ئانام»،«ئۇلۇغ يەر» دەپ ئاتىلىپ ئەزىزلىنىپ تاۋاپ قىلىدىغان يەر بوپ قالغان.

ئەنە شۇ قىزنىڭ ئىسمى يۇلتۇز ئىدى.ئۇ ئۇيغۇر قىز-ئاياللىرى ئىچىدىكى تۇنجى ئايال مۇسۇلمان؛تۇنجى ئايال مۇجاھىدە ۋە تۇنجى ئايال شېھىت بولغان ئىدى.

ئۇنىڭ جەننەتتىكى ئورنىنىڭ ئىسلامدىكى ئىمان يولىدا جېنىدىن ئايرىلغانغا قەدەر ئازاب-ئوقۇبەتكە بەرداشلىق بېرىپ،مۇسۇلمان ئاياللىرى ئىچىدە تۇنجى شەھىدە بولغان سۇمەييەنىڭ(ئۇنىڭ ئېرى ھەزرىتى ياسىر تۇنجى شېھىد ھېسابلىنىدۇ) ئورنى بىلەن ھەم شۇنداقلا ئىسلام ئۈچۈن قولىغا قورال ئېلىپ كاپىر يەھۇدىينى ئۆلتۈرگەن تۇنجى ئايال مۇجاھىدە سەفىيەنىڭ ئورنى بىلەن تەڭ بولىشىنى ئاللاھتىن تىلەيمىز.! ئاللاھ ئۇنىڭدىن رازى بولسۇن ۋە ئۇنى رازى قىلسۇن!ئۇ ئۇيغۇر ئىسلام تارىخىدىكى ئىمان ئاسمىنىدا پارلىغان تۇنجى بىر گۆزەل ۋە نۇرانە يۇلتۇز بولغان ئىدى!

ئۆنىڭ ئىزىدىن

تارىخ ئۆزىنىڭ نۇرلۇق بەتلىرىگە كۆڭۈللەر تەلپۈنگۈدەك شەرەپلىرى بىلەن يېزىپ قالدۇرغان شەرەپلىك ساھابە ئاياللار پەقەت بىرنەچچىلا ئەمەس ئىدى.ئۇلار ئاللىقاچان گۈزەل ھېكايىلەر،جاسارەتلىك ئابىدىلەر،يۈكسەك ئېتىقاد-پەزىلەتلەرگە تولغان ھايات سەرگۈزەشتىلىرىنى بىزگە قالدۇرۇپ كېتىپ قالغان بولسىمۇ،ئاشۇ مۇسۇلمان ئاياللارنىڭ تەڭداشسىز ئۈلگىسى ۋە ئاجايىپ نەمۇنىسى بولغان ھەم ئەرلەرنىمۇ ھەيرەتتە قالدۇرغان تۇرمۇش ۋە ئۇرۇش مەيدانىدىكى قورقماس،سەبىر-تاقەتلىك،ئەقىللىق،باتۇر كۆرۈنۈشلىرى بىلەن دىللىرىمىزدا ۋە تىللىرىمىزدا،قەلەملىرىمىزدە ۋە كىتابلىرىمىزدا ھاياتتۇر.ئۇلار ئۆز ھاياتى بىلەن ئۆزلىرىنى يېزىپ چىققان بىر گۈزەل شئىر،بىر گۈزەل ناخشا؛ئاشۇ شېئىرلارنى ئەبەدىي ئوقۇپ قانمايمىز،ئاشۇ ناخشىلارنى ئەبەدىي ئوقۇپ ھارمايمىز.ئۇلار بىز ئۈچۈن چاقىرىق،ئاگاھلاندۇرۇش،ئۈلگە ۋە دەرس!ئاشۇ چاقىرىق، ئاگاھلاندۇرۇش،ئۈلگە ۋە

دەرسلەر ئەينەك بولۇپ بىزنىڭ ئۆزىمىزگە،ھاياتىمىزغا ۋە ئەتراپىمىزغا شۇنداقلا كەلگۈسىمىزگە قاراپ بېقىشىمىز ئۈچۈن تاشلانسا.....بەلكىم بارماقلىرىمىزنى چىشلەپ،باشلىرىمىز چۆشۈپ كېتىدۇ.شۇنداق،ئۇلار كىم بولغان ئىدى ۋە بىز كىم؟

ئەنە ئۇھۇد كۈنىسى رەسۇلۇللاھنىڭ ھاياتىدىكى ئەڭ خەتەرلىك پەيتلەرنىڭ بىرى.ئۇرۇش مۇسۇلمانلارنىڭ زىنىيغا يۈز تۇتقان شۇ ۋاقىتتا،رەسۇلۇللاھنى قوغداپ ئەڭ ئاخىرىدا پەقەت تەلھە ئىبنى ئۇبەيدۇللاھ قالدۇ.ئۇ مىسلىسىز پىداكارلىق بىلەن رەسۇلۇللاھنى دۈشمەننىڭ زەربىسىدىن قوغداش ۋە ئۇلارنىڭ ھۇجۇمىنى توسۇشتا كىشى ئىشەنگۈسىز قەھرىمانلىق كۆرسىتىدۇ.ئۇ بەرداشلىق بېرەلمەي قالاي دېگەندە....ئۇلار يېنىغا توپلانغان بىر بۆلۈك مۇسۇلمان ئەزىمەتلەر ئىچىدە ئېھتىرام بىلەن تىلغا ئېلىنغانلار قاتارىدا ئۇممۇ ئەممارە(ئەسلى ئىسمى نەسىبە بىنتى كەئەب مازىنى)مۇ بار ئىدى.

نەسىبە بىر توپ مۇسۇلمان ئەسكەرلەر بىلەن بىرلىكتە مەلئۇن ئىبنى قەمئە بىلەن تۇتۇشۇپ قالدۇ.ئىبنى قەمئە نەسىبەنىڭ مۈرىسىگە قىلىچ ئۇرۇپ،جاراھەتنىڭ كاتەك ئىزلىرىنى قالدۇردۇ.نەسىبە ئىبنى قەمئەنى بىرنەچچە قېلىچ ئۇرغان بولسىمۇ،لېكىن ئۇ قوش ساۋۇت كىيىۋالغاچقا قېلىچ ئۆتمەيدۇ.نەسىبە يەنىلا داۋاملىق ئۇرۇشۇپ،بەدىنىنىڭ 12يېرى ئېغىر يارىلىنىدۇ.

ئۇنىڭ ھەققىدە رەسۇلۇللاھ ئۇھۇد كۈنى مۇنداق دېگەن« اللە بىلەن قەسەمكى،مەن ئوڭ ۋە سول يانلىرىمغا قارىسام،ئۇنىڭلا مېنى قوغداپ جەڭ قىلىۋاتقانلىقىنى كۆردۈم».

ئاندىن رەسۇلۇللاھ ئۇنىڭغا ئەڭ شەرەپلىك ئوردىن تاقىغانلىق قاتارىدا ئۇنىڭ ھەتتا باشقا ئەرلەردىن ئۈستۈن تۇرىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ مۇنداق دېگەن: «كەئەبنىڭ قىزى نەسىبەنىڭ بۈگۈنكى دەرىجىسى پالانى ۋە پالانى ئەرلەرنىڭكىدىنمۇ ياخشى»

مانا، رەسۇلۇللاھنىڭ شۇقەدەر مەدھىيەلىنىشىگە سازاۋەر بولغان بۇ ئايالنىڭ پىداكارانە

كۆرۈنىشلىرىدىن بىر ئايالنىڭ ئىمانىنىڭ قۇدرىتىنى ۋە ئاللاھ ھەمدە ئۇنىڭغا رەسۇلىغا بولغان كۈچلۈك مۇھەببىتىنىڭ قۇدرىتىنى قانغۇچە تاماشا قىلىڭ!

شۇ قاتارلىق جاسارەتلەر بىلەن مۆئمىنلەر ۋە مۆئمىنەلەرنىڭ ئاخىرقى بىر نەپەس قالغۇچە ئېلىشىشى نەتىجىسىدە ئوھۇد ئۇرۇشى ئاخىرلىشاي دەپ قالغان ئىدى.مۇشۇ سائەتلەردە بارلىق مۆئمىن ۋە مۆئمىنە ئەزىمەتلەرنىڭ داۋاملىق جەڭگىۋار ھالەتتە تۇرىدىغانلىقىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئاللاھ يولىدا ئۆلۈمگە قانچىلىك پىسەنت قىلمايدىغانلىق ئىرادىسىنىڭ بارلىقىنى ئىپادىلەيدىغان ئىككى كۆرۈنۈشتىن بىرى،يەنىلا شۇ ئاياللار مەيدانىنىڭ كۆرۈنىشى بولغان ئىدى!

ئۇرۇش ئاخىرلىشىۋاتقاندا بىرمۇنچە مۇسۇلمان ئاياللار ئوھۇد جەڭ مەيدانىغا يېتىپ كەلدى.ئەنەس رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ«مەن ئائىشە(مۆئمىنلەرنىڭ ئانىسى)ۋە ئۇممۇ سۇلەيملەرنىڭ پۇت-قوللىرىنى شمايلاپ(ھەتتا ئۇلارنىڭ پۇتلىرىنىڭ ھالقا-مونچاقلىرىمۇ ئېچىلىپ قالغان ئىدى)سۇ تۇلۇملىرىنى يۈدۈپ سۇ ئەكىلىپ،يارىلانغان ۋە ھالىدىن كەتكەنلەرنىڭ ئېغىزىغا سۇ ئېمىتىۋاتقانلىقىنى،سۇ تۈگىسە يەنە بېرىپ ئەكىلىپ ئەسكەرلەرنى سۇغىرىۋاتقانلىقىنى كۆردۈم»دېگەن.ئۆمەر ئىبنى خەتتاب«ئۇممۇ سەلىت(ئايال)ئوھۇد كۈنى بىزگە تۇلۇمدا يۈدۈپ سۇ توشۇپ بېرەتتى»دېگەنىدى.

شۇ باتۇر ئانىلار-ئاياللار ئىچىدە ئۇممۇ ئەيمەنمۇ بار ئىدى.ئۇ ئەسلىدە مەدىنىدە قالغان بولۇپ،قىسمەن مۇسۇلمانلارنىڭ مەدىنىگە چېكىنىپ قېچىپ كىرىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قاتتىق ئېچىنىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ يۈزىگە توپا چېچىپ«مېڭىش،تېزدىن ئۆيۈڭگە كىرىپ يىپ-يىگىنە ۋە يىك-چاقلارنى قولۇڭغا ئېلىش!قىلىچنى بىزگە بەر،ئۇرۇشقا بىز چىقىمىز»دەپ ئەيىبلەيدۇ.ئاندىن ئۇ ئىنتايىن تېز سۈرئەت بىلەن ئوھۇد تېغى جەڭ مەيدانىغا يېتىپ كېلىدۇ ۋە مۇسۇلمان ئاياللار بىلەن بىرلىكتە ياردار ۋە ھالسىزلارغا سۇ

بىرىشنى باشلىۋېتىدۇ.ئۇشتۇمتۇت ئۇنىڭغا ھببان ئىبنى ئەرقە ئىسىملىك بىر كاپىر ئەبلەخ ئوق ئېتىپ يىقىتىۋېتىدۇ ۋە كىيىمدىن ئايرىلىپ يالىڭاچلىنىپ قالىدۇ.ئاللاھنىڭ دۈشمنى ھببان بۇنى كۆرۈپ كۈلۈپ كېتىدۇ.ئۇنىڭ يولسىزلىقى رەسۇلۇللاھقا قاتتىق ھار كېلىپ،يېنىدىن بىرتال تىغسىز ئوقنى سەئەدكە ئۇزىتىپ«مانا!بۇنى ئاۋۇ ئەبلەخكە ئات!»دەيدۇ.ئۇنى سەئەت قولىغا ئېلىپ ئاتقاندا ئوق ھببانىنىڭ يۈرىكىگە نەق تېگىپ،ئۇنى يىقىتىدۇ ۋە ئۈيان-بۇيان دومىلاپ-پۇچىلىنىپ مۇزايدەك يالىڭاچلىنىپ قالىدۇ.بۇنى كۆرگەن رەسۇلۇللاھ كۈلۈپ كېتىدۇ،ھەلكى كۈلگەندىمۇ قاقاقلاپ كۈلىدۇ ۋە ئاندىن«يارايسەن سەئەد!ئۇمۇ ئەيمەننىڭ قىساسىنى ئېلىپ بەردىڭ،ئاللاھ دۇئايىڭنى ئىجابەت قىلسۇن»دەيدۇ.

ئەنە شۇ جىھاتقا چىقىشى پەرز قىلىنمىغان،بەلكى ئاللاھ ۋە ئۇنىڭ رەسۇلىغا بولغان مۇھەببىتى خەتەرسىز ئۆيلىرىدىن،يۇمشاق-راھەت تۆشەكلىرىدىن خەتەرلىك ۋە ئېچىنىشلىق جەڭ مەيدانلىرىغا،قىلىچ-نەيزە بىسىغا ۋە ئۆلۈمگە باشلاپ بارىدىغان مۇشەققەتلىك يوللارغا چۈشكەن مۆئمىنە ئاياللارنىڭ سۈرىتى!

بۇ سەفىيەنىڭ، بۇ نەسىبەنىڭ،ئۇمۇ ئەيمەننىڭ ۋە ئاۋۇ سۈرەت يۇلتۇز قىزنىڭ......ئاشۇ سۈرەتلەر كەينىدىن ھېچبىر خاتىرىلىگۈدەك سۈرەتلەر ئىز بېسىپ كەلمىگەن دەمسىز؟قېنى يۈرۈڭ،مۆئمىنلەر ئانىلىرى ۋە ساھابە ئاياللار ھەمدە يۇلتۇز قىزنى ئۈلگە قىلىپ زەپەردەست قەدەملىرى بىلەن جىھاد مەيدانلىرىغا يۈرۈپ كەتكەن خاقانىيە قىزلىرىنىڭ يولىغا!گەرچە تارىخ ئۇلارنىڭ ئىزلىرىنى ئەينەن خاتىرىلىيەلمەي، كىچىككىنە ئىزلارنىلا قالدۇرغان بولسىمۇ كېرەك يوق.بىز ئۇلاردىن ئۇيغۇر مۆئمىنە قىز-ئاياللىرىنىڭ قەھرىمانلىقى،جاسارىتى ۋە كۈچلۈك ئېتىقاد-ئىمانىنىڭ سۈرەتلىرىنى يەنىلا كۆرۈپ يېتەلەيمىز.

ئۇلار سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان قىزلىرىدىن نۇرئەلانۇرخان،بۇۋىمەريەم خېنىملاردۇر؛

ئۇلار سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئوغلى ھۇسەيىن بۇغراخاننىڭ مەلىكىسى ھەدىيە تۈركەن خېنىم ۋە ئۇنىڭ قىزى قىزىلچى خېنىمدۇر.

مىلادى 970~ 1006-يىللار ئەتراپىدا قاراخانىيلار سۇلالىسى بىلەن ئەشەددى جاھىل بۇددىست ئىلى ئۇدۇن دۆلىتى ئوتتۇرىسىدا ئۇزۇنغا سوزۇلغان شىددەتلىك ئۇرۇشلار بولغان.كۆلىمى چوڭ بولغان ئۇرۇش جەمئىي توققۇز قېتىم يۈز بەرگەن بولۇپ،ئۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ دەھشەتلىك بولغان ئىككى قېتىملىق ئۇرۇش بەشىنچى ۋە ئالتىنچى قېتىملىق ئۇرۇشتۇر.

مۇشۇ ئۇرۇشلاردا سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ جىيەن ئوغلى ئەلى ئارسلانخان، قاراخانىيلار خانلىقى قوشۇنلىرىنىڭ مۇھىم قوماندانلىرىدىن بىرى ھەم سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئۈچىنچى ئوغلى ئوسمان،تۆتىنچى ئوغلى مۇھىم قوماندان ھۇسەيىن ۋە ئىككىنچى ئوغلى يۈسۈپ،ئەڭ ئاخىرىدا شۇ چاغدىكى خاقان ئەبۇ ھەسەن(ئەبۇ ھەسەن ئەلى بىننى مۇسا) ۋە ئۇنىڭ ئاچىسى بولغان نۇرئەلانۇرخانلار كەينى-كەينىدىن شېھىت بولۇپ كېتىدۇ.بۇ ئۇرۇشلارنىڭ مىسلىسىز كەسكىن،شىددەتلىك بولۇشى ۋە ئۇرۇشنىڭ ئۇزۇنغا سوزۇلۇشى،تۆلەنگەن بەدەللەرنىڭ كۆپلىكى ۋە بەلكى ئىمانىنىڭ تورتكىسىدە ئۇدۇن بۇددىستلىرى بولغان جەڭگە قاراخانىيلار خانلىرىنىڭ تۈركان خاتۇنلىرىدىن تارتىپ مەلىكىلىرىگىچە پىداكارلىق بىلەن قاتنىشىدۇ.مەلۇماتلارغا قارىغاندا،

نۇرئەلانۇرخان باتۇرلۇقتا تەڭدىشى يوق،ئەلەم ۋە قەلەمدە كامالەتكە يەتكەن ئايال قوماندان دېيىلگەن.ئۇ يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنىپ ئۆتۈلگەن ئەڭ دەھشەتلىك ئۇرۇش ـ 6 ـ قېتىملىق ئۇرۇشتا شېھىت قىلىۋېتىلگەن.

ئۇنىڭ ھەمشىرىسى بولغان بىبى مەريەم خېنىممۇ ئۈچ ھەمراھى بىلەن جىھاتقا قاتنىشىپ ھازىرقى قەشقەر كونا شەھەر بەشكېرەم يېزىسى ئەتراپىغا كەلگەندە كاپىرلار تەرىپىدىن قەتلى قىلىنغان.

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ يۇقىرىدا تىلغا ئېلىپ ئۆتكەن ئوغلى ھۇسەيىن بۇغراخاننىڭ ئايالى بولغان ھەدىيە تۇركەن خېنىم مىلادى 997 ـ يىلى ھۇسەيىن بۇغراخان شېھىت بولغاندىن كېيىن،پۇتۇن سەپ بويىچە چېكىنگەن ئىسلام قوشۇنلىرى بىلەن بىرلىكتە ئۇرۇش مەيداندىن ھازىرقى يېڭىسار ناھىيە بازىرى ئەتراپىغا چېكىنىپ كەلگەندە،كەينىدىن قوغلاپ كەلگەن بۇددىست قوشۇنلار تەرىپىدىن شېھىت قىلىنغان ھەم شۇ جايغا دەپنە قىلىنغان.ئۇنىڭ ھۆرمەت ناملىرى« سۇلتان دەرىجە خېنىم»،«مەلىكە خېنىم ياكى ئوردا خېنىم» دەپ ئاتالغان بولۇپ،بەزى رىۋايەتلەردە ئۇنىڭ باتۇرلۇقىغا تەڭ كېلەلمىگەن سۇيقەستچى كاپىرلار ئۇنى كۆزدىن يوقىتىش ئۈچۈن ئۇنىڭ ناماز ئوقۇۋاتقان پەيتىدىن پايدىلىنىپ ئۆلتۈرگەن دېيىلىدۇ.

ھەدىيە تۇركەن خېنىمنىڭ گۈزەللىك ۋە باتۇرلۇقتا نامى چىققان قىزى قىزىلچى خېنىممۇ كاپىرلار بىلەن بولغان جەڭدە شېھىت بولغان.ئۇنىڭ قەبرىسى ئاتۇش بىلەن بەشكېرەم ئارىسىدىكى قومال تاغنىڭ ئىچىدىكى ئاتۇش بىلەن بەشكېرەمنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرغۇچى تار ھەم ئۇزۇنلۇقتا مەشھۇر تاغ يولى ـ ئىت يولدا.ئۇ شۇ قېتىملىق غازاتتا بىرقانچە ھەمراھى بىلەن بۇددىستلار تەرىپىدىن شېھىت بولغان.يەنە بىر رىۋايەتتە مەلىكە ئۆزھەمراھلىرى بىلەن ئىسلام دەئۋىتى قىلىپ يۈرگىنىدە كاپىرلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن دېيىلىدۇ.ئۇنىڭ ئاشۇنداق باتۇرانە ھاياتى پائالىيەتلىرى ھەققىدە ئەل ئارىسىغا يەنە بىر

گۈزەل رىۋايەت تارقالغان بولۇپ،كىشىلەر ئۇنى ئەۋلادمۇ-ئەۋلاد ئېيتىپ بىزگىچە يېتىپ كەلگەن.مانا بۇ شۇ تەپسىلاتلاردىن پارچە:

ئوردا خېنىمنىڭ چىرايلىقلىقتا كۆن بىلەن بەسلەشكۈدەك،ئەۋرىشىملىكتە ئايدىن قېلىشمىغۇدەك،جىگەرلىك،باتۇر بىر قىزى بولۇپ،ئۇنىڭ ئىسمى قىزىلچى خېنىم دېيىلىدۇ. ئوردا خېنىم ئۇدۇن كاپىرلىرى بىلەن جەڭ قىلىپ يۈرگەن كۈنلەردە قىزىلچى خېنىممۇ باشقىلارنىڭ توسقىنىغا قارىماي ئۆزىنىڭ كېنىزەكلىرىنى باشلاپ،قولىغا قىلىچ،نەيزە-قالقان ئېلىپ كاپىرلار بىلەن جەڭ قىلىدۇ.

قىزىلچى خېنىم جەڭدە ئەرەنچە ياسىنىۋالىدۇ.ئۇنىڭ باھادىر، غەيرەتلىكلىكى، ئۆرۈشتىكى چىۋەر-چەبدەسلىكى ھېچبىر ئەردىن قېلىشمايدۇ. ئوردا خېنىم ئۆز قىزىنىڭ تولىمۇ ياخشى جەڭ قىلىۋاتقانلىقىدىن سۆيۈنۈپ تەھسىن ئوقۇيدۇ،مۇسۇلمانلارمۇ بارىكاللاھ ئېيتىشىدۇ.كاپىرلار ئۇرۇش مەيداندا مۇنداق بىر باتۇرنىڭ بولۇشىدىن كۆپ ۋەھىمىگە چۈشىدۇ.قىزىلچى خېنىم ئۆز سىپىگە ھەرقېتىم باستۇرۇپ كەلسە،قىرىق قەدەم ئارقىسىغا چېكىنىدۇ.قىزىلچى خېنىمنى بالدۇرراق كۆزدىن يوقىتمىسا ئۆزلىرىنىڭ بۇ قېتىمقى ئۇرۇش مەيداندا غەلبە قىلالىشىغا كۆزى يەتمىگەن كاپىرلار قوشۇنى،ئۇنىڭغا قاپقان قۇرماقچى بولىدۇ.

قىزىلچى خېنىم جاسارەت بىلەن جەڭ قىلىپ،كاپىرلارنى لاغ-لاغ تىترىتىشى مۇسۇلمانلارنى چەكسىز شاتلاندۇرغان بولسا،كاپىرلارنى قايغۇغا سالىدۇ.قىزىلچى خېنىم ئۆزىنىڭ دۈشمەنىنىڭ كۆزىگە چۈشۈپ قالغانلىقىنى بىلىپ تۇرسىمۇ،ئۆزىنى بىرەر قېتىممۇ چەتكە ئالماي دۈشمەن سىپىگە ئۆزلۈكسىز ئېچكىرىلەپ كىرىۋېرىدۇ.كاپىرلار كۆرۈنۈشتە كەينىگە چېكىنگەن بولۇۋېلىپ،ئىككى مەرگەن قىزىلچى خېنىمنىڭ ئىككى قولىنى قارىغا ئېلىپ ئوق ئۈزىدۇ،شۇئان قىزىلچى خېنىمنىڭ قولىدىكى قىلىچ-نەيزە چۈشۈپ كېتىدۇ.ئۇ بىر ئامالار قىلىپ قىلىچىنى چىشلىۋېلىپ،كاپىرلار بىلەن يەنە بىر

قەپەس ئېلىشىپ،ئاستا-ئاستا سەپتىن چېكىنىپ،ئۆز سېپىدە قايتىپ كېلىۋاتقاندا،كاپىرلار باستۇرۇپ كېلىشكە باشلايدۇ.

قىزىلچى خېنىمنىڭ قولىغا سانجىلغان يا ئوقلىرى زەھەر بىلەن سۇغۇرىلغان بولغاچقا،ئۇنىڭ بەدىنىگە زەھەر ئۆتۈپ ھوشسىزلىنىشقا باشلايدۇ.قىزىلچى خېنىم توساتتىن ئاتتىن يىقىلىپ چۈشىدۇ.مۇسۇلمانلار سېپى يىراقتا بولغاچقا،ئۇنى دەماللىققا قۇتقۇزىۋالغىلى بولماي قالىدۇ.لېكىن كاپىرلار بولسا داۋاملىق يوپۇرۇلۇپ كېلىشكە باشلايدۇ.

قىزىلچى خېنىم كاپىرلارنىڭ قان تېمىپ تۇرغان قىلىچىغا ۋە ياۋۇز قىياپىتىگە غەزەپ بىلەن تىكىلىپ،ئورنىدىن تۇرۇشقا شۇنچە كۆچىگەن بولسىمۇ،جايىدىن مىدىر-سىدىر قىلالمايدۇ.دۈشمەننىڭ ۋەھشىي قولىغا چۈشۈپ كېتىش خەۋپى قاش بىلەن كىرپىكنىڭ ئارىلىقىدا قالىدۇ.كاپىرلار قولىغا چۈشۈشنى نومۇس بىلگەن قىزىلچى خېنىم نېمە قىلارنى بىلەلمەي،ئاللاھقا ئىلتىجا قىلىپ دۇئا قىلىدۇ.شۇ پەيتتە توساتتىنلا يەر يېرىلىپ قىزىلچى خېنىمنى ئۆز قوينىغا ئېلىپ،يەنە يېپىلىپ قالىدۇ.كاپىرلار بۇ مۆجىزە-كارامەتنى كۆرۈپ،ھەيرانۇ-ھەس بولۇپ ھەم غەزەپلىنىپ ئارقىسىغا بۇرۇلۇپ كېتىپ قالىدۇ..

مانا مۇشۇنداق ئىسلام غازىتى داۋامىدىكى ئۇرۇش ۋە دەۋەتلەرگە،قاراخانىيلار خانلىقىدىكى ئوردىغا مەنسۇپ تۇركان خاتۇن،مەلىكىلەردىن ئاددى كېنىزەكلەر ۋە باشقا قىز-ئاياللارغىچە قاتناشقان بولۇپ،بۇغراخانلار ۋە شاھزادىلەر بىلەن بىرلىكتە ئۇرۇش مەيدانلىرىدا بىر-بىرلەپ شېھىت بولغان.خاتىرىلەردە ئۇدۇن بۇددىستلىرى بىلەن بولغان جىھاد ئۇرۇشى مىلادى-970يىلىدىن تاكى1006-يىلى بۇددىست ئۇدۇن دۆلىتى تارمار بولغىچە بولغان ئۇزۇن ۋاقىتقا سوزۇلغان.ھەتتا قاراخانىيلار پايتەختى قەشقەر بىرنەچچە قېتىم كاپىرلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىۋېلىنىپ،مۇسۇلمانلار قوشۇنلىرى زور تالاپەتكە ئۇچرىغان.ئەبۇ ھەسەن ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن خاقان بولغان يۇسۇپ قادىرخان(ھارۇن

قادىرخان ياكى يۇسۇپ بىننى ئەل ھەسەن دېيىلىدۇ،تولاراق يۇسۇپ قادىرخان ئىسمى بىلەن مەشھۇر)ئۆزى بىۋاستە قوشۇن باشلاپ ئۇدۇنغا بارغاندىن كېيىن مىلادى 1006يىلى قىش پەسلىدە ئۇدۇن بۇددىستلىرى ئۇزۇل-كېسىل تارمار بولغان.ھەدىيە تۇركەن خېنىم كەبى تالاي جاسارەتلىك،باتۇر مۇئمىنە قىزلار شۇ ئۇرۇشلاردا كەينى-كەينىدىن ئىسلام يولىدا شېھىت بولۇپ كەتكەن.تۇركان خاتۇن ياكى مەلىكە بولغانلىقلىرى ئۇلارنى ئاللاھ يولىدىكى جىھاتلاردىن توسۇپ قالالمىغان.ئەپسۇسكى ئۇلار ھەققىدە خاتىرىلەردە كۆپ مەلۇماتلار قالدۇرۇلمىغان،لېكىن ئۇلارنىڭ ئاتۇش،قەشقەر،يېڭىسار قاتارلىق جىھات مەيدانلىرىدىكى ئۆزلىرى شېھىت بولغان جايغا دەپنە قىلىنغاندىن كېيىنكى قەبرىلىرى تاكى ھېلىغىچە ئۇلارنىڭ جىھات مەيداندىكى باتۇرانە كۆرۈنۈشلىرى ۋە پائالىيەتلىرى بىلەن تولغان ھېكايە-رىۋايەتلىرى بىلەن بىرگە ئەل تەرىپىدىن ئۇلۇغ تاۋاپگاھ سۈپىتىدە ئۇنتۇلماي زىيارەت قىلىنىپ كەلگەن.

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان دەۋرىگە ئائىت ئوردا ئاياللار قەبرىسىدىن پەقەت ئاتۇش مەشھەد ئىچىدىكى بۇد تەركەن خېنىم(سۇلتۇن سۇتۇق بۇغراخان قىزى)ۋە سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئىنىك ئانىسى بۇۋى ئانام دەپ ئاتالغان ئوردىدىكى ئۇلما ئاياللىڭ قەبرىسىنىڭلا بولۇشمۇ بەلكى جىھات مەيدانلىرىدا شېھىت بولۇپ كەتكەن ئاشۇ باتۇر شەھىدەلەرنىڭ ئۆزلىرى جىھات قىلىپ شېھىت بولغان جايلارغا دەپنە قىلىنغانلىقى سەۋەبىدىن،ئەجەبلىنەرلىك ئەھۋال بولمىسا كېرەك.(ئاللاھ بىلگۈچىدۇر ۋە ئەڭ ئالىمدۇر) خەتەرلىك جەڭ مەيدانلىرىدا ئەرلىرى ۋە قېرىنداشلىرىغا-بەلكى ئىسلامغا ياردەم بېرىپ ئاللاھ ۋە ئۇنىڭ رازىلىقى ئۈچۈن مۇشەققەت تارتقان،ھەتتا جىھاتلارغا كىرگەن مۇئمىنلەر ئانىلىرى ۋە ساھابە ئاياللارنى ئۆلگە قىلغان خاقانىيە قىز-ئاياللىرىنىڭ ئۇلار ئىزىدىن مېڭىشى ھېچ ئەجەبلىنەرلىك ئەمەس!چۈنكى ئاشۇ ئۇرۇشلاردىن جەننەتنىڭ ھىدى كېلىپ تۇرىدۇ.شېھىت بولغۇچىغا بېرىلىدىغان ساۋابلار ئۇلارنىڭ كۆڭۈللىرىنى

تەلپۈندۈردۇ.جىھاتنىڭ مۇشەققىتى ۋە بەدەللىرىدىن جەننەت يولى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.ئاشۇ بىزلەرگە ئىسلامنى يەتكۈزۈپ بېرىش ئۈچۈن شېھىت بولغان،جاپا-مۇشەققەتلەر تارتقان قەيسەر خاقانىيە قىز-ئاياللىرىنىڭ ئەجرلىرىنىڭ ساۋابىنى ئاللاھ ھەسسىلەپ بەرسۇن ۋە ئۇلاردىن رازى بولسۇن!

قۇرۇماس بۇلاق

زۇلمەت قاراڭغۇلۇقىدا قالغانلار ئۇ بۇلاقتىن ئۈمىد شولىسىنى تاپىدۇ.ئۇنىڭدىن ئىچكۈچىلەرگە خۇش بېشارەت بار.قاچانكى ئۇ بۇلاق ئېقىپ چىققىنىدىن تارتىپ كېچە ئاخىرلاشتى.قاراڭغۇلۇقتا قالغانلار زۇلمەتنىڭ يوقالغىنىنى،نۇرنىڭ تۇغۇلغىنى كۆرۈشتى.

قېنى گاڭگىراپ قالغانلار ۋە ئېزىققانلار كەينىمدىن مېڭىڭلار،بەلكى ماڭا قۇلاق سېلىڭلار.سىلەرنىڭ ۋە كۈللى مەۋجۇداتنىڭ ياراتقۇچىسى بولغان يېگانە ئاللاھنىڭ رەھمىتىدىن ئېقىپ كەلگەن ئۇ بۇلاق بويىغا مەن باشلاپ بارىمەن!،دەيتتى بىر نۇرلۇق

مەشئەلنى كۆتۈرگەن يولباشچى.

شۇنداق،ئۇ بۇلاق-ئىسلامدۇر! ئۇنىڭدا پەيغەمبەرلەرنىڭ گۈلتاجى مۇھەممەد سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسسەللەمگە تۇنجى ۋەھى نازىل بولۇشى بىلەن تەڭ ئۇنىڭغا تۇنجى بولۇپ ئىمان كەلتۈرگەن سادىق،ئىشەنچلىك مۆئمىنلەر ئانىسى خەدىچە رەزىيەللاھۇ ئەنھانىڭ رەسۇلۇللاھ قۇرئانىنىڭ تۇنجى ئايەتلىرىنى ئوقۇپ«ماڭا كىم ئىشىنىدۇ؟» دېگىنىدە«باشقىلار ساڭا ئىشەنمىسىمۇ مەن ئىشىنىمەن...قورقما،ئاللاھنىڭ نامى بىلەن قەسەمكى،ئۇ سېنى رەسۋا قىلمايدۇ،چۈنكى سەن ئۇرۇق-تۇغقانلارنى يوقلايسەن،مېھماننى كۈتىسەن،كەمبەغەلەنى تويغۇزۇپ،موھتاجلارغا ياردەم قىلىپ،زۇلۇمغا ئۇچرىغانلارغا يارىيۆلەك بولىسەن»دەپ مەدەتكار بولغان سۆيۈملۈك پىچىرلىشى بار.ئاشۇ بۇلاقتىن ئىچىپ ھەتتا بەدىنىگە بىر تال يىڭنە كىرىپ كېتىشىدىن قورقىدىغان سۇمەييە رەزىيەللاھۇ ئەنھا(ئاللاھ ئۇنىڭدىن رازى بولسۇن)بەدىنىگە قىزىتىلغان تۆمۈر بېسىلغاندا ئۇنىڭدىن كەلگەن مەنىۋى لەززەتنىڭ كۈچى بىلەن بەرداشلىق بېرىپ،ئىسلامدا تۇنجى ئايال شېھىتلىك مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەن ئىدى.ئۇنىڭدا ئىسلام ئەزىزلىكى بىلەن ھۆرمەتلەنگەن ۋە يۇقىرى مەرتىۋىلەنگەن ئاياللار ئائىلىنىڭ گۈلى،پەيغەمبىرىمىزنىڭ ۋە خەلىپىلەرنىڭ ھۆرمەتلىك ياردەمچىلىرى،مۇسۇلمانلارنىڭ ئۇستاز-ئالىمە،قارىيەلىرى بولۇپ چىققان ئىدى.ئىنسانىيەت دۇنياسىنىڭ يەنە قايسى يېرىدىن ۋە ۋاقتىدىن شۇلار كەبى شەرەپلىك شېرىن تامچىلارنى چىلىقتۇرالايمىز؟

ئاللاھنىڭ رەسۇلۇللاھنىڭ،ئاتا-ئانا ۋە ئەرلىرىنىڭ ھەمدە ئۆز ۋەتەن-خەلقىنىڭ ئۈستىلىرىدىكى ھەقلىرىنى ئادا قىلىش ئۈچۈن راھەت-پاراغەتكە ئېرىشىش ئەمەس،بەلكى جانلىرىنى قوغداپ قېلىشنىمۇ ئويلاپ قويماستىن ئىككىلەنمەي ئۆلۈمنى تاللىغان،پاك،قەيسەر،ئىپپەت-دىيانەتلىك قىز-ئاياللارنىڭ سان-ساناقسىز گۈزەل سىماسى ئاشۇ بۇلاقتىن ئۇزۇلمەي جىلۋىلىنىپ تۇرماقتا.مانا ئىپارخان،مايىمخان،مايسىخان-غۇنچە

قىز باشلىق يەتتە قىز،نوزۇگۇم،ھېمىدىخان،ئايشەمخانلار كەبى قىز-ئاياللار شۇلارنىڭ ئەڭ ياخشى ئۈلگىسى.ئۇلار ئىلگىرىكى تەقۋادار،سالىھ،پەزىلەتلىك ھەمشىرىلىرىنىڭ كەينىدىن ئاشۇ بۇلاقنى قوغداپ قانداق زەپەردەست قەدەملەر بىلەن ئىز بېسىپ كەلگەن-ھە؟!

ئۇلار بىلەن ئىپتىخارلىنىمىز!

ئۇلار بىزگە ئۇستىمىزدىكى ھەقلەرنى قانداق ئادا قىلىشىمىز كېرەكلىكىنى غۇبارسىز ھاياتى ۋە قىپقىزىل قانلىرى بىلەن سىزىپ بەردى.كۆمۈلگەن قەلبىمىزنى ئويغاتتى.ئۇلار كەبى ياشاپ ئۆتكەن بىراۋنىڭ كېيىنكى ئېچىنىشلىق تەقدىرى ئۈچۈن ھەسرەتلىنىش كېرەك ئەمەس.چۈنكى ئۇلارنىڭ ھەركىتى ئۆلگەن روھلىرىمىزنى تىرىلدۈردى،پاك ۋىجداننىڭ نېمىلىكىنى بىزگە ئەسلىتىدۇ ۋە دەپسەندە بولغان غۇرۇرىمىزنى ھايات-ماماتى بىلەن تىكلەپ،بىزگە قايتۇرۇپ بېرىدۇ.شۇقاتارلىق جاسارەتلىك ھەمشىرىلىرىمىزدىن قالتىق تەسرلەنگەن خەنزۇ شائىرى يەنچىڭ ئىپارخان ھەققىدە يازغان شېئىرى بۇنىڭ مىسالى ئەمەسمۇ؟

باھار نۇرلىرىدا جانلانغا دالا،
جىگدىلەر چۈمۈلدى چاچقان پۇراققا.
گۈپۈلدەپ ئۇرۇلغان جىگدىنىڭ ھىدى،
ھالقىپ تەڭرىتاغدىن كېتەر يىراققا.
ئۆتمۈشتە بۇ ئانچە قەدىم چاغ ئەمەس،
قەشقەردىن چىققانتى بىر ئۇيغۇر قىزى.
ئىسمىدۇر ئىپارخان گۈزەللىكتە ئۇ،
پۇراقلىق ئېچىلغان چېچەكنىڭ ئۆزى.
بوزەك قىپ بولامدۇ باتۇر مىللەتنى
ئىپارخان شۇلارنىڭ ياخشى ئۈلگىسى.

ئەگەر ئېپارخان ھاياتىي دۇنيانىڭ كىچىككىنە نازۇ-نېمەتلىرىنى ئېتقاد-ئەركىدىن مۇھىم بىلسە ئىدى،ئۆز زېمىنىنى ئاياغ-ئاستى قىلغان ئىشغالىيەتچى (چىڭ سۇلالىسى)لەشكەرلىرى بىلەن بولغان جەڭلەردە قاتناشقان،ئەسىرگە چۈشۈپ قالغىنىدا ئىشغالىيەتچىگە خوتۇن بولۇشنى ھاقارەت ۋە دىنىمىز چەكلىگەن ھارام دەپ بىلىپ ھاياتىدىن ۋاز كېچىشنى تاللىغان بولارمىدى؟

ئەركسۆيەر نوزۇگۇم بىزنىڭ ئېگىلمەس غۇرۇرىمىزنى ئىپادە قىلغان ئىدى!زۇلۇم ئالدىدا ئاسانلا بوي ئەگكەن نازۇك قىز-ئاياللاردەك قانلىق شىكايەت قىلماستىن،ئاداققىچە ۋاز كەچمەي كۈرەش قىلغان،ھاياتىنى ئاخىرقى نەپەسلىرىگىچە ساقلاشقا تىرىشىپ،پۇرسەتلا بولىدىكەن قولىغا قورال ئېلىپ ئازادلىق،ئەركىنلىك ئۈچۈن دۈشمەنلىرى بىلەن ئېلىشقان ئىسيانكار نوزۇگۇمدىن شۇقەدەر تەسىرلەنگەن شائىر موللا بىلال نوزۇگۇم قىسسىنىڭ ئاخىرىدا:

ئېنىڭدەك بولسا خوتۇنلار سالىھى پاك

بۇ مانجۇلار زۇلۇمى ئاشا نىدۇر باك

بۇنىڭدەك بولدا خاتۇنلەر پەئالى

تاپار جەننەتلەردىن كامالى

نوزۇگۇم روھىغا ھەق رەھمەت ئەتسۇن

شېھىت ئالى مەقامى ئۆزرە يەتسۇن

...

دەپ يېزىپ ئۇنىڭ قەھرىمانلىقىغا ئاپىرىن ئوقۇغان ۋە شېھىتلىكتەك ئالى مۇقامغا يېتىشىنى تىلىگەن ئىدى.

سادىر پالۋاننىڭ تۇنجى ئايالى ھېمىدىخانچۇ؟ دەۋرانقۇل،ئاللاقۇل،تۆرەمقۇل ئىسىملىك ئۈچ ئوغۇلغا ئانا بولۇپ،سادىرنىڭ يۇتىغا يۇت،قولىغا قول بولغان ۋە كېيىن سادىر ئۈچۈن

جان بەرگەن(مانجۇلار سادىردىن ئۈچ ئېلىش ئۈچۈن ئۆلتۈرۈۋەتكەن)ھېمدە خانىم يولدىشى ۋە ئەركىنلىكى بوغۇلغان خەلقىنىڭ ئازادلىق ئۈچۈن قىلغان قوزغىلاڭلىرىغا ياردەم قىلغانلىقلىرى ئۈچۈن شېھىت بولغان.سادىر پالۋاننىڭ ئۇنى ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىپ،قوشاقلىرىغا قاتقان مىسرالىرى ئۇنى شۇنداق سېغىنىش ۋە ئېھتىرام بىلەن بىزگە ئەسلىتىدۇ:

ئاتىسىدىن يېتىم قالغان،
ئانىسىدىن يېتىم قالغان،
يېتىم قالغاندا مەن ئالغان،
ھېمدە ئاتلىق ئامان بارمۇ؟

ئاق بوز ئاتقا يەم بەرگەن،
تورۇق ئاتقا چۆپ بەرگەن
سادىر ئۈچۈن جان بەرگەن،
ھەمدە ئاتلىق ئامان بارمۇ؟

رىزۋانگۈلدەك ئازادلىق يولىدىكى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قاتنىشىپ شېھىت بولغان ئايشەمخاننى ھېچ ئۇنۇتمايمىز!

ئايشەمخان 1945-يىلى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى جەنۇبىي يۆلىنىش ئارمىيىسى ئاقسۇغا يۈرۈش قىلىش جەريانىدا باي ناھىيەسىدىن ئۆتكەندە،باي ناھىيەسىدىن زۇلۇمغا قارشى ئۆزلۈكىدىن ئارمىيەگە قاتناشقان.ئارمىيە ئاقسۇدىن چېكىنگەندە، ئەسىرگە چۈشۈپ قالغان.گومىنداڭچىلار ئايشەمخاننى خائىن بولۇشقا ئۈندىگەن،ئەمما ئايشەمخان قەتئىي رەت قىلغان.شۇنىڭ بىلەن ئايشەمخان ئۇيغۇر ئاسىيلار تەرىپىدىن پاجىئەلىك ھالدا چېپىپ ئۆلتۈرۈۋېتىلگەن ئىدى ...

ئەنە شۇلار ئىسلام باغچىلىرىدىن كۆكلەپ چىقىپ،ئىمان بۇلىقىدىن سۇ ئىچىپ بەرىق ئۇرۇپ ئېچىلغان خۇش پۇراق گۈللەردۇر.ئۇلار ئىمان-ئېتىقاد يولىدا تاۋلىنىپ،ئىسلام بىلەن ئەزىزلەنگەن پاك-پاكىزە ئەل-ۋەتىنىنى ياسىق باسقۇنچىلارنىڭ ئېپلاس ئاياغلىرىدىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن ئۆزۈپ تاشلانغان ئىدى.لېكىن ئۇلارنىڭ يىلتىزى ئەسلا قۇرۇپ باققان ئەمەس ھەم ئەبەدىي قۇرۇمايدۇ،چۈنكى ئۇ يىلتىزلار بىر قۇرۇماس بۇلاق ئارقىلىق كېيىنكىلەرگە چىڭ تۇتاشقان.ئۇلار شانلىق تارىخنىڭ ئالتۇن بەتلىرىدىنلا ئەمەس،بىزنىڭ قەلبلىرىمىزدىن،روھىمىزدىن چوڭقۇر ئورۇن ئالغان نۇرانە يۇلتۇزلار ۋە ئېپار ھىدلىق چېچەكلەردۇر.ئۇلار ئىماننىڭ لەززىتى بىلەن ئىسلام بەرگەن ئاياللىق قەدىر-قىممەتلىرى ۋە ھەقلىرىنى تونىغان ئىدى،شۇڭا ئۆتكۈنچى ھاياتىي دۇنيانىڭ دەقىقە ئىچىدە يېنىپ ئۆچىدىغان كۆپۈكتەك تۇراقسىز جىلۋىلىرىگە مەپتۇن بولماستىن،پاك-ھالال ياشىغانىدى.

«ئۇ كۈنى(ھېچ كىشىگە)مال ۋە ئوغۇللار پايدا يەتكۈزەلمەيدۇ.پەقەت(ئاللاھنىڭ دەرگاھى)غا پاك قەلب بىلەن كەلگەن ئادەمگىلا پايدا يەتكۈزۈلىدۇ»(سۈرە شۇئەرا-88~89-ئايەت.دەپ خىتاب قىلغان ئاللاھنىڭ سۆزىدىن كېيىن ئاشۇ ھەمشىرىلىرىمىزگە ئاللاھنىڭ چەكسىز رەھمەت-مەغفىرەتلەر بېرىشىنى بىزلەرنى ھەم ئۇلاردەك ئىمان-ئېتىقاد بىلەن ياشاپ ئۆتكىلى نېسىپ قىلىشىنى تىلەپ،تۈركىيەنىڭ مەشھۇر ئىسلام ئالىمى ئوسمان نۇرى توپباش غوجا ئەپەندىنىڭ «قۇرئان ۋە سۈننەت ئىقلىمىدا ئىسلام،ئىمان،ئىبادەت»ناملىق كىتابىدىكى مۇنۇ گۈزەل ئىبارىلەر بىلەن بۇ ئەسىرىمنى ئاخىرلاشتۇرماقچىمەن:

قەلبىگە ئىماننىڭ ۋەجدىنى،كۆكسىگە قۇرئاننىڭ روھىنى،ۋىجدانىغا گۈزەل ئەخلاقنىڭ پاكلىقىنى قويۇپ،ئەبەدىي سائادەتنىڭ پۈتمەس-تۈگىمەس مەنىۋى خۇشاللىقى ئىچىدە ياشايدىغان مۆمىنلەرگە خوشخەۋەرلەر بار!......

پايدىلانغان مەنبەلەر:

ئاتۇش ھەققىدە رىۋايەت ۋە چۆچەكلەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىيتى

ئاتۇش، ئابدۇرېھىم ھاشىم مەشھەدى، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

ئۇيغۇر خەلق رىۋايەتلىرى، شىنجاڭ ياشلار-ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى

ئۇيغۇر مازارلىرى، راھىلە داۋۇت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

شەرىق يۇلتۇزلىرىنى ئىزدەپ، نەزىرە مۇھەممەد سالىھ شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

تۈركىي تىللار دىۋانى، مەھمۇد قەشقەرى

قەدىمقى تۈركىي تىللىق خەلقلەردە ئاياللار ۋە ۋە ئائىلە ھوقوقى، نەجدەت سەۋىنچ(تۈركىيە)

يەكەن خانلىقى

تارىخى مۇسقىيۇن

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى

شىنجاڭدا ئۆتكەن ئىسلام خانلىقلىرىنىڭ قىسقىچە تارىخى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ئۇيغۇر كىلاسسىك ئەدەبىيات تىزىملىرى

شىنجاڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا ئۆتكەن شەخسلەر، شېرىپ نىياز خۇشتار، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مەشھۇر ئۇيغۇر تېۋىپلىرى، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

ئويغانغان زىمىن، ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر،شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ئاتۇش مائارىپچىلىرى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

تاشكەنتچىلەر1-قىسىم، 2-قىسىم،3 -قىسىم كىتابلار، ئابدۇراخمان ئابدۇللا، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مىڭ دەرد داۋاسى، راھىلە بوتا ھاجىيۋا، شىنجاڭ خەلق سەھىيە نەشرىياتى

شىنجاڭ تارىخى ماتېرىياللىرى،13 -قىسىم،15 -قىسىم،20 -قىسىم كىتابلار، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

رەھمەت پەيغەمبىرىدىن رەھمەت شامالللىرى ۋە قۇرئان مۆجىزىلىرى؛ ئوسمان نۇرى توپپاش، باشاق نەشرىياتى (تۈركىيە)

قۇرئان ۋە سۈننەت ئىقلىمىدا ئىسلام، ئىمان،ئىبادەت؛ ئوسمان نۇرى توبباش، باشقا نەشرىياتى(تۈركىيە)

چالا تەگكەن ئوق، ئابدۇللا تالىپ، شىنجاڭ ياشلار نەشرىياتى

تاتار مائارىپچىلىرى ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا؛ ماقالە، خەپىز ساتتىنار سالىھ

ئىلى يېقىنقى زامان تاتار پەننى مائارىپى؛ ماقالە، خەپىز ساتتىنار سالىھ

تاتار قىزنىڭ باسقان ئىزلىرى ئابدۇكېرىم ھاشىم (ئوچېرىك)

غۇلجا شەھەر تەزكىرىسى

قاراقاشتا 1949 ـ يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە داۋام قىلغان ئەنئەنىۋى مائارىپ؛ مەمتىمىن نۇرى، «شىنجاڭ تەزكىرىچىلىكى»ژورنىلى 2004-يىل 2 ـ سان

«دادام مەمتېلى تەۋپىقنى ئەسلەيمەن»؛ ئەدىبە مەمتىلى

ئىپارخاننىڭ ھەقىقىي ماھىيىتى؛ ۋەلى كەرىم كۆكئالپ

قەشقەرنىڭ 30-يىللاردىكى ئاياللار مائارىپى؛ (مۇھەممەت تۇرسۇن ئىبراھىمى)، « شىنجاڭ ئىجتىمائى پەنلەر مۇنبىرى» 2007-5-سان

قاتارلىقلار ۋە ئىنتېرنېت توربەتلىرىدىن پايدىلىنىلدى.